

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

ПРОЦЕНКО ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477):331.105.44:37 “192”

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВІТЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКИ В
УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-ТІ РР.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів

мають посилання на відповідне джерело

В.В.Проценко

Науковий керівник

Колесник Віктор Федорович,

член-кореспондент НАН України,

доктор історичних наук, професор

Київ - 2017

АНОТАЦІЯ

Проценко В.В. Становлення та діяльність освітянської профспілки в Українській СРР у 1920-ті рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

У тоталітарну добу вивчення досвіду історії профспілок в Радянському Союзі було підпорядковано політиці та ідеології, не мало самостійного наукового статусу. На сьогоднішній день дослідники відійшли від марксистсько-ленінської методології, позбавилися радянських ідеологічних догматів. Здобуття Україною незалежності стало найважливішою передумовою реформування системи освіти, зміною функцій галузевих профспілок, без чого неможливо побудувати громадянське суспільство, подолати економічну і соціальну кризу так званого «перехідного періоду», забезпечити економічне зростання та культурне піднесення.

В умовах розбудови української державності на принципах громадянського суспільства зростає значення критичного узагальнення досвіду та винесення історичних уроків з минулого 1920-х рр., коли радянська влада сформувала політичну систему, яка слугувала формуванню тоталітарного суспільства. Складовою цієї системи були профспілки радянського типу. В українській історіографії останнього десятиліття підвищилась увага до проблеми взаємодії держави, політичних, громадських, професійних організацій у вирішенні найважливіших суспільних проблем.

У роботі досліджено становлення та діяльність освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр. Вивчено статутно-організаційну структуру та показано кількісний склад профспілки. Показано, що Спілка працівників освіти і соціалістичної культури в УСРР була ініційована і утворена згори партійно-

державними структурами. До її складу, крім вчителів-освітян, входили працівники вищої школи та науковці. Політизація та ідеологізація профспілок у поєднанні з політичним тиском та відкритим переслідуванням прихильників вільних профспілок, всіх політично неблагонадійних забезпечили перехід у 1924-1925 рр. значної частини освітян на бік радянської влади. Наприкінці 1920-х рр. майже всі освітяни входили до складу профспілкового об'єднання, хоча в умовах тоталітарного режиму принцип добровільного профспілкового членства не дотримувався.

Проаналізовано участь освітянської профспілки у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників освіти та науки. Профспілка освітян через участь у тарифно-економічній роботі прагнула поліпшувати нормування та умови праці освітян, спільно з органами державної влади забезпечувати підвищення та диференціацію їхньої заробітної плати. Тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не мала системного характеру, а у другій половині 1920-х рр. вона все більше набирала формальних ознак через процес одержавлення профспілок.

Висвітлено участь освітянської профспілки у забезпеченні освітян комунальними та іншими пільгами, певного покращення їхніх житлових умов на основі ухвалених РНК УСРР та ВУЦВК постанов. Профспілки почали створювати житлово-будівельні кооперативи, залучаючи до них працівників освітньої сфери, що певною мірою прискорювало вирішення їхньої житлової проблеми.

Складовою частиною діяльності освітянських профспілок було забезпечення необхідних умов та охорони праці, надання фінансової допомоги працюючим через організацію кас взаємодопомоги, підтримка безробітних за рахунок спеціальних фондів, організація відпочинку та санаторно-курортного лікування.

Простежено, що у 1920-ті рр. більшовики залучили профспілку освітян УСРР до створення на основі класового принципу та ідеологічних засад радянської системи освіти. На початку 1920-х рр. в умовах економічної скрути

освітянська профспілка допомагала органам влади (особливо у віддалених від повітового центру селах) у відновленні шкіл, ремонті приміщень, закупівлі для шкіл україномовних підручників, художньої літератури. За участю профспілки для шкіл підбиралися учительські кадри, організовувалися курси з прискореної підготовки та перепідготовки учителів, яких не вистачало в процесі радянської модернізації освіти. Завдяки заходам місцевих органів влади та профспілок забезпечувалося відновлення роботи закритих раніше шкіл і відкриття нових.

Але в першій половині 1920-х рр. можливості профспілок були обмеженими. Розглянуто діяльність освітянської профспілки у суспільно-політичному житті республіки, з'ясовано місце освітян у радянській бюрократичній системі влади. Показано, що у 1921-1923 рр. освітянські профспілки брали участь у громадській кампанії допомоги голодуючим. У 1920-ті рр. більшовики активно використовували профспілку освітян для формування і зміцнення органів влади всіх трудящих – рад, які були важливою складовою радянської політичної системи. Освітяни проводили організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу у ході виборчих кампаній, рекомендували та обирали своїх представників до складу рад та їх апарату.

Важливою складовою участі освітянських профспілок у суспільно-політичному житті була боротьба з церквою та релігією. Освітянські профспілки брали участь у організації антирелігійних гуртків, діяльність яких супроводжувалася поширенням антирелігійної пропаганди у робітничих клубах, хатах-читальнях, під час проведення масових культурно-освітніх та політичних заходів. Під час кризи хлібозаготівель наприкінці 1920-х рр. освітянська профспілка використовувала спілчан як ретрансляторів заготівельної політики радянської влади, як агітаторів та організаторів проведення заготівельних кампаній. Вона стала одним із важелів впливу на сільське населення і використовувалася, головним чином, для підсилення організаційної роботи та ідейно-політичного тиску на селянство, щоб послабити його опір надзвичайним заходам та суцільній колективізації, що розпочалася восени 1929 р. Поряд з цим освітянські профспілки здійснювали

шефську роботу над армією та флотом, спрямовану на забезпечення ідейно-політичного та культурно-освітнього рівня військових та популяризацію зміцнення обороноздатності країни. З метою забезпечення коштів для реалізації планів соціалістичного будівництва профспілки освітян безпосередньо прилучалися до пропаганди та організації добровільно-примусових державних позик

У дисертаційному дослідженні з'ясовано стан наукової розробки теми, проаналізовано найбільш важливі для обраної теми праці, вказано на їхні позитивні та негативні сторони. У роботі окреслено джерельну базу дослідження та її репрезентативність.

Основою даної роботи виступають принципи історизму та об'єктивності. Робота виконана з використанням як загальнонаукових методів, так і спеціальних методів історичної науки. Залежно від виконання поставлених завдань використовувалися порівняльно-історичний, статистичний, проблемно-хронологічний, логічний та інші методи. Міждисциплінарний підхід дав можливість використовувати широке коло методів соціогуманітарних наук. Таке поєднання забезпечило всебічне вивчення поставленої проблеми та отримання об'єктивних результатів дослідження.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше узагальнено процес формування, умови створення та особливості діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-і рр. На основі аналізу конкретно-історичного матеріалу показано освітянську профспілку як об'єкт державної політики і суб'єкт історичного процесу, розкрито роль профспілок у вирішенні соціально-матеріальних проблем працівників освіти та науки, участь профспілок у освітній, культурно-масовій роботі та суспільно-політичному житті республіки.

У дисертації переглянуто застарілі, офіційно санкціоновані в радянські часи висновки, здійснено сучасні історіографічні оцінки радянської літератури з історії профспілкового руху в УСРР у 1920-і рр., показано їхню підпорядкованість панівним тоді політичним поглядам, виокремлено проблеми, перспективні для подальшого дослідження.

Основні положення та одержані в процесі дослідження висновки можуть бути використані в інших наукових дослідженнях з дотичних тем, при підготовці підручників, лекційних та спеціальних курсів з історії України. Результати дослідження можуть слугувати основою для написання окремих розділів навчальних посібників для студентів історичних та гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Ключові слова: освітянська профспілка, секції наукових робітників, Українська СРР, Національний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР), інтелігенція, радянізація, ідеологізація.

ABSTRACT

Protsenko V. V. Formation and activities of the educational trade union in the USSR in the 1920s – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for PhD in Historical Sciences degree with specialization in “History of Ukraine” 07.00.01. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

During the totalitarian era, the study of the trade unions history in the Soviet Union was subordinated to politics and ideology and had no independent scientific status. Today, researches departed from Marxist-Leninist methodology and got rid of the Soviet ideological dogmas. The independence of Ukraine became the key factor for educational system reformation, change in functions of the branch trade unions, without which it is impossible to build a civil society, to overcome the economic and social crisis of the so-called “transition period” and to ensure the economic and cultural growth.

The value of critical summary of experience and learning the historical lessons from the past of 1920s, when the Soviet government created a political system leading to formation of a totalitarian society, increases under conditions of development of Ukrainian statehood on the principles of civil society. The trade unions of the Soviet type were the components of this system. The attention of

Ukrainian historiography of the last decade increased to the issue of interaction between the state and political, public and professional organizations in solving major social problems.

The work contains the research concerning formation and activities of the educational trade union in the USSR in the 1920s. The statutory and organizational structure is studied and the numerical composition of the union is shown. The work shows that the union of workers in education and socialist culture in the USSR was initiated and formed by the party and government institutions from the top-down. In addition to the teachers, it included the workers of the higher educational institutions and scientists. The politicization and ideologization of the trade unions combined with political pressure and prosecution of supporters of free trade unions and all politically suspected persons ensured the adhering of the considerable part of the teachers to Soviet government in 1924-1925. In the late 1920s, almost all teachers were part of the trade unions, although the principle of the voluntary trade-union membership under conditions of the totalitarian regime was not adhered to.

The participation of the educational trade union in solving material and social problems of workers in education and science sphere was analyzed. By participating in the rate and economic work, the teachers' trade union aimed to improve the rate setting and conditions of work of teachers, together with public authorities to ensure the increase and differentiation of their salaries. The rate and economic work of basic organizations of the educational trade union had no systematic character until the mid-1920s, but in the second half of the 1920s it increasingly gained the formal signs through the process of nationalization of the trade unions.

The work covers the participation of the educational trade union in providing teachers with utility and other benefits, certain improvement of their living conditions based on regulations approved by the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and All-Ukrainian Central Executive Committee. The trade unions began to form housing associations engaging the workers of educational sphere that to some extent accelerated the solution of their housing problem.

An integral part of the activity of educational trade unions was the provision of necessary conditions and labor protection, provision of financial assistance to workers through the organization of mutual assistance money offices, support for the unemployed people at the expense of special funds, organization of vacation and sanatorium and spa treatment.

It was traced that in the 1920's the Bolsheviks engaged the educational trade unions of the Ukrainian SSR in the formation of the Soviet education system on the basis of the class principle and the ideological foundations. In the early 1920's, under the conditions of economic crisis, the education trade union helped authorities (especially in villages, which were distant from the district center) in restoring schools, repairing premises, purchasing of Ukrainian-language textbooks and fiction books for schools. The trade unions participated in selection of teachers for the schools, organization of courses for accelerated training and retraining of teachers, who were needed in the process of Soviet modernization of education. Thanks to local authorities and trade unions, the restoration of previously closed schools and the opening of new ones were made.

But in the first half of the 1920's trade union opportunities were limited. The activity of the educational trade union in the social and political life of the republic was considered, the role of teachers in the Soviet bureaucratic system of government was determined. It was shown that in 1921-1923 educational trade unions participated in a public campaign to help the hungry. In the 1920s, the Bolsheviks actively used the educational trade union to form and strengthen the authorities of power of all working people-councils that were an important part of the Soviet political system. Teachers conducted organizational and propaganda work during the election campaigns, recommended and elected their representatives to the councils and its staff.

The important component of the participation of educational trade unions in the social and political life was the fight with the church and religion. Educational trade unions participated in the organization of anti-religious groups, whose activities were accompanied by the spread of anti-religious propaganda in working-class clubs,

house-reading rooms, during holding of mass cultural, educational and political events. During the crisis of grain procurement in the late 1920's, the educational trade union used members as retransmitters of the procurement policy of Soviet authorities, as campaigners and organizers of purveyance campaigns. It has become one of the leverages of influence on the rural population and was used mainly to strengthen organizational work, ideological and political pressure on the peasantry to weaken its resistance to extraordinary measures and complete collectivization that began in the fall of 1929. Alongside with this, educational trade unions carried out the patronage assistance on the army and the fleet, aimed at providing the ideological, political, cultural and educational level of the military and promoting the strengthening of the country's defense capability. In order to provide funds for the implementation of plans for the socialist construction, educational trade unions directly participated in the propaganda and organization of voluntary-compulsory state loans.

The status of scientific development of a theme was clarified, the most important works for the chosen topic were analyzed, their positive and negative aspects were indicated in the thesis. The thesis outlines the source of the research and its representativeness.

The basis of this thesis is the principles of historicism and objectivity. The thesis is conducted using both general scientific methods and special methods of historical science. The comparative and historical, statistical, problematic and chronological, logical and other methods are used depending on the tasks. The interdisciplinary approach gave the opportunity to use a wide range of methods of social and humanities sciences. This combination provided a comprehensive study of the problem and ensured obtainment of objective results of the study.

The scientific novelty of the thesis is that for the first time the summary of the formation process, formation conditions and peculiarities of activities of the educational trade union in the USSR in the 1920's was made. Based on the analysis of specific historical material, the educational trade union is shown as an object of state policy and the subject of the historical process, the role of trade unions in solving of social and financial problems of workers of education and science sphere is shown as

well as the participation of trade unions in educational, cultural and mass work, social and political life of the republic.

The outdated conclusions, which were officially sanctioned in soviet times, were revised, modern historical evaluations of the Soviet literature from the history of the trade union movement in the USSR in the 1920's were made, the subordination of this movement to the prevailing political views was shown, the problems, which are promising for further research, are defined in the thesis.

The main provisions and conclusions obtained in the process of the study may be used in other scientific studies concerning corresponding themes, in preparing of textbooks, lectures and special courses on the history of Ukraine. The results of the study can serve as a basis for compiling of separate chapters for textbooks for students of historical and humanitarian specialties of higher educational institutions.

Key words: educational trade union, section of scientific workers, Ukrainian SSR, National education commissariat of Ukrainian SSR (NEC USSR), intellectuals, sovietization, ideologization.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Проценко В. Освітнянська профспілка УСРР на початку 1920–х рр.: підпорядкування більшовицькій владі / В. Проценко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 115(1). – С.54-58.
2. Проценко В. Освітнянська профспілка УСРР в середині 1920–х рр.: становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого всеукраїнського вчительського з'їзду в Харкові) / В. Проценко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 116 (1). – С.43-48.

3. Проценко В. Роль профспілки освітян у ліквідації неписьменності та українізаційних процесах (1920-ті рр.) / В. Проценко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип.50. – К., 2016. – С.77-86.
4. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Вісник аграрної історії. – Вип.15. – К., 2016. – С.85-91.
5. Проценко В. Участь освітянської профспілки у виборах до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура. – Київ, 2017. – Вип.35. – С.18-26.
6. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.: на шляху соціалістичних змін / В. Проценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2015. – Вип.2. – Ч.1. – С.157-163.
7. Проценко В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-ті рр. / В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С.247-253.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у першій половині 1920-их років / В. Проценко // Шевченківська весна-2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І.Патриляк (голова), доц. А.О. Руккас (заст. голови), О.Р.Магдич (відп. редактор). – К., Логос, 2015. – 592 с. – С.335-340.
9. Проценко В. Участь освітянських профспілок УСРР у антирелігійній пропаганді (1920-ті рр.) / В. Проценко // IV Міждисциплінарні

гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.131-135.

- 10.Проценко В. Участь освітянської профспілки УСРР в процесах українізації освіти (1920-ті рр.) / В. Проценко // Перспективи розвитку сучасної науки. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4-5 грудня 2015 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2015. – Ч.І. – С.91-95.
- 11.Проценко В. Участь освітянських профспілок у пролетаризації вищих начальних закладів в УСРР (1920-ті рр.) / В. Проценко // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І.Патриляк (голова), ас. І.Г.Адамська (заст. голови), О.Р.Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – 405 с. – С.94-98.
- 12.Проценко В. Становлення освітянської профспілки в УСРР / В. Проценко // «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 березня 2016 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. – 208 с. – С.69-73.
- 13.Проценко В. «Організація роботи освітянської профспілки у 1920-х рр. за «Статутом працівників освіти СРСР» / В. Проценко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С.99-101.
- 14.Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-их рр. / В. Проценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2016. – С.42-46.

15. Проценко В. Участь профспілки у вирішенні соціально-матеріальних проблем освітян в УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Україна–Цивілізація. Том 5. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку / Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол.: Бедь В.В. (гол. ред.), Гайданка Є.І. (відп. секр.), Урста С.В. та ін. – Ужгород: Видавничий відділ КаУ, 2016. – С.130-138.
16. Проценко В. Агітаційно-пропагандистська діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // «UChoice: 4P Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology»: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С.166-170.
17. Проценко В. Роль освітянської профспілки у хлібозаготівельних компаніях у 1920-х рр. / В. Проценко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (6 грудня 2016 року) / Гуманітарний корпус. – Випуск 8. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С.94-97.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
РОЗДІЛ 2. УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКИ ОСВІТЯН ТА ЇЇ СТАТУТНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ	43
РОЗДІЛ 3. ПРОФСПІЛКИ У ВИРІШЕННІ МАТЕРІАЛЬНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ ТА НАУКИ	81
РОЗДІЛ 4. УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК У ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІЙ РОБОТІ ..	113
РОЗДІЛ 5. ОСВІТЯНСЬКІ ПРОФСПІЛКИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ.....	140
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	176
ДОДАТКИ.....	227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВІНО – Вищий інститут народної освіти
- ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
- ВУС – Всеукраїнська учительська спілка
- ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок
- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
- Губвиконком – губернський виконавчий комітет
- Губ/окрмісто – губернське/округове місто
- Губ/окрвідділ – губернський/округовий відділ
- Губпрофрада – губернська рада професійних спілок
- ДАК – Державний архів міста Києва
- ДАКО – Державний архів Київської області
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ДАПО – Державний архів Полтавської області
- ІНО – Інститут народної освіти
- Істпроф УСРР – Комісія з вивчення історії професійного руху УСРР
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- Нарком – народний комісар
- Наркомат – народний комісаріат
- НКВС УСРР – Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР
- НКО УСРР – Народний комісаріат освіти Української СРР
- ОРПС – обласна рада професійних спілок
- РНК/Раднарком УСРР – Рада народних комісарів Української СРР
- РОБОС – Спілка робітників освіти
- СВБ – Спілка воєвничих безбожників
- СВУ – Спілка визволення України
- СНР – Секція наукових робітників

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української СРР

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається сучасним станом історіографії в Україні, коли помітний зростаючий науковий інтерес до вивчення історії суспільно-політичних, соціально-економічних, демографічних і культурно-освітніх процесів. Це зумовлено як необхідністю перегляду попередніх напрацювань під кутом зору нових методологічних підходів, так і потребою заповнити наявні прогалини в історичних дослідженнях. У тоталітарну добу вивчення досвіду історії профспілок в Радянському Союзі було підпорядковано політиці та ідеології, тобто не мало самостійного наукового статусу. Необхідність розробки зазначеної теми визначається, насамперед, якісно новим сучасним етапом у розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався після проголошення державного суверенітету України, розпаду СРСР та уніфікованої радянської історіографії. Дослідники відійшли від марксистсько-ленінської методології, позбавилися радянських ідеологічних догматів.

Отже, актуальність обраної теми визначається насамперед потребами історичної науки. Чимало сторінок історії УСРР 1920-х рр. протягом багатьох десятиліть спотворювалися, фальсифікувалися, замовчувалися радянською історичною наукою. Повною мірою це стосується і освітянських профспілок в УСРР. Власне, з 1930-х рр. ця тематика розглядалася тільки під технократичним та ідеологічним кутом зору. Наукові розвідки, присвячені профспілковому руху, не виходили за межі офіційних концепцій та базувалися на відповідних шаблонах та стереотипах. Але радянська історіографія протягом десятиріч показувала поступальний розвиток марксистсько-ленінської історичної науки, приховуючи тяжкі наслідки впливу на неї тоталітаризму. Лише наприкінці 1980-х рр. після проголошення горбачовської демократизації і гласності науковці почали перегляд багатьох сторінок радянської історії, включаючи 1920-і рр. З крахом радянського тоталітаризму в Україні активно відбувається процес здолаття стереотипів, застарілих підходів, що існували в радянських історичних працях, здійснюється якісно новий аналіз історичного

минулого. З проголошенням незалежності України сформувалися сприятливі умови для наукового і об'єктивного висвітлення усіх аспектів означеної тематики.

Актуальність дослідження посилюється тим, що здобуття Україною незалежності стало найважливішою передумовою реформування системи освіти, зміною функцій галузевих профспілок, без чого неможливо побудувати громадянське суспільство, подолати економічну і соціальну кризу так званого «перехідного періоду», забезпечити економічне зростання та культурне піднесення. В умовах розбудови української державності на принципах громадянського суспільства зростає значення критичного узагальнення досвіду та винесення історичних уроків з минулого 1920-х рр., коли радянська влада створила політичну систему, яка слугувала формуванню тоталітарного суспільства. Складовою цієї системи були профспілки радянського типу. Тому в українській історіографії останнього десятиліття підвищилась увага до проблеми взаємодії держави, політичних, громадських, професійних організацій у вирішенні найважливіших суспільних проблем.

Звернення до історичних уроків 1920-х рр. має важливе значення для успішної реалізації цілої низки ухвалених в Україні законодавчих актів, які визначають стратегію і тактику діяльності професійних спілок на принципах соціального партнерства. Однак намагання роботодавців досягти економічного розвитку супроводжуються ігноруванням прав та інтересів працівників. При цьому державна політика, що ґрунтується на бюрократичних засадах, ускладнює реалізацію прав професійних спілок та формування феномену соціального партнерства. Дається взнаки й пасивність робітників у розв'язанні соціальних проблем, що є наслідком патерналістської політики радянської держави. Породжена нею психологія соціального утриманства тягне сучасне українське суспільство у тоталітарне минуле, заважаючи розвиткові громадянської активності. Байдужість українських громадян зумовлюється недовірою до професійних спілок, які, декларуючи захист прав трудящих, протягом десятиріч радянської влади в дійсності обстоювали інтереси держави.

Щоб повернути довіру громадян України до професійних організацій, необхідно змінити їх переконання про неспроможність останніх обстоювати інтереси найманих працівників. Глибокий і всебічний науковий аналіз процесу становлення, умов та змісту діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-і рр., її місця у формуванні тоталітарного суспільства, обґрунтування відповідних історичних уроків сприятиме якнайшвидшому відродженню авторитету профспілки освітян суверенної України.

Отже, актуальність обраної теми визначається насамперед науково-пізнавальними потребами та певним прагматичним значенням історичних уроків на сучасному етапі розбудови Української держави на принципах громадянського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору», затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 16БФ046-01).

Мета дисертації полягає у висвітленні особливостей становлення та діяльності освітянської профспілки Української СРР у 1920-ті рр.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- розкрити передумови та процес становлення освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр., проаналізувати її статутно-організаційні основи;
- узагальнити діяльність профспілок по вирішенню матеріальних та соціальних проблем освітян;
- з'ясувати роль і місце освітянської профспілки в освітній та культурно-масовій роботі;

- розкрити участь освітянської профспілки у суспільно-політичному житті країни, з'ясувати вплив адміністративно-командної системи на процес її функціонування.

Об'єктом дослідження є освітянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.

Предметом дослідження є процес становлення та основні напрями діяльності освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр., тенденції та закономірності підпорядкування освітянської профспілки радянській владі.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1920-ті рр., упродовж яких відбувався процес організаційно-структурного та функціонального становлення освітянської профспілки. Нижня межа зумовлена переходом до нової економічної політики й створенням Спілки працівників освіти УСРР. Верхня – остаточною ліквідацією НЕПу та оформлення тоталітарного режиму, де профспілка остаточно перетворилася на додаток до репресивної машини, що зумовило перегляд ставлення радянської влади до профспілкового руху. Межі 1920-х рр. певною мірою умовні, оскільки окремі складові досліджуваної проблематики існували й поза ними. Тому для забезпечення логіки викладу в роботі здійснено екскурси за межі вказаного періоду.

Територіальні межі відповідають адміністративним кордонам УСРР у 1920-ті рр.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній *вперше* узагальнено процес формування, умови створення та особливості діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-і рр. На основі аналізу конкретно-історичного матеріалу та архівних матеріалів показано освітянську профспілку не лише як об'єкт державної політики, але і як суб'єкт історичного процесу, розкрито роль профспілок у вирішенні соціально-матеріальних проблем працівників освіти та науки, участь профспілок у освітній, культурно-масовій роботі та суспільно-політичному житті республіки.

У дисертації переглянуто застарілі, офіційно санкціоновані в радянські часи висновки, здійснено сучасні історіографічні оцінки радянської літератури з історії профспілкового руху в УСРР у 1920-і рр., показано їх

підпорядкованість панівним тоді політичним поглядам, виокремлено проблеми, перспективні для подальшого дослідження.

Практичне значення отриманих під час дослідження результатів полягає в тому, що вони суттєво збагачують знання про розвиток освітянського профспілкового руху в УСРР у 1920-ті рр., ліквідовують наявні прогалини в сучасному історіографічному дискурсі з означеної тематики. Зміст дисертації поглиблює розуміння складних процесів в політичній системі УСРР 1920-х рр., дає можливість з'ясувати реальний статус профспілок в умовах формування тоталітарного суспільства. Основні положення дослідження можуть бути використані для підготовки нормативних і спеціальних курсів, узагальнюючих праць з новітньої історії України, повсякденного життя УСРР в добу НЕПу.

Апробація дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження були представлені у наукових доповідях на 10 конференціях: XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2015: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 01 квітня 2015 р.); IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Інститут історії України НАН України, м. Київ, 28 жовтня 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (ГО «Львівська фундація суспільних наук», м. Львів, 25-26 березня 2016 р.); XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2016: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 02-03 квітня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, 29-30 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (

університет, м. Херсон, 23-24 вересня 2016 р.); Конференції «Україна–Цивілізація. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку» (Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія, м. Ужгород, 2016 р.); II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice: 4P Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology» (Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, 08 жовтня 2016 р.); VI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 06 грудня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 7 статтях у наукових фахових виданнях (у тому числі одна – у зарубіжному науковому виданні) та 10 публікаціях апробаційного характеру, які додатково розкривають тему дослідження.

Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження.

Загальний обсяг дисертації становить 265 сторінок. З них основний текст дисертації викладено на 159 сторінках. Список використаних джерел та літератури містить 510 найменувань і займає 51 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Діяльність профспілки освітян радянської України в 1920-ті рр. лише частково відображена в окремих роботах, присвячених дотичним або значно ширшим темам. Це, насамперед, узагальнюючі видання з історії радянської України 1920-х-1930-х рр., розвідки, присвячені культурній революції більшовиків, питанням культурного будівництва та формуванню радянської інтелігенції, дослідження з історії радянських державних органів, громадських організацій, включаючи профспілки, роботи, присвячені політиці українізації, формуванню нової системи освіти у 1920-ті рр. У радянську добу історія профспілкового руху висвітлювалася під кутом зору марксистсько-ленінської методології. Суспільствознавці показували профспілки як невід'ємну складову частину радянської політичної системи, керівним ядром якої була правляча більшовицька партія. Такий підхід до радянських профспілок почав складатися одночасно з процесом їх становлення та функціонування у 1920-і рр. Як відомо, В.І. Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас [236, с.481]. Він оцінював профспілки як головний «передавальний пас» від правлячої партії до трудящих, що був здатний забезпечити партійний контроль над кожним робітником.

У 1920-ті рр. питання ролі і значення профспілок у будівництві соціалізму, розбудові радянської системи освіти знайшли своє ідейно-пропагандистське відображення в працях працівників освіти, партійних та державних діячів УСРР: В. Затонського [194], Е. Квірінга [402], С. Косіора [408], Г. Петровського [460] та ін. Значний фактологічний матеріал міститься у виступах та працях тодішніх керівників та відповідальних працівників НКО УСРР: Г. Гринька [174, 175], А. Приходько [464],

Я. Ряппо [302], М. Скрипника [490], О. Шумського [341, 342] та ін. Їхні роботи мали практичну спрямованість і водночас розкривали головні напрями політики в сфері освіти та діяльності галузевої профспілки.

Перші кроки радянської освіти в УСРР, її результати за 10 років висвітлено у працях Г. Гринька [174] та Я. Ряппо [482, 483]. Щоправда, автори не виділяють спеціально профспілку, хоча дають значний матеріал про освітян, певна частина яких входила до галузевої профспілкової організації. Виступи, публікації працівників освіти свідчать, що більшовицька влада використовувала профспілку і освітянські кадри, систему освіти загалом, як інструмент свого впливу на суспільство. Організатор радянської системи освіти Н. Крупська наголошувала на прямій залежності навчально-виховного процесу від планів комуністичної партії: «Немає нічого більш наївного, – писала вона, – як твердження, що педагогіка може й повинна бути далекою від політики. Педагогіка – наука на 3/4 суспільна, тому ніяк від неї не можна відділити жагучі проблеми політики, жагучі проблеми сучасності» [415].

У 1920-ті-1930-ті рр. з'явилися перші публікації, в яких здійснювалися спроби розкрити роль профспілок у соціалістичному будівництві. Зазвичай, це були виступи діячів партії і держави, представників профспілкового активу, у яких визначалося місце профспілок у суспільстві, окреслювалися напрями їх організаційного зміцнення, участі у вирішенні, насамперед, суспільно-політичних та соціально-економічних завдань. На рубежі 1920-х - 1930-х рр. з'явилася низка брошур, в яких висвітлювалася діяльність окремих галузевих профспілок за роки радянської влади [294, 347]. У них містився значний фактичний матеріал, підводились підсумки профспілкового руху в УСРР, хоча діяльність профспілки освітян не виокремлювалася. Лише у 1930 р. вийшла брошура З.А. Генкіна, присвячена 10-річчю Робосу СРСР. В УСРР у 1920-ті рр. з'являлися окремі публікації про вчительство в умовах більшовицької влади, відношення вчителів до профспілкового руху, перші кроки діяльності та завдання спілки Робос в республіці [297, 504, 172, 170, 217, 183]. Загалом

оцінка роботи профспілок здійснювалася на основі більшовицької ідеології та політики.

У суспільно-політичній літературі кінця 1920-х рр. у зв'язку з приналежністю М.П. Томського, який очолював профспілки, до групи М.І. Бухаріна, профспілки оцінювалися як база «правого ухилу». Отже, ідейна боротьба в партії була використана Й. Сталіним і його поплічниками для політичного звинувачення профспілок і навішування на них ярлика ухильництва. Офіційні оцінки профспілок, які звучали в тогочасних партійних документах, виступах просталінських профспілкових працівників у ході боротьби проти так званого правого ухилу, запозичували автори публікацій. Вони надовго закріпилися в суспільно-політичній та історичній радянській літературі.

Отже, наприкінці 1920-х рр. під впливом тоталітарного режиму та культу особи Й. Сталіна склалася практика авторитарного тиску офіційних оцінок, що містилися у документах ВКП(б), на висвітлення і сприйняття суспільно-політичного життя в УСРР. Автори в силу відомих обставин йшли по шляху констатації змісту партійних документів та підсилення положень і висновків, які в них містилися, фактичним і статистичним матеріалом, стверджуючи, що профспілки посідали належне місце в політичній системі суспільства і виконували відповідні їм функції. Всупереч історичним реаліям насаджувалася ідея про неухильне зростання участі трудящих в управлінні державними і суспільними справами, посилення ролі громадських організацій.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли розпочалося форсоване будівництво соціалізму з усіма його негативними наслідками, сформувався технократичний підхід до розуміння ролі і місця профспілок. Головною сферою їх діяльності вважалося виробництво, «боротьба» за підвищення його ефективності. Технократичний підхід зумовлювався тиском виробничих завдань в ході «соціалістичного будівництва», максимальною концентрацією сил і засобів на розвитку промисловості, більшовицьким розумінням ролі профспілок у суспільстві. Автори публікацій розкривали участь профспілок у

здійсненні соціалістичної індустріалізації, виконанні п'ятирічки в промисловості, акцентували увагу на виробничій активності робітників, участі профспілок в організації виробничих нарад тощо [293, 454, 414, 504]. При цьому, по суті, осторонь залишалась основна функція профспілок, які мали, насамперед, захищати права та інтереси трудящих, вирішувати їхні матеріальні та соціальні питання. Усталений наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. підхід до висвітлення діяльності профспілок УСРР залишався домінуючим у працях радянських істориків.

Загалом роботи кінця 1920-х – початку 1930-х рр. поклали початок нагромадженню та узагальненню значного фактичного матеріалу, який відображав окремі аспекти діяльності профспілкових організацій, форм і методів їх роботи по мобілізації мас на соціалістичні перетворення насамперед у сфері економіки. У зв'язку з цим освітянська профспілка, яка об'єднувала працівників освіти та науки, не брала безпосередньої участі у вирішенні виробничих завдань, а була причетна до науково-освітньої, культурно-масової діяльності та суспільно-політичного життя, не знаходила в публікаціях 1920-х – початку 1930-х рр. належної уваги.

У 1930-ті – першій половині 1950-х рр., в умовах сталінського тоталітаризму, репресій проти «ворогів народу», діяльність профспілок у 1920-ті рр. практично не досліджувалася. «Хрущовська відлига» активізувала вивчення історії культурного будівництва в УСРР, але праці радянських вчених базувалися на марксистсько-ленінській ідеології. У статтях М. Гриценка [377], Г. Ясніцького [509], А. Бондара [351, 352] з ідеологічних позицій розглядався стан народної освіти у 1920-х рр. Але автори менше всього звертали увагу на громадські та професійні організації, прагнучи показати керівну і спрямовуючу роль більшовицької партії в культурно-освітніх процесах.

З середини 1960-х рр. і до початку 1990-х рр. різні аспекти історії радянських профспілок знайшли порівняно широке наукове висвітлення. Невід'ємною складовою радянської історіографії стали узагальнюючі книги з історії профспілок СРСР та окремих галузевих профспілок [396, 397]. Тоді ж у

1972 р. у Вищій школі профспілкового руху ВЦРПС С.Н.Щеглова захистила кандидатську дисертацію, присвячену створенню та першим крокам діяльності профспілки працівників освіти і соціалістичної культури [493]. В Україні також були підготовлені монографії узагальнюючого характеру, присвячені професійним спілкам республіки, де відповідні розділи розкривали їх історію у 1920-і рр., а також наукові розвідки з історії профспілок по здійсненню так званого ленінського плану будівництва соціалізму у 1920-1930-ті рр. [457, 491, 376].

В узагальнюючих виданнях, які стали результатом розробки як окремих тем, так і періодів діяльності профспілок, як і раніше домінувала тенденція показати насамперед виробничу діяльність профспілок. Вивчення освітянської профспілки, таким чином, значно менше цікавило радянських істориків. Однією з особливостей узагальнюючих історичних праць радянської доби є, переважно, їх синтезуючий характер, широкі часові межі досліджень, що також не дозволило авторам показати діяльність освітянської профспілки у 1920-ті рр.

Загалом, узагальнюючі праці з історії профспілок, які з'явилися в радянську добу, позначені тавром марксизму-ленінізму і потребують критичного переосмислення викладеного в них матеріалу. Водночас, вони, по суті, слугували своєрідним зразком теоретико-методологічних підходів, ідеологічних та політичних оцінок для дослідників радянського профспілкового руху, включаючи і профспілку освітян. Зазвичай, історичний матеріал підпорядковувався ідеї спільності ідейно-політичних, соціально-економічних інтересів та непорушної єдності союзу робітничого класу, колгоспного селянства та радянської трудової інтелігенції. Таким чином, здійснювалася апологетика тих соціальних змін у суспільстві, що відбувалися у 1920-х рр. якраз під цим кутом зору у своєму монографічному дослідженні Л. Ткачова оцінювала зміни в середовищі інтелігенції УСРР в період побудови основ соціалізму, відзначаючи при цьому роль і значення профспілкових організацій освітян в реалізації завдань культурного будівництва [500].

Певний інтерес для розуміння особливостей вивчення радянськими дослідниками історії освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр. становить колективна монографія Інституту історії АН УРСР, присвячена теоретико-методологічним та історіографічним результатам дослідження радянської інтелігенції України [395]. Позитивним був власне факт появи цієї роботи у вітчизняній історіографії. Вона була першою працею такого формату, хоча концептуально нічим не відрізнялася від методологічних засад попередніх років. Для її авторського колективу соціалістична інтелігенція була лише складовою «нової соціальної й інтернаціональної спільноти людей – радянського народу».

Зарубіжна історіографія у радянську тоталітарну добу мала протилежні підходи і оцінки щодо функціонування політичної системи радянського суспільства в 1920-ті рр., невід'ємною складовою якої були профспілки. У працях західних дослідників акцентувалася увага на недоліках радянської політичної системи та органів освіти у 1920-ті рр., негативно оцінювалися соціалістичні зміни в системі освіти, зокрема, роль робітфаків та заочних і вечірніх форм навчання, принципи управління освітою, засуджувався класовий підхід до освіти, який офіційно підтримувала галузева профспілка, тощо [510]. Власне, у кожному явищі західні науковці прагнули виокремити те, про що не говорили їх радянські колеги (в цьому помітна певна їхня тенденційність) і тим самим показували зворотний бік тієї картини працівників освіти, яку створювали радянські історики. Більше того, після завершення Другої світової війни за рубежом склалася наукова теорія тоталітаризму, для якої використовувався конкретно-історичний матеріал радянської дійсності. Дослідники визначили базові ознаки радянського тоталітарного режиму, зазначивши відсутність демократичних основ політичних та громадських інститутів і повну підпорядкованість профспілок правлячій партії, насамперед партійному апарату. Після розпаду СРСР теорію тоталітаризму вітчизняні науковці активно використовують для аналізу радянської історії, включаючи 1920-ті рр.

На рубежі 1980-1990-х рр. в умовах горбачовської демократизації і гласності розпочалася критика попередніх ідеологічних штампів та створення нової картини історичного минулого 1920-х рр. під кутом зору концепції гуманного і демократичного соціалізму. Тоді в історіографії формувалися витоки пострадянської історичної науки. Але, як зазначав російський дослідник Г.А. Бордюгов, «політична кон'юнктура» та інерція минулого ніжно викручували історикам руки. Відданість оновленій марксистсько-ленінській доктрині залишалася визначальною для радянських істориків.

Неупереджена переоцінка історичного минулого вітчизняними істориками розпочалася після розпаду СРСР. На зміну радянській так званій моноісторії на теренах колишнього СРСР на нових методологічних позиціях поступово сформувалися національні історичні науки.

У першій половині 1990-х рр. на пострадянському просторі відбувався помітний пошук альтернативної методології, який супроводжувався плідними дискусіями, спростуванням старих ідеологем. З'явилися ґрунтовні наукові дослідження з історії України 1920-х рр. та тематичної історіографії означеного періоду. Зокрема, історіографічний аналіз радянської освіти в УСРР 1920-х рр. здійснили Ю.І. Чирва [503], О.П. Ситніков [488]. Вийшли тематичні та узагальнюючі історіографічні дослідження з історії УСРР та громадських організацій 1920-х рр. Г.М. Васильчука [360, 361] та В.П. Коцура [412, 411], С.М. Свистовича [484, 486] та інших, у яких критично оцінювалися результати радянських істориків тоталітарної доби. Так, Г. М. Васильчук розглянув висвітлення сучасною історіографією інституційного статусу громадських організацій в 20-х – 30-х рр. минулого століття. В.П. Коцур дослідив переважно радянську, а також пострадянську історіографію діяльності профспілок і комсомолу в цей період.

Окремі питання історіографії освітнього процесу в Українській СРР 1920-х рр. знайшли своє відображення у вступних частинах або окремих розділах дисертаційних та монографічних робіт І.В. Ващенка [365], В.М. Гололобова [375], В.В. Липинського [425], М.І. Мірошніченко [440],

Ю.І. Чирви [503]. Але маючи свій предмет дослідження, науковці лише епізодично розглядають історіографію взаємовідносин більшовицької влади та освітянської профспілки. Загалом сучасні історіографічні роботи сприяють фронтальній переоцінці історії УСРР 1920-х рр. на нових методологічних засадах. Яскравим прикладом цього є праці С.В. Кульчицького, що присвячені вивченню суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в Українській СРР у роки НЕПу [421, 422, 423, 424]. У книзі «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928рр.)» автор відзначає, що партія більшовиків ретельно контролювала профспілкові та інші громадські об'єднання в Українській СРР і вимагала, щоб громадське життя не суперечило офіційній комуністичній доктрині. С. Кульчицький підкреслює, що тоталітарна система засобами масового терору встановлювала контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства, ліквідовуючи можливість найменшого натяку на опозицію владі.

Модерна теорія тоталітаризму визначає методологічні принципи сучасних досліджень М. О. Фролова [502], О. Ганжі [374], Є. Костюка [410], С. М. Свистовича [484] та інших, присвячених політичній системі радянської України 1920-х рр., історії її громадських організацій означеного періоду.

Серед всіх громадських організацій важливе місце посідали передусім профспілки і комсомол. Саме їх історики вважають основними «передавальними пасами», помічниками партії і радянських органів влади. У монографії С.М. Свистовича зроблено комплексний аналіз всієї системи громадських об'єднань, що діяли в УСРР у 1920-і – 1930-і рр. Автор дійшов висновку, що наприкінці 1920-х рр. змінилася суспільна роль профспілкових організацій. Утвердження тоталітарної політичної системи завершило процес перетворення профспілок з виразників професійних, матеріальних та соціальних інтересів працюючих на організації по задоволенню насамперед потреб компартійної еліти у сфері виробничих відносин.

Побіжно історіографія освітянських профспілок УСРР знайшла відображення у працях П.М. Бондарчука [353, 354], В. Л. Борисова [356, 357],

М.Ю. Виговського [368], Г. В. Касьянова [399, 400], І.О. Кліцакова [404, 403], М.М. Кузьменка [417, 418], В.В. Липинського [426, 428], М. І. Марочка та Г. Хіллінга [435], В. М. Нікольського [452,453], О.Ю. Осмолівської [455], Є.М. Стрижака [497], М.І. Мірошніченка [440] та інших, присвячених формуванню нової системи освіти у 1920-ті рр., розвитку шкільництва, підготовці національних педагогічних кадрів, становищу вчителів та інтелігенції, репресіям радянської влади щодо наукової та науково-педагогічної інтелігенції в 1920-1930-х рр., політиці українізації тощо. Але участь освітян у профспілковій роботі в означених працях не є предметом спеціального дослідження тому і не знайшла відповідного аналізу, відповідна тематика в наявних працях подається досить фрагментарно.

Частково акцентується увага на ролі освітянських профспілок у здійсненні радянських перетворень у колективній монографії Інституту історії України НАН України «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)» [447].

На сучасному етапі розвитку історичної науки відбувається активний процес переосмислення історії профспілок України, свідченням чого є «Нариси історії професійних спілок України», підготовлені авторським колективом під керівництвом О.П. Реєнта [446]. У книзі подається змістовна характеристика стану та розвитку профспілок з часу їх виникнення до XXI ст., розкриваються головні напрями їхньої діяльності на тому чи іншому етапі історичного минулого. Водночас широкі хронологічні і тематичні рамки не дали можливості показати історію освітянської профспілки УСРР 1920-х рр.

Грунтовні дослідження з історії профспілкових організацій України в 1920-і рр. належать О.М. Мовчан. У її монографіях «Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки» та «Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.)» [443, 442] показано, що профспілки протягом 1920-х рр. минулого століття перебували під пильною увагою влади. Правляча партія контролювала їх діяльність і поступово профспілки еволюціонували, перетворившись на знаряддя, інструмент державної влади.

Відбувся процес їх одержавлення. Хоча деякі історики вважають дискусійною тезу про одержавлення профспілок у 1920-ті рр. [362].

Спеціальним напрямом дослідження стали окремі аспекти історії освітянської профспілки УСРР у наукових розвідках К.В. Двірної [387, 388]. Щоправда, одна із її статей присвячена вивченню діяльності у 1920-ті рр. Істпрофу по підготовці історії освітянської профспілки УСРР. Науково-дослідна робота з історії освітянських профспілок, як зазначає К.В.Двірна, була системною та організованою з 1925 р. і до кінця 1920-х рр. Нею опікувалися Іспроф ВЦРПС та Істпроф УСРР. Матеріали та документи, зібрані місцевими профспілками та регіональними осередками істпрофів, містили цікаві факти самостійницького профспілкового будівництва.

Але наприкінці 1920-х рр. цей процес, як зазначає К.В.Двірна, був перерваний у зв'язку із зміною політичного курсу держави та правлячої партії, формуванням тоталітарного режиму і відповідним цьому місцем профспілок у політичній системі тогочасного суспільства. Політизація профспілкового руху, початок репресивної хвилі проти інтелігенції суттєво вплинули на згортання наукових досліджень, у тому числі і профспілкової тематики. Все це унеможливило написання цілісної історії РОБОС в УСРР. Якраз з'ясуванню політичного напрямку профспілки РОБОС в період «великого перелому» присвячена інша наукова розвідка К.В. Двірної.

Варто назвати також роботу І.С. Гамрецького, П.М. Калоші, В.Д. Пустіва, Л.В. Троценко, присвячену історії профспілкового руху освітян Вінниччини (Нарис з історії профспілкового руху освітян Вінниччини – Вінниця: Континент-Прим, 2002). Щоправда, переважаюча частина дослідження виходить за хронологічні рамки 1920-х рр. Але це вдала спроба дослідити на основі сучасних теоретико-методологічних підходів історію регіональної освітянської профспілки. Робота у цьому напрямку виглядає досить перспективною, так як вихід подібних регіональних праць є дуже важливим під кутом зору накопичення необхідного матеріалу і визначення концептуальних

підходів для підготовки узагальнюючого дослідження з історії освітянської профспілки в Україні.

Лише фрагментарно поки що дослідники звертаються до історії створення та функціонування секції наукових працівників у складі освітянської профспілки 1920-х рр. У наукових розвідках Л.В. Іванової [394], Ю.І. Неженцева [451], В.В. Масненка [437] та інших зустрічається окрема інформація про Д. Багалія, як очільника секції, короткі відомості про склад секції та деякі аспекти її діяльності. Загалом історія секції наукових працівників залишається малодослідженою.

Примикають до обраної теми, хоча і виходять за її хронологічні рамки, праці, присвячені утворенню та діяльності Всеукраїнської вчительської спілки у 1917-1921 рр. Насамперед це роботи М.З. Кукурудзяка [419], Т. Осташко [456], Н. А. Сорочан [494], а також дослідження Н.В. Агафонової [345], В.Г. Богуславської [350], А.М. Боровика [359] з історії становлення національної системи освіти в Україні в добу національно-демократичної революції. Науковці розкривають умови та особливості утворення та діяльності національної профспілки вчителів, її внесок у справу провадження українізації за часів Української революції. Власне, йдеться про ті конкретно-історичні прояви національного профспілкового руху освітян України, в умовах існування якого більшовики формували радянську профспілку працівників освіти та науки.

Аналіз історіографії свідчить, що історія профспілки працівників освіти радянської України у 1920-ті рр. не стала об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження, а отже, не знайшло належного висвітлення. Водночас наявні розвідки, що прямо чи опосередковано примикають до означеної теми, створюють необхідні передумови для підготовки дослідження по визначеній проблематиці.

Джерельну базу дослідження складають насамперед архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських

об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО), Державного архіву міста Києва (далі – ДАК).

У ЦДАВО України опрацьовано матеріали таких фондів: «Всеукраїнський комітет професійної спілки робітників освіти» (Ф. 2717), «Народний комісаріат освіти УСРР» (Ф. 166); «Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР» (Ф. 539);

Документи фондів дають уявлення про життя освітян 1920-х рр. Тут містяться урядові постанови, декрети, резолюції, накази, інструкції з освітньої справи, протоколи засідань НКО, Українського Головного відділу професійної освіти (Укрголовпрофосу) УСРР, ВУЦВК та РНК, відділів виконавчих бюро вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ); проекти документів про організацію та управління ВНЗ, порядок прийому студентів до них тощо.

Матеріали губернських, повітових, окружних відділів народної освіти розкривають стан закладів освіти на місцях, складні умови виконання офіційних розпоряджень вищих органів влади та управління, конкретні заходи щодо поліпшення діяльності освітніх установ.

Питання фінансування та забезпечення освітян знайшло відображення в документах освітянської профспілки. Насамперед це постанови, виписи з протоколів засідань профорганів, доповідні записки та листи, обіжники НКО, розрахункові таблиці, звіти, акти ревізій, поквартальні звіти навчальних закладів, операційно-господарські плани, анкетні відомості, значна кількість їх стосувалася кошторисів видатків та витрат НКО УСРР його окремим відділам та типам навчальних закладів, розподілу асигнувань на виділення житлової площі тощо. У документах знайшли відображення «соціально-академічні перевірки» та «чистки» у системі освіти. У них міститься інформація про освітній рівень, соціальне становище, національне походження та сімейний стан освітян.

У ЦДАГО України (Ф.Р-1: Відділи Центрального Комітету КП(б)У) використані документи, які розкривають партійний вплив на профспілки загалом, так і освітянську профспілку зокрема, а також матеріали

Центрального бюро пролетарського студентства (ЦБПС) при організаційно-інструкторському відділі ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Насамперед це звіти НКО УСРР до ЦК КП(б)У, протоколи засідань комісій НКО УСРР з представниками відомств та установ з питань встановлення мережі вузів, що підлягали перевіркам, стенограми нарад ВНЗ тощо. Ці документи суттєво доповнюють інформацію про взаємовідносини освітянської профспілки з місцевими та центральними органами влади, їх діяльність, участь у культурному житті республіки.

Обласні архіви представлені документами виконавчих комітетів робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, інспектур, відділів народної освіти. У обласних державних архівах містяться протоколи нарад окружних комісій із справ освітян, засідань управлінських органів та структур окремих навчальних закладів, які дають змогу з'ясувати правове становище освітян, їх матеріальне забезпечення, участь у організації освітнього процесу та суспільно-політичному житті, приналежність працівників освіти до профспілки тощо (Державний архів Харківської області, Ф.Р-820 (Инспектура народного образования Харьковского губисполкома, 1919-1925 гг.); Ф.Р-858 (Харьковская окружная инспектура народного образования, 1923-1930 гг.); Ф.Р – 1092 (Переписка об участии членов профсоюза в выборах Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов); Ф.Р-4828 (Харьковский губернский Совет профессиональных союзов – 1921-1924); Ф.Р.-1004 (Харьковский губернский отдел профсоюза работников просвещения, 1920-1926); Ф.Р.-1755 (Харьковский окружной отдел профсоюза работников просвещения, 1926-1928); Ф.Р.-1092 (Ликвидация неграмотности и малограмотности, организация помощи голодующим); Державний архів Київської області. Ф.Р-142 (Киевский губернский отдел народного образования, 1918-1925 гг.); Ф.Р-708 (Киевский губернский профсовет, 1921-1925 гг.); Ф.Р-709 (Киевский окрпрофсовет, 1923-1930 гг.).

Важливою складовою джерельної бази дисертації є опубліковані документи. Вони почали виходити ще у 1920-ті рр., тоді друкувалися

стенограми з'їздів КП(б)У, звіти про роботу РНК УСРР, звіти Всеукраїнської ради профспілок, збірники чинного законодавства УСРР про народну освіту, матеріали про діяльність НКО УСРР, роботу з'їзду учителів, звіти Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС тощо [201, 281]. Пізніше ці документи були доповнені тематичними збірниками, зокрема, «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [219, 220, 221], «Збірник наказів НКО УСРР» [201] та ін.

Опубліковані документи дають можливість простежити політику правлячої партії та держави в галузі освіти, культури, роль в її здійсненні громадських організацій, зокрема профспілок, особливості та зміст роботи НКО УСРР.

Окрему групу джерел становлять статистичні збірники та довідкові видання, укладені в результаті проведення шкільних переписів, обстежень освітніх установ, атестації освітян, статистичні матеріали з різних питань освіти, культурного будівництва, стану профспілок, трудової зайнятості різних професійних груп населення тощо [258, 168, 325, 326, 327]. Найбільш повна і достовірна інформація про кількісний і якісний склад вчительських кадрів, їхню партійну і профспілкову приналежність, мережу і структуру закладів педагогічної освіти, фахову підготовку студентів, міститься у виданнях 1920-х рр. Статистичні дані стали доступними внаслідок запровадження стандартизованого обліку та звітності. Найбільш повна статистика міститься у статистичних збірниках Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР. Предметом спостережень державної статистики були різні сфери суспільно-економічного життя. Щоправда, окремі дані до 1925 р. не входили до загальносоюзного плану робіт ЦСУ [173]. Статистичні матеріали дозволяють визначити кількісні параметри і тенденції суспільно-політичних та освітньо-культурних процесів і явищ.

Важливим джерелом для вивчення історії становлення та діяльності освітянської профспілки 1920-х рр. є періодична преса: часописи та газети. На її сторінках висвітлювалися найболючіші питання громадського, суспільно-

політичного та культурного життя. Радянська влада використовувала пресу як важливий засіб пропаганди політики та мобілізації мас на її реалізацію. Нарком освіти України В. Затонський (1922–1924 рр.) вказував на необхідність «широко використовувати всю періодичну педагогічну пресу, а також організувати передплату на кожний район не менш, як однієї центральної газети. (...) Надто видатну роль в розумінні масового впливу має відіграти саме провінціальна преса...» [243]. Редакційні колеги радянських періодичних видань спрямовували роботу, враховуючи висунуті завдання до періодики. Вона мала насамперед ідейно-політичний, культурно-просвітницький зміст комуністичного спрямування. Загалом періодика 1920-х рр. носила синтетичний характер, надаючи документальну, поточно-хронікальну інформацію, дані особистого характеру тощо.

Важлива інформація для розуміння процесів становлення та діяльності освітянської профспілки міститься в газеті «Народний учитель», заснованій Всеукраїнським центральним правлінням Спілки робітників освіти у лютому 1925 р. Редакційну колегію газети очолив тогочасний Нарком освіти УСРР О. Шумський. Про поширення газети «Народній учитель» серед освітянських спілчан свідчить її тираж, який сягав від 10000 до 25000 примірників щотижнево [259, 260]. Газета видавалася з додатками: «Виробнича Думка» [164] (1926-1928рр.); «Самонавчання» (1927-1928рр.) [307]; «Література і побут» (1928-1929 рр.) [239]; «На громадській роботі». Журнал «Шлях освіти» висвітлював найважливіші події і процеси, які відбувалися в педагогічних навчальних закладах [340]. Значний матеріал про життя освітян, їхню громадську, профспілкову діяльність міститься в регіональних періодичних виданнях. Так на сторінках часопису «Просвещение Донбасса» (видання Донецького губкомітету партії та губвідділу народної освіти) висвітлювалися партійне життя, організаційні питання освітньої справи, робота навчальних закладів тощо [290]. Тобто, періодична преса яскраво показували на своїх сторінках життя освітянської профспілки, її проблеми, інтереси, найболючіші питання культурно-освітньої сфери.

Отже, джерельна база дослідження являє собою широке коло різномірних за функціональними ознаками джерел. Комплексний аналіз законодавчих актів, поточної та звітної документації центральних і місцевих органів влади, задіяних у освітньому процесі, даних статистичних обстежень та інформації періодичних видань створює можливість для виваженого та всебічного дослідження обраної проблеми.

Методологічну основу роботи склала органічна сукупність базових принципів дослідження, на які спирається сучасна вітчизняна та зарубіжна історична наука і які забезпечують об'єктивне і всебічне висвітлення процесу нагромадження історичних знань. Насамперед, це принципи історизму, об'єктивності, системності та комплексності. Перший передбачає розгляд усіх досліджуваних процесів, подій, явищ у їх розвитку та взаємозв'язку у часі та просторі з іншими процесами, подіями, явищами. З огляду на це у дисертації становлення та функціонування освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр. розкривається в історичній послідовності від перших (невдалих) спроб радянської влади зруйнувати Всеукраїнську учительську спілку, утворення нових дрібних профспілкових об'єднань до організаційно-статутного оформлення політично відданої правлячій більшовицькій партії єдиної спілки працівників освіти УСРР. Функціонально вона мала виконувати роль «передавального пасу» від партії до мас.

Принцип об'єктивності реалізувався шляхом зіставлення та аналізу інформації з різних джерел для обґрунтування виважених достовірних висновків. Цьому також слугувало наукове опрацювання наявної історіографії з означеної тематики та широкої джерельної бази.

Застосування системного принципу дало можливість розкрити процес формування та діяльності освітянської профспілки у 1920-ті рр., з одного боку, як невід'ємну складову профспілкового руху в УСРР, а з іншого, як єдину організацію з власною структурою, яка взаємодіяла з правлячою партією та органами влади. Принцип комплексності забезпечив можливість дослідити всі найважливіші питання історії освітянської профспілки у 1920-ті рр.: утворення,

організаційно-статутні основи, напрями діяльності, взаємозв'язок з органами влади, іншими структурами політичної системи тогочасного суспільства.

У ході дослідження використана низка загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. На етапі опрацювання наукової літератури та джерел важливе значення мали методи класифікації та систематизації. При роботі з різнотипними джерелами використовується критичний та комплексний методи. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методах аналізу, синтезу та узагальнення (для виявлення особливостей формування та узагальнення діяльності освітянської профспілки), проблемно-хронологічному (розгляд еволюції профспілкового руху в його русі та динаміці), діалектичному (загальний зв'язок освітянського профспілкового руху в контексті розвитку українського суспільства УСРР у 1920-ті рр.).

Серед історичних методів дослідження використовуються спеціальні методи історичного дослідження (історико-порівняльний (шляхом порівняння, встановлення схожості і відмінності у діяльності освітянської профспілки впродовж 1920-их рр. у контексті профспілкового руху УСРР), історико-хронологічний (еволюцію освітянської профспілки у 1920-т рр.), історико-системний (системне вивчення суспільних процесів і ролі освітянської профспілки в суспільних процесах). У дослідженні використано статистичний метод (вивчення та аналіз кількісних змін у чисельності членів освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр., динаміки змін матеріального становища працівників освіти і науки, тарифікації та рівня заробітних плат). Вагому роль також відіграли генетичний, структурний методи.

Методологічні засади, на яких базується дисертація, дають змогу здійснити наукову критику літератури та джерел, розкрити їхні можливості для висвітлення об'єкту дослідження, систематизувати та проаналізувати зібрані матеріали. Комплексне застосування цих методів дало можливість здійснити реконструкцію організаційно-статутних та функціональних засад освітянської профспілки Української СРР у 1920-ті рр.

Дослідження історії освітянської профспілки УСРР 1920-х рр. не можливе без використання відповідної термінології. Найважливішими поняттями у роботі є терміни «профспілка» та «освітянська профспілка». Незважаючи на те, що від досліджуваного періоду нас відділяє майже століття, термін «профспілка» свого значення не змінив і вживається для означення добровільної неприбуткової громадської організації, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) [288]. Сьогодні поняття «освітянська профспілка» розтлумачується як всеукраїнська добровільна неприбуткова громадська організація, яка об'єднує на добровільних засадах без обмеження за походженням, соціальним і майновим станом, громадянством, расовою та національною належністю, статтю, мовою, політичними поглядами, релігійними переконаннями, родом і характером занять, місцем проживання осіб, які працюють в установах і закладах, органах управління, підприємствах, організаціях галузі освіти, осіб, які навчаються у вищих або професійно-технічних навчальних закладах освіти (студентів, учнів, аспірантів, докторантів та ін.), незалежно від форм власності та видів господарювання, фізичних осіб, які займаються індивідуальною педагогічною діяльністю, осіб, які звільнилися з посад в установах і закладах освіти у зв'язку з виходом на пенсію або які тимчасово не працюють та які визнають Статут і сплачують членські внески [316]. Тотожне значення це поняття мало у 1920-х рр. [119, арк.2], хоча членство в профспілці визначалося класовим принципом, а роль профспілки В.І. Ленін зводив до школи виховання, школи комунізму, передавального пасу від партії до мас [236, с.481]. Таким чином, у змісті терміну «профспілка» домінувала насамперед ідейно-політична складова, яка визначала суть нових профспілок радянського типу.

За радянської доби та після проголошення суверенітету України нагромаджено значну кількість різнопланових за характером та проблематикою досліджень, які так чи інакше дотичні до обраної тематики або

частково розкривають її. Насамперед це узагальнюючі видання з історії УСРР 1920-х – 1930-х рр., розвідки, присвячені культурній революції більшовиків, питанням культурного будівництва та формуванню радянської інтелігенції, дослідження з історії радянських державних органів, громадських організацій, включаючи профспілки, роботи, присвячені політиці українізації, тематичні дослідження з окремих питань та аспектів історії освіти в УСРР у 1920-і рр., наукові розвідки, присвячені становленню і розвитку всієї системи освіти в республіці в означений час.

В узагальнюючих виданнях з історії УСРР профспілковий рух 1920-х рр. розглядається побіжно і не є предметом спеціального вивчення. Але у них містилися важливі оціночні положення відповідного історіографічного періоду, на які орієнтувалися науковці тематичної історії. У радянську добу внаслідок повного підпорядкування історичної науки політиці та ідеології правлячої комуністичної партії в СРСР об'єктивне вивчення ролі і значення освітянської профспілки у суспільно-політичному житті було неможливим. У дослідженнях радянських істориків безроздільно панувала марксистсько-ленінська методологія.

Уже у 1920-ті рр. у суспільно-політичній літературі розпочалося висвітлення процесу формування, завдань та напрямів роботи профспілок УСРР, включаючи профспілку освітян. Зазвичай, це були виступи, статті, брошури партійно-радянських, освітянських та профспілкових керівників республіки, громадських активістів. Означені публікації мали ідейно-політичну та практичну спрямованість, хоча включали значний фактологічний та статистичний матеріал. Наприкінці 1920-х рр., коли розпочалося форсоване будівництво соціалізму, у радянській суспільно-політичній літературі сформувався технократичний підхід до оцінки ролі і значення профспілок, відповідно до якого вирішення виробничих завдань визнавалося основною функцією цієї громадської організації. З цього часу технократичний підхід до профспілок став визначальним для радянської історіографії.

«Хрущовська відлига» в радянській історичній науці ознаменувалася відновленням ленінської спадщини в процесі дослідження минулого, включаючи суспільно-політичні та культурно-освітні процеси 1920-х рр. Але в працях, які з'явилися в цей час і були присвячені історії радянської освіти та культури, радянські дослідники не розглядали діяльність освітянської профспілки УСРР в 1920-ті рр., а акцентували увагу на керівній і спрямовуючій ролі комуністичної партії.

З середини 1960 і до початку 1990 рр. радянські науковці підготували як узагальнюючі праці з історії профспілок СРСР та УРСР, так і спеціальні тематичні розвідки, присвячені історії профспілок республіки в період будівництва соціалізму. Але у них, по суті, майже не зверталася увага на освітянську профспілку. Більше того, за часів «брежнєвщини» зовнішня актуалізація ідей класиків марксизму-ленінізму супроводжувалася поверненням в історичній науці до неосталінізму. Критика сталінізму в роки горбачовської «перебудови» дала поштовх до переосмислення радянської історії загалом, так і особливостей функціонування політичної системи, включаючи профспілки, в 1920-ті – 1930-ті рр. Водночас новації виявилися обмеженими марксистсько-ленінською методологією та оновленою ленінською концепцією соціалістичних перетворень.

Сучасний період історіографії характеризується переосмисленням на основі нових методологічних підходів і застосування модерної теорії тоталітаризму, широкого кола питань історії профспілок УРСР, включаючи 1920-ті рр. Водночас дослідження освітянської профспілки 1920-х рр. не стало предметом спеціального дослідження.

Джерельна база дисертаційної роботи репрезентативна, представлена різними видами джерел, які дають можливість досягнути поставленої мети, всебічно висвітлити історію становлення та діяльності освітянської профспілки УСРР означеного періоду.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, застосування яких доповнюється

використанням низки загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

РОЗДІЛ 2

УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКИ ОСВІТЯН ТА ЇЇ СТАТУТНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ

З приходом більшовиків до влади в УСРР одночасно зі створенням радянської системи влади формувалися нові професійні спілки. Утворення професійних спілок спочатку відбувалося стихійно. Більшість із них формувалася за цеховим принципом, а їх апарат та фінансові можливості були дуже слабкі [446, с.102]. Схожою ситуація була із освітянською профспілкою. Загалом більшовики вважали, що профспілки мають бути невід'ємною складовою радянської політичної системи, а в ході соціалістичного будівництва відбудеться «неминуче одержавлення профспілок, злиття їх з органами державної влади, суцільний перехід до їх рук справи будівництва великого виробництва» [233, с.438]. В. Ленін вважав це справою майбутнього, а «зараз, одним махом, професійні спілки зливати з органами державної влади ми не можемо. Це було б помилкою» [233, с.430], – зазначав він на II Всеросійському з'їзді професійних спілок у січні 1919 р.

Професійне об'єднання освітян розпочалося ще на початку ХХ ст. під час російської революції 1905-1907 рр. О.Мізерницький у статті «Освітянський профрух в Україні» зазначав, що ще за часів царату учительство в Україні мало зародки своєї організації [247, с.2-3]. Після захоплення політичної влади більшовиками в Україні існували відділення Всеросійської учительської спілки («Всероссийского учительського союзу») та Всеукраїнської учительської спілки. Обидві організації після повалення царату стояли на позиціях взаємної антипатії. Відділення «Всероссийского учительського союзу» об'єднували російських вчителів, значна частина яких складалася з відданих у минулому владі і випробуваних чиновників, що проводили свого часу русифікаторську політику. Всеукраїнська учительська спілка об'єднувала учителів села – сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне відродження.

Учительська спілка об'єднувала більше членів, ніж есерівська партія, чи «Селянська спілка», чи відділення учительського союзу. Але і відділення «Всероссийского учительського союзу», і Всеукраїнська учительська спілка не визнавали ідеології комуністичної партії і радянської влади.

Під час гетьманату Павла Скоропадського «Отделение Всероссийского учительського союзу» скликало «Всеукраїнську нараду». Однак спроба провалилася, а з падінням гетьманату «Отделение» розпалося.

Всеукраїнська учительська спілка тривалий час підтримувала УНР. Створене нею «Товариство шкільної освіти» брало участь у формуванні українських урядів, складанні проектів міністерства освіти тощо.

Питання про організаційне будівництво профспілок, обговорювалося на III Всеросійській конференції профспілок, яка відбувалася 3-11 липня 1917 р. і визнала за необхідне об'єднання працівників не за цеховим, а за виробничим принципом. Таким чином, до складу спілок входили всі працюючі підприємств, установ, хоча вони були представниками різних професій.

Загалом, процес формування нових профспілок проходив суперечливо. По-перше, досить відчутним був вплив Всеросійської учительської спілки на українських освітян, частина яких підтримувала її. По-друге, у 1917 р. відновила свою роботу Всеукраїнська учительська спілка. До її складу входила проукраїнськи налаштована та національно свідомо інтелігенція. По-третє, формувалися штучно створені та підтримувані більшовиками малочисельні прокомуністичні профспілки, що підтримували радянську владу та займалися насадженням комуністичної свідомості. Радянська влада покладала на нові освітянські профспілки радянського типу важливу справу ідеологізації та радянзації суспільства.

Отже, в роки Української національної революції в УСРР співіснували російська та українська освітянські профспілкові організації, виникали нові. У 1917-1921 рр. освітянські спілки постійно знаходились під впливом нестабільності політичної ситуації. На захоплених більшовиками українських територіях розпочиналася масова примусова більшовизація профспілкових

організацій: повсюдно розпускалися опозиційні та створювалися пробільшовицькі об'єднання. Професійні об'єднання втягувалися до активної політичної боротьби. З'їзди профспілок обговорювали питання політичної орієнтації і лояльності до більшовицької влади. Однак, у комуністичних професійних організаціях залишалися опозиційно налаштовані члени. Водночас діяльність професійних спілок спрямовувалася на мобілізацію робітників до вирішення воєнних завдань. Не зважаючи на значне зміцнення своїх позицій у професійних організаціях, більшовикам не вдалося повністю підкорити їх своєму впливу. Тому Народний комісаріат праці УСРР змушений був застосовувати політику лавірування та компромісів по відношенню до профспілок, які перебували під впливом меншовиків та українських соціал-демократичних партій.

Профспілковий рух освітян цілком залежав від їхнього ставлення до нової влади. Більшовики направляли підготовлених людей для роботи серед освітян, все активніше надавали підтримку вчителям, які підтримали їх. Всеросійська учительська спілка визнала неможливим співробітництво з новою владою [439, с.25]. Загальні збори Петроградської учительської спілки 2 листопада 1918 р. підтвердили обов'язковість постанови про непідкорення радянській владі і попередили, що «невиконання тягне за собою виключення з Союзу».

Діяльність Всеросійської учительської спілки була спрямована проти Рад. Представники керівних органів Всеросійської учительської спілки після Жовтневого перевороту ввійшли в антибільшовицький Комітет порятунку батьківщини і революції. Всеросійська учительська спілка поширювала спрямовану проти радянської влади літературу, закликала вчителів до саботажу і страйків, до непокорі радянській владі, невиконання її постанов, протидіяла декрету про перевибори викладачів, усіма заходами прагнула підірвати довіру в середовищі вчителів починанням Народного комісаріату освіти УСРР в галузі шкільної реформи. Всеросійська учительська спілка наполягала на обов'язковості закону божого для школи і на національному принципі

виховання на протипагу більшовицькій ідеї інтернаціоналізму. Ця організація висловлювала недовіру радянській владі і всіляко протидіяла радянській шкільній реформі [439, с.26].

Органи радянської влади боролися проти вороже налаштованого до неї учительства, рішуче діяли з метою виведення освітян із Всеросійської учительської спілки та створення нової спілки, яка стояла б на радянській платформі.

Контрреволюційна позиція Всеросійської учительської спілки призвела до того, що постановою ВЦВК від 23 грудня 1918 р. вона була розпущена. У про розпуск спілки говорилося, що: Цією ж постановою були закриті і друковані органи союзу: «Известия Всеросійського учительського союзу», «Петроградський учитель», «Учитель» (видавництво Московського обласного бюро Всеросійського учительського союзу) та інші центральні та місцеві органи Всеросійської учительської спілки.

Після цього була створена Всеросійська професійна спілка працівників освіти. За задумом більшовицького керівництва, ця організація мала перетворитися на масову організацію учителів міста і села. Але частина освітян вийшла із спілки і у липні 1919 р. організаційно оформилася у Всеросійську спілку працівників освіти і соціалістичної культури. До її складу увійшли професійні об'єднання вчителів України. У листопаді 1919 р. В.І. Ленін вказував на необхідність особливого нагляду за учительською спілкою. Радянська влада вважала, що профспілка українських вчителів на тривалий час «зв'язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки – своїми поразками» [368, с.22].

Прорадянський автор брошури «Жовтнева революція та вчительство», М.Гаврилів у 1925 р. про цей етап у взаємовідносинах влади та вчительства зазначав так: «Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітянця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, – щоб м'яко висловитися, – настроїв його проти нової влади, її роботи, її органів» [170, с.31]. Нарком освіти РСФСР А.Луначарський у 1919 р.

констатував, що «грунтом для перевиховання інтелігенції є нові, більш активні, форми її роботи в трудовій школі, в сільськогосподарських комунах, на соціалістичних фабриках і заводах, участь у створенні нового суспільства».

Іншим професійним об'єднанням був Союз учителів-інтернаціоналістів. Початково він формувався як фундамент для підтримки радянської влади. Революційно налаштоване учительство вийшло зі складу Всеросійської учительської спілки і об'єдналося у Союз вчителів-інтернаціоналістів. Рішення про створення професійного об'єднання було ухвалено на другій нараді вчителів-інтернаціоналістів 3 грудня 1917 р. Союз вчителів-інтернаціоналістів, незважаючи на різкі розбіжності в його середовищі з питання про принципи профоб'єднання учительства, організував під керівництвом ВЦРПС широке професійне об'єднання працівників освіти, яке визнавало, що у спілку могли об'єднуватися освітяни, яким є дорогі загальнодержавні ідеали [192, с.49]. Такий лозунг на практиці означав повну підтримку радянської влади. Відповідно до нормативних документів завданнями, що стояли перед спілкою, були: створення вільної школи, захист прав дитинства, підняття культури народу, запровадження у широкі маси ідей вільного виховання [329, с.49]. Отже, Союз вчителів-інтернаціоналістів об'єднував освітян, які відкрито перейшли на бік радянської влади. До весни 1918 р. чисельність професійного об'єднання складала вже понад 12 000 чоловік.

У 1918-1920 рр. В. Ленін брав участь у роботі I та II з'їздів Всеросійського союзу вчителів-інтернаціоналістів, I та II з'їздів Всеросійської спілки працівників освіти та соціалістичної культури. Його виступи свідчили, що комуністична партія прагнула перетворити ці профспілки на свій оплот масової політичної роботи серед населення [493, с.8].

На I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів, який відбувся 2 червня 1918 р. в Москві, В. Ленін зазначав: «треба сказати, що головна маса інтелігенції виявляється противником радянської влади». Водночас з'їзд задекларував, що учительство, яке тісно співробітничатиме з радянською

владою, буде основним провідником культурної революції, і завдяки тому «справа соціалізму переможе» [222, с.341].

На II з'їзді Спілки учителів-інтернаціоналістів у січні 1919 р. В. Ленін вказав, що «повноправним членом професійних спілок можуть бути тільки ті спілки, котрі визнають революційну класову боротьбу за соціалізм шляхом диктатури пролетаріату» [232, с.413]. Всеросійська нарада комуністів працівників освіти закликала до організаційного та політичного згуртування педагогічної інтелігенції навколо комуністичної партії [213, с.1-2].

Союз вчителів-інтернаціоналістів став основним ядром майбутньої профспілки працівників освіти і соціалістичної культури. За оцінками профспілкових лідерів, він був політичною організацією. Завдання профспілкового характеру відсувалися на друге місце. Його метою була боротьба за трудову соціалістичну школу [172, с.16]. До 1919 р. Союз вчителів-інтернаціоналістів брав активну участь у розробці та проведенні перших заходів в області шкільної реформи, закликав вчителів вступати в новий союз, щоб разом з народом «створити нову соціалістичну школу». Радянська влада розпочала її будівництво ще у 1918 р., коли були ліквідовані навчальні округи. Всі декрети про народну освіту, прийняті в перші місяці радянської влади, знайшли відображення в двох головних документах, що побачили світ у вересні 1918 р.: «Основні принципи єдиної трудової школи» і «Положення про єдину трудову школу» [3, арк.1].

У програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії в березні 1919 р. відзначалося, що «з метою розвитку виробничих сил зміцнення соціалістичного способу виробництва перед комуністичною партією і профспілками стояло завдання «негайного, широкого та усестороннього використання спеціалістів науки та техніки, не дивлячись на те, що в більшості випадків можливі протиріччя між ними» [219, с.52].

Тому II з'їзду Союзу вчителів-інтернаціоналістів було анонсовано створення Всеросійської професійної спілки працівників освіти і соціалістичної культури. Вже до березня 1919 р. у низці губерній були організовані союзи

працівників освіти і соціалістичної культури, в структурі яких створювалися тарифні, конфліктні комісії, комісії з обліку робочої сили, організаційно-інструкторський і культурно-просвітницький відділи.

Першим етапом організаційного об'єднання всіх спілок працівників освіти і культури стала Всеросійська конференція працівників освіти. Відкрив її Голова організаційного бюро Евентов. Конференція схвалила ідею заснування Всеросійської спілки працівників освіти. Таке рішення аргументувалося існуванням великої кількості місцевих спілок, які залишалися поза руслом професійного руху.

Установчий з'їзд Всеросійської Спілки працівників освіти та соціалістичної культури відбувся з 28 липня по 1 серпня 1919 р. в Москві. На ньому були присутні 277 делегатів з 32 губерній. Серед делегатів з'їзду члени РКП(б) та РКСМ становили 55,6% [331, с.177]. З'їзд висловився за те, щоб ВЦРПС підготувала Статут організації професійної спілки працівників освіти та соціалістичної культури. У першому параграфі Статуту спілки зазначалося: «Всеросійська спілка працівників освіти та соціалістичної культури об'єднує всіх працівників освіти, які беруть участь у соціалістичному будівництві, і діє пліч-о-пліч з пролетаріатом у боротьбі за торжество революції й міжнародного комунізму» [404, с.54].

Цілі і завдання об'єднання профспілок на радянській платформі на з'їзді було окреслено у доповіді Лутовініна. Він підкреслив: «... перед Союзом стоїть завдання об'єднатися і Ви не повинні йти в хвості революції. Між союзами виробничими та культурними великої різниці немає. Виробництво освіти цінніше інших виробничих спілок. Ваша робота повинна бути визначеною. Вам необхідно увійти в певну сім'ю революційного пролетаріату, де Ви можете багато чого світле і цінне нам принести» [303, с.3].

На з'їзді також обговорювалися політичні та культурно-просвітницькі питання, велася енергійна пропаганда революційних принципів організації народної освіти, цілей, завдань і принципів радянської школи. Була опублікована інструкція освіти про створення Всеросійської спілки працівників

освіти та соціалістичної культури». Усі більшовицькі організації зобов'язані були брати найактивнішу участь у роботі щодо об'єднання освітян в єдину спілку. В інтересах організації комуністичних елементів спілки та їх впливу на решту учителів необхідно було створювати фракції комуністів. Останні мали перебувати в постійному контакті з партійними осередками, брати участь в організації роботи клубів, хат-читалень, шкіл партійної підготовки, видання друкованих органів.

Місцеві організації спілки створювалися за аналогом Всеросійської спілки працівників освіти та соціалістичної культури. Найважливішим їхнім завданням була участь у розподілі й обліку усіх працівників освіти, підняття рівня політичної свідомості освітян, політизація освіти.

З 1917 по 1920 рр. відбулося 43 конференції та учительські з'їзди [449, с.17]. На них здійснювалося організаційне оформлення профспілкового об'єднання освітян, були оприлюднені основна мета, цілі та завдання профспілки.

На другому з'їзді Всеросійської Спілки працівників освіти та соціалістичної культури наголошувалося на ключовій ролі професійних організацій у освітніх процесах. Зокрема, «безпосереднім завданням професійних спілок було використання всіх можливостей, що створені Комісаріатом народної освіти у справах обов'язкової безкоштовної освіти, позашкільного навчання, технічного навчання». З'їзд визнав за необхідне, щоб професійні спілки мали в комісаріатах народної освіти своїх представників, а професійна освіта зосереджувалася в руках Комітету по професійній освіті. Останній створювався при Комісаріаті народної освіти із представників професійних спілок. Комітет здійснював загальне керівництво професійною освітою. Для керівництва школою створювалася рада шкіл із слухачів професійної спілки, Комісаріату і слухачів. Професійні спілки використовували школи для організації в них курсів і лекції з питань теорії і практики робітничого руху.

Пленум ЦК Спілки у квітня 1921 р. встановив нову назву: «Союз працівників освіти», а в травні 1921 р. в спілку працівників освіти увійшли працівники друку.

Іншим професійним об'єднанням освітян до початку 1920-х рр. була Всеукраїнська учительська спілка. Її відновлення відбулося на Першому Всеукраїнському з'їзді вчителів 5-6 квітня 1917 р. Всі члени з'їзду визнали необхідність організації спілки, яка здійснювала активну роботу щодо покращення правового й матеріального становища вчителів. Основним завданням спілки було будівництво вільної школи, всі думки і бажання вчителів були спрямовані «...на найшвидшу та найкращу організацію народної освіти на принципах вільного і усестороннього розвитку народних сил» [247, с.2]. II Всеукраїнський учительський з'їзд 10-12 серпня 1917 р. постановив: «...заснувати учительські українські спілки по всіх повітах» [433, с.146].

Більшовики визнавали, що «учительська спілка об'єднала в першу чергу учителів села – сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне визволення». Тобто, «(спілка), була ініційована учительськими низами і стала справді народною. І ця профспілка українських вчителів на тривалий час, – як писав прорадянський автор статті про освітянський рух в Україні О.Мізерницький, – зв'язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки – своїми поразкам» [247, с.1].

Учителі міст також об'єднувалися в Учительській спілці. Про те, як це відбувалося, йшлося в одному з повідомлень: «З перших днів вільного життя учителі м. Житомира зорганізувалися в спілку, першим завданням якої була організація всіх учителів в сітку міських організацій і об'єднання у міцну губернську спілку» [247, с.1].

З перших днів свого утворення Всеукраїнська учительська спілка повністю підтримувала Центральну Раду, що не влаштовувало більшовиків. В.Ленін на VIII Всеросійській конференції РКП(б) заявив: «Ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали професійну спілку учителів... в ім'я тих

же принципів комуністичної пролетарської політики, в ім'я яких ми свій ВУС розігнали» [235, с.347-348].

Перший Всеукраїнський професійний з'їзд представників учительських спілок відбувся 13-15 серпня 1917 р. Членами з'їзду з правом голосу могли бути представники від місцевих спілок по 1 на кожні 50 осіб, члени Тимчасового Центрального Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки, доповідачі, кооптовані особи, які приймалися Комітетом з'їзду або з пропозицій секцій. З правом дорадчого голосу були всі члени учительського з'їзду і члени місцевих спілок. Розпорядчий комітет з'їзду складався з членів Центрального бюро спілки, членів президії з'їзду, секцій та кооптованих осіб. Комітет був виконавчим органом з'їзду. З'їзд поділявся на 2 секції: організаційну та шкільного управління [301, с.2]. Після з'їзду реалізацію його постанов здійснювало Постійне бюро Всеукраїнської учительської спілки.

У березні 1918 р. більшовиків було витіснено з більшості території України, що дало можливість відкрито критикувати радянський уряд. Крім того, розпочалося розмежування між українською та російською освітянськими профспілками. На Харківській міській конференції 28-29 січня 1918 р. аналізувався стан освіти, потреби вчителів та діяльність Всеукраїнської учительської спілки, керівництво якої виступало за незалежність і відокремлення.

У 1918-1919 рр. у губерніях було проведено з'їзди, конференції та наради вчителів, на яких обговорювалися питання революційного перетворення народної освіти, завдання спілки учителів-інтернаціоналістів. Делегати цих зборів ставили питання про заборону Всеукраїнської учительської спілки. Ці дії аргументувалися антирадянською позицією останньої. З'їзд Харківської губернської учительської спілки 16 лютого 1919 р. ухвалив резолюцію, відповідно до якої учителі повинні були стати до лав робітничого класу, незаможного селянства та трудової інтелігенції для творчої роботи з радянською владою. За аналогією Київський губернський з'їзд учителів-комуністів 29 квітня 1919 р. створив Спілку учителів-комуністів [456, с.100].

Основним завданням було спільна робота з більшовицькою владою в Україні, створення соціалістичної культури та нової народної соціалістичної школи. У червні 1919 р. у Києві відбувся міжгубернський учительський з'їзд, у роботі якого взяли участь представники 41 повіту, 7 губерній УСРР та 6 залізничних ліній УСРР. На з'їзді було сформовано комуністичний осередок, який згуртував переважну більшість учасників з'їзду.

Надаючи великого значення роботі профспілкових організацій ЦК КП(б)У направив циркулярного листа про посилення керівництва профспілками [335, с.691-692]. Наприклад, із 7 000 осіб на території Одеської губернії, які входили до складу Всеукраїнської учительської спілки, прокомуністично налаштованими були лише 1 200 осіб [315, с.44].

Характерними рисами процесу професійної організації освітян були стихійність, незнання освітянами програм центральних союзів і спілок, що засновувались у Києві та інших містах, неорганізованість у лавах тієї чи іншої професійної спілки чи союзу та відсутність стійких внутрішніх зв'язків, наявність великої кількості різноманітних професійних організацій. Так, наприклад, в межах Харківського губернського учительського союзу на початку 1918 р. були: союз учителів середньої школи, товариство вчителів у початкових школах м. Харкова, товариство вчителів у вищих початкових училищах, «делегатські збори учителів м. Харкова», українська учительська спілка.

Окремим членом Харківського губернського учительського союзу було Товариство вчителів Харківського міського громадського самоврядування, яке об'єднувало педагогів як загальноосвітніх, так і професійних навчальних закладів, а саме: учителів нижчих і вищих початкових міських шкіл, двох жіночих ремісничих відділень, ремісничого чоловічого училища, школи друкарської справи, художнього училища, двох міських жіночих гімназій, а також шкільних лікарів і фельдшерів. Окремою спілкою був Союз професійних службовців вищих навчальних закладів.

Подібна ситуація спостерігалася по всій країні. Освітянські профспілки були неоднорідними та порівняно малочисельними. Зокрема, Вінницька губерньська спілка працівників народної освіти на 01 липня 1919 р. нараховувала 800 осіб і була однією з найчисельніших, а Київська спілка робітників і службовців в навчальних закладах нараховувала у червні 1920 р. 1164 особи, або 1,5% загальної чисельності профспілок Київщини.

При Всеукраїнській учительській спілці допускалось утворення національних груп (українських, російських, єврейських). Функціонально у спілці діяло чотири відділи: охорони праці, видавничий, культурно-просвітній, інструкторський.

На підставі постанови Другого з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки 15-18 січня 1919 р. Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки, враховуючи складність становища українських учителів, їх переслідуваннями з боку проросійськи налаштованих працівників освіти, у інструкції для місцевих спілок змушене було звернутися до українського вчительства взяти активну участь у культурно-просвітній і шкільній праці радянської влади [165, с.67-68] та вимагати докорінної реорганізації системи народної освіти [189, с.182-189]. У розмові делегатів Всеукраїнської учительської спілки з народним комісаром освіти В.Затонським були отримані запевнення в активному сприянні проведенню українізації та вирішенні нагальних педагогічних проблем. Комісар висловив думку, що всі мови рівні, і тому він не перешкоджатиме викладанню рідною мовою в українському селі [3, арк.102]. Але запевнення народного комісара освіти В. Затонського про сприяння українській школі та підтримку українців виявилися політичними лозунгами. На прохання педагогів про допомогу комісар заявив, що не може захистити українського вчителя від «самосуду» [359, с.184].

Серед найпріоритетніших проблем, які вирішувало Центрального бюро спілки, були: забезпечення своєчасної виплати та збільшення ставки заробітної плати, правовий захист учителів, піклування про здоров'я (санаторне лікування та допомога при хворобі), створення нормальних умов для праці вчителів

(усунення тиску з боку проросійськи налаштованих учителів, можливість вільного викладання українською мовою) [472, с.55].

30 квітня 1919 р. Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки надіслало доповідну записку шкільному відділу Народного комісаріату освіти, де засвідчило намір українського організованого вчителства будувати шкільну освіту «на принципах Єдиної трудової школи» [428, с.108-111, 495, с.48-55].

Отже, поступово керівництво Всеукраїнської учительської спілки, враховуючи складні об'єктивні умови, у яких опинилися українські вчителі, почало підтримувати заходи більшовиків у освітній сфері.

Однак на місцях вчительські спілки не завжди схвально ставились до революційних змін більшовиків. Так, у резолюції Кобеляцького повітового вчительського з'їзду на Полтавщині від 28 лютого 1919 р. висловлювалися претензії до політики централізації, вирішення земельного питання через соціалізацію, а не націоналізацію, до введення цензури [188, с.64-68].

У тезах доповіді «Організація робітників освіти на Україні» для Всеукраїнської наради з народної освіти, що відбулась в Харкові 19 серпня 1920 р. народний комісар освіти УСРР Г.Гринько дав наступну оцінку діяльності Всеукраїнської учительської спілки та Всеросійської учительської спілки на території України в період революційних подій: «Союз через недовгу хвилю демократичного підйому попав між молотом соціально ворожої Совітської влади і ковадлом національно чужої дрібнобуржуазної української державності. В протилежність Союзу Спілка переживає яскраву смугу підйому в обставинах дрібнобуржуазної державності, стає її ідеологічним апаратом, зростається з кадром просвітян, висовує з одного боку співців української суцільно національної школи, а другого отаманів і активних поборників петлюрівщини» [128, арк.24]. При цьому ліквідацію він називає «саморозпуском», обумовленим «розкладом петлюрівщини» й успіхами соціалістичної революції в Україні [128, арк.24].

Відносини між Всеукраїнською учительською спілкою та радянською владою були досить суперечливими, бо, з одного боку, спостерігалася доволі

значна співпраця, ідейна та методологічна підтримка шкільної реформи, яку розпочало радянське керівництво, а з іншого, як тільки слабнув контроль більшовиків над Україною, відчутною була критика радянської влади [345, с.155]. В українських учительських організаціях більшовики бачили лише інструмент утвердження свого панування та швидкого і ефективного здійснення реформ. Тому вони називали Спілку вчителів-інтернаціоналістів організацією, яка б могла об'єднати українське вчительство і виступати від його імені. Радянські уряди в роки національної революції використовували Всеукраїнську учительську спілку допоки їм це було вигідно, контролюючи при цьому кадрову політику в освітній сфері. Так, згідно з інструкцією Харківського губерньського відділу народної освіти «Про вибори на навчальні та навчально-адміністративні посади в школах» 1919 р. кандидатам бажано було надавати рекомендації радянських, професійних, партійних та інших організацій, що «стоять на платформі радянської влади».

Із зміцненням позицій більшовиків в Україні потреба у Всеукраїнській учительській спілці відпала, її було реформовано в нову Всеукраїнську спілку робітників освіти та соціалістичної культури.

Загалом в 1917-1920 рр. радянська влада прагнула утвердити в УСРР єдину офіційну систему профорганізацій та витіснити інші професійні об'єднання. Нові профспілки своїми функціями та завданнями були ближчими до органів державного управління, ніж до звичайних спілок [471, с.337].

Намагаючись перетворити профспілку у «ручний механізм» впливу на суспільство, більшовики всіма можливими засобами посилювали на них вплив. Цьому слугувало об'єднання українських та російських професійних організацій. У жовтні 1921 р. Всеросійська спілка працівників освіти і соціалістичної культури об'єдналася з профспілкою працівників мистецтва і змінила назву на профспілку працівників освіти і мистецтва [439, с.21-22]. Однак у такому вигляді профспілка існував недовго, оскільки вже в 1922 р. працівники мистецтв відокремилися в самостійну організацію.

Слід зазначити, що організовані на зразок російської спілки вчителів-інтернаціоналістів і вчителів-комуністів, освітянські профспілки не мали значного поширення. Тому залишалась необхідність створення нової професійної організації вчительства, яка б відповідала вимогам радянської влади і підтримувала прихильні до неї учительські союзи, штучно знесилоючи вже існуючі опозиційні професійні організації.

Організація Спілки працівників освіти та соціалістичної культури в УСРР, як «передавального пасу» від радянської влади до мас, припадає на початок 1920 р. і пов'язана з «Південним бюро Всеросійської спілки робітників освіти».

З'їзд працівників освіти УСРР, який відбувся у Києві в січні 1920 р. ліквідував Всеукраїнську учительську спілку і створив Спілку працівників освіти і соціалістичної культури УСРР. До новоутвореної спілки входили спілка працівників освіти і спілка працівників мистецтва. Було здійснено перереєстрацію членів спілки. В інструкції Народного комісаріату освіти УСРР у лютому 1920 р. зазначалося: «Розколюйте усі існуючі учительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз робітників освіти та соціалістичної культури, який буде здатний здійснювати нашу Радянську політику» [399, с.101]. Таким чином, від початку заснування освітянська профспілка мала перетворитися із засобу захисту інтересів вчителів на засіб встановлення контролю держави над освітянами, зберігаючи формально деякі функції по захисту членів профспілки.

У липні 1920 р. питання об'єднання учителів у професійну спілку обговорювалося на Політбюро ЦК КП(б)У. Було вирішено створити Оргбюро при Південному бюро ЦК Всеросійської спілки працівників освіти.

Місцеві організації Спілки працівників освіти та соціалістичної культури почали утворюватися у 1920 р. У Харкові основним завданням утвореної професійної спілки освітян визначалося «будівництво життя на соціалістичних засадах». Головою Харківського губерньського осередку був М.Р. Долинко. В Юзівці на районному з'їзді вчителів фракція комуністів утворила комісію для

організації професійної спілки працівників освіти та соціалістичної культури [318].

Остаточне рішення про організацію в УСРР професійної спілки робітників освіти та соціалістичної культури було прийнято на другій Всеукраїнській нараді з освіти, яка проходила 17-25 серпня 1920 р. Вона визнала нагальним завданням об'єднання працівників освіти і культури УСРР в єдину радянську профспілкову організацію. У спеціальній резолюції наради було записано: «...організувати єдину Всеукраїнську Спілку працівників освіти та соціалістичної культури, котра об'єднує радянські елементи з працівників освіти в Україні і яка здатна стати провідником культурно-політичної програми Радянської України». Отже, йшлося про рішуче залучення до спілки всіх працівників освіти, особливо комуністів, оскільки «тільки вони здатні спаяти нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тінь національного розмежування...» [404, с.58].

Відповідальний працівник НКО УСРР Я.Ряппо визначив головні засади професійної організації працівників освіти: «Спілка не допускає аполітичності. А тому не треба захоплюватись на перших порах організації погонею за чисельним складом спілки, треба втягувати до неї дійсно радянські елементи, принаймні такі елементи, які піддаються нашому вихованню» [483].

Очільник спілки працівників освіти М. Долинко у 1924 р. зазначав, що після активного наступу на освітян та розвалу Всеукраїнської учительської спілки, освітяни «ще були настільки інертні, що не могли самі виявити досить ініціативи, щоб утворити цю спілку. Тому народилася вона в стінах наросвіти, де тоді сконцентрувалася комуністична і краща частина безпартійних вчителів» [183, с.154]. Таким чином, профспілка освітян УСРР радянського типу ініціювалася і створювалася, по суті, згори державними органами.

Основними завданнями новоствореної Спілки робітників освіти і соціалістичної культури було проголошено співпрацю з органами радянської влади по будівництву соціалістичної культури, боротьбу з пережитками буржуазної ідеології, пропаганду ідей колективізму, створення нових умов

соціалістичного життя і розвитку підрастаючого покоління, сприяння Народному комісаріату освіти в реалізації його програм і планів, підвищення класової свідомості, освітнього рівня і продуктивності праці робітників освіти, створення сприятливих для них «технічних, культурно-правових і економічних умов праці».

21-24 серпня 1920 р. у Києві відбулася губернська конференція працівників освіти та соціалістичної культури, яка визначила завдання професійного руху і відзначила, що «настрій у вчительства жвавий, бажання працювати велике» [212, с.33-37]. У зв'язку з цим наголошувалося, що вчительство Київщини повинно взяти на себе культурно-освітню та політичну роботу на селі, увійти у масу селянства, взяти участь в радянському будівництві на селі, в організації найбільшого селянства. Об'єднане у профспілку вчительство мало долучитися до культурної роботи й допомогти сільській інтелігенції зорганізуватися в освітянську профспілку [212, с.33-37].

Курс на підпорядкування професійних об'єднань партійно-державному контролю було закладено на IX з'їзді РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.). Він визначив місце та роль робітничих, професійних організацій в системі більшовицької диктатури: свої організаційно-господарські і виховні функції профспілки повинні виконувати «не як самодостатня, організаційно-ізолювана сила, а як один з основних апаратів Радянської держави, керованої Комуністичною партією». Неможливість опозиції профспілок РКП(б) та радам обґрунтовувалася спільністю їх інтересів як політичних та економічних організацій робітничого класу [219, с.160]. Необхідність партійного керівництва професійними об'єднаннями пояснювалася недостатньою політичною свідомістю пролетарських мас та неодмінною потребою їх виховання через профспілкові організації. Характеризуючи взаємовідносини між партією і профспілками, з'їзд підкреслив авангардну роль комуністів у професійному русі.

ЦК КП(б)У категорично заперечив можливість співробітництва професійних об'єднань з меншовиками та боротьбистами, домагаючись монопольного права на керівництво профспілками [69, арк. 3].

Більшовики розпочали боротьбу з прихильниками самостійного незалежного профспілкового руху. Вони ліквідували незалежні профспілкові центри, боролися з противниками їх режиму серед членів професійних організацій. Розгром опозиційних профспілок започаткувала справа «Київських меншовиків» (1920 р.), спрямована проти лідерів Уцентропрофу. (Українське центральне бюро профспілок – Уцентропроф – створене у травні 1918 р. на 1-шій Всеукраїнській конференції профспілок). Для виявлення можливих опозиціонерів проводилося анкетування членів профспілок з вказівкою на їх партійну приналежність та соціальне походження. Під час перереєстрації профспілкового членства виключалися з профспілки особи, яких більшовики вважали контрреволюціонерами. До даної категорії відносили колишніх жандармів, монархістів, служителів культури й членів опозиційних КП(б)У партій [69, арк.46]. Таким чином більшовики здійснювали централізацію та уніфікацію профспілок.

Отже, організаційне становлення радянської профспілки працівників освіти відбулося у 1920 р., не зважаючи на протистояння прихильників незалежної профспілки. На 1 жовтня 1921 р. в 12 губерніях УСРР загальна кількість членів освітянської спілки складала 40627 чол., або 3,7% від загальної кількості членів профспілок республіки [191, с.2].

Однією з найбільших була спілка працівників освіти та культури Харківської губернії, яка на березень 1921 р. нараховувала 12000 осіб [324, с.2]. Більшовицькі лідери наголошували, що «кількісно спілки за минулий рік вирости, але на місцях не проведено належну роботу по їх розширенню і налагодженню роботи».

Пріоритетним завданням нової профспілки була підтримка радянської влади, а не захист професійних інтересів освітян. Програма та дисципліни, що вивчалися членами профспілки на заняттях політграмоти, передбачали

формування з вчителів радянських ідеологів, пропагандистів комуністичних ідей, основних учасників процесу соціалістичного виховання.

Напередодні X з'їзду РКП(б) спалахнула дискусія про профспілки, розв'язана Л. Троцьким. Останній вважав, що в робітничо-селянській державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-управлінським апаратом. Ленінська «група десяти» розглядала профспілки як громадсько-політичну організацію, визнавала їх як «передавальний пас» від влади до мас та «школу комунізму». Полеміка набула такої гостроти, що навіть вибори делегатів на з'їзд відбулися за платформами. Прибічників Л. Троцького серед обраних делегатів виявилось небагато, наслідком чого стала його персональна ізоляція в системі влади, а профспілки зберегли активну роль на виробництві. Після з'їзду відбулася чистка профспілкового апарату від опонентів ленінської «групи десяти», що сприяло централізації та уніфікації профспілок.

Радянська влада прагнула централізувати та уніфікувати освітню галузь та взяти під повний контроль її працівників за допомогою їхніх профспілкових організацій. У циркулярі ЦК КП(б)У «Про посилення роботи серед працівників освіти», надісланому у вересні 1921 р. губкомам партії, говорилося, що «в даний час було б помилкою... продовжувати ставлення до працівників освіти, яке було природнім і неминучим в період гострої громадянської війни та абсолютно неприпустимим в теперішній час, коли господарське будівництво країни є першочерговим завданням нашої партії і коли відповідного значення набувають питання освіти» [500, с.32]. Загалом більшовики ділили педагогів на три групи: освітяни з ідеологією та освітою, які відповідали завданням комуністичного виховання, освітяни, яких необхідно ідеологічно «перевиховати» та професійно перепідготувати та «неблагонадійні елементи», яких потрібно «викорінити із шкіл» [401]. Більшість освітян була віднесена до другої групи, яка вимагала систематичної перепідготовки та «перевиховання».

Після поразки національно-визвольних змагань освітяни намагалися захиститися від нової влади гаслом аполітичності роботи, однак радянську

владу це не влаштовувало. Скорочення кількості вчительства продовжувалося навіть після деякого поліпшення ситуації в господарському та культурному житті. Варто наголосити, що профспілка, і в першу чергу її керівники, були повністю підконтрольні владі. Якщо до революції типовою причиною звільнення вчителя з посади була його належність до «Всеросійського союзу вчителів» [498, с.74], то в 1920-х рр. ситуація змінилася з точністю до навпаки — звільняли в першу чергу тих, хто не вступив до профспілки. В циркулярному листі до губернських відділів профспілок «Про добровільне членство» підкреслювалося: «Освітяни, які не вступили до спілки, можуть бути зняті та замінені безробітними членами спілки» [22, арк.108]. У документі наголошувалося на тому, що нова профспілка не користується популярністю серед вчителів і пропонувалася низка заходів для завоювання прихильності працівників освіти. Більшовицьке керівництво, усвідомивши об'єктивну необхідність освітянської профспілкової організації, вирішило: не конфліктувати з нею, а очолити її [447, с.25].

ЦК КП(б)У зобов'язав усіх комуністів-освітян увійти у спілку працівників освіти, утворити в ній комуністичні фракції та сприяти спілці в політико-освітній роботі для піднесення їх політичної свідомості освітян, усвідомлення ними змісту і значення політики і заходів радянської влади.

При формуванні керівних органів профспілок головним критерієм відбору був не профспілковий, а компартійний стаж. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь запропонував партійним керівникам відмовитися від практики укомплектування профспілкових органів виключно профпрацівниками. «Стосовно відрядження нових працівників у профспілкові організації ми досі страждали традиційною зашкарублістю в тому відношенні, що крім професіоналістів, ніхто не може працювати у профспілках. Від цього потрібно відмовитися. Необхідно посилати туди господарників, партійців, для того, щоб вони зміцнювали профспілкову роботу» [446, с.240].

Від профспілкових керівників вимагалася «здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вони проводять по

відношенню до профспілок» [216, с.363]. Партійний контроль за діяльністю професійних організацій через номенклатурні посади і відповідні фракції поєднувався з державним контролем. Держава законодавчо регулювала статус профспілок, а також здійснювала політичний контроль за їх діяльністю. Партійно-державний контроль над профспілковим рухом було встановлено у 1920-1922 рр. Основними методами «більшовизації» профспілкового апарату були чистки його складу від політично не благодійних кадрів, введення комуністів на провідні профспілкові посади. В процесі одержавлення професійних організацій формувалася система номенклатури профспілкових посад.

Кадровими питаннями у профспілках займалися комуністичні фракції. Незважаючи на це, питома вага комуністів серед вчителів до кінця 1920-х рр. була невисокою: безпартійні склали 92.6%, членами та кандидатами в члени КП(б)У було усього 3.3% вчителів, а членів ЛКСМУ – 4,1% [327, с. 84].

ЦК КП(б)У з метою залучення освітян на бік радянської влади постійно вказував партійним органам на місцях на необхідність поліпшення матеріального становища і побуту працівників освіти. Позитивні зрушення у цій сфері на початку 1920-х рр. були незначними і, зазвичай, досягалися в умовах економічної розрухи і обмежених можливостей директивним шляхом. Так, на нараді завідуючих губернськими відділами народної освіти, що відбулася у грудні 1922 р., відзначалися певні позитивні зміни у матеріальному становищі освітян. На місцях розгорнулася робота по мобілізації місцевих бюджетів на утримання шкіл, вживалися заходи по ліквідації заборгованості вчителям. Внаслідок цього частина вчителів почала підтримувати заходи радянської влади у сфері освіти. Однак основна маса освітян в умовах економічної розрухи і матеріальної скрути залишалася інертною до громадського життя та політичних обов'язків.

Починаючи з 1922 р., радянська влада розгорнула постійну цілеспрямовану роботу по політичному завоюванню працівників освіти, їхнього становлення як активних провідників комуністичного впливу на широкі

маси населення [475, с.71]. У листопаді 1922 р. на IV Всеросійському з'їзді спілки було поставлено питання про необхідність оволодіння вчителями марксистсько-ленінською теорією. Лозунг з'їзду «Комуністичну освіту – вчителю» був підтриманий основною масою працівників освіти. Ідеєю політичного виховання вчительства була просякнута стаття В.І. Леніна «Сторінки з щоденника», опублікована на початку 1923 р. у «Правді». В.І. Ленін закликав піднести вчителя «на таку висоту, на якій він ніколи не стояв, не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» [230, с.363-368]. Було поставлено завдання «посилити роботу в організації вчителів, щоб зробити їх опорою радянського уряду, щоб відвернути через них селянство від союзу з буржуазією і привернути їх до союзу з пролетаріатом» [500, с.33].

Відповідно до положень праці В.І. Леніна ЦК КП(б)У розробив та надіслав у лютому 1923 р. губернським комітетам партії циркулярного листа «Про піднесення політрівня вчительства і посилення спілки Робос». У листі ЦК ставив конкретні завдання щодо організації навчання працівників освіти. Кампанія по підвищенню політичних і педагогічних знань вчителів у 1923 р. закінчилася перепідготовкою, якою було охоплено понад 30 тис. осіб. В одному з архівних документів з цього приводу зазначається наступне: «З 48 000 з гаком вчителів, що мусили перші пройти політичну підготовку, пройшло через курси – коло 15 000, через курси-з'їзди стільки ж, через конференції – понад 20 000, через гуртки – 30 000 і через епізодичні лекції 2 500. Таким чином, значні групи вчителів проходили політичну підготовку різними способами» [39, арк. 88]. Незважаючи на всі недоліки ця кампанія дала свої позитивні результати. Так в резолюції Всеукраїнської наради губернських відділів секцій працівників освіти відзначалося, що «проведена кампанія виявила і посилила зрушення працівників освіти в сторону радянської влади, це зрушення можна характеризувати як засвоєння елементів марксизму, а також пробудження освітянських мас» [500, с.34]. На пленумі центрального комітету всеукраїнської спілки працівників освіти один з керівників наркомату освіти зазначав: «При обслідування в 1923 році села ми знайшли школу мертвою, школа не мала

ніякого громадського зв'язку. 1924 рік ми маємо 41% учителів, що беруть участь у громадській роботі» [5, арк. 97].

Більшовикам були потрібні радянські вчителі, тобто такі фахівці, для яких комуністичне виховання є важливішим завданням, аніж власне освіта. Однак спочатку відданих радянській владі вчителів катастрофічно не вистачало. Незважаючи на народні гасла більшовиків, багато що як у їх діях, так і в програмних засадах комунізму-більшовизму насторожувало, а комуністична доктрина у її «чистому» вигляді не сприймалася фактично усіма прошарками інтелігенції, в тому числі і низової [446, с. 47].

Перехід освітян до активної підтримки радянської влади набув політичного характеру у 1924 р. XIII конференція ВКП(б) у січні 1924 р. вказала на важливість перелому у «настрої сільського вчительства агрономічного персоналу, які можуть стати однією з основних з'єднуючих ланок між містом та селом. У травні 1924 р. під час XIII з'їзду РКП(б) і VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У в багатьох містах відбулися маніфестації, на яких вчителі заявили про підтримку радянської влади. У Києві в день 5-річчя спілки працівників освіти на вулицю більшовики вивели 5 тисяч чоловік з плакатами «Доступ учителю в РКП(б)», «Наліво, на РКП(б) рівняйтесь!» Політичний та ідейний вплив правлячої партії на вчителів особливо проявився під час районних, окружних і губерньських з'їздів та конференцій, що проходили по УССР наприкінці 1924 р. В їх роботі взяло участь близько 6 тис. працівників освіти. Порядок денний з'їздів включав такі питання: компартія і вчительство, учитель в профрусі, досягнення радянської влади і чергові завдання радянського будівництва, завдання освіти в системі радянського будівництва, національне питання та школа.

Про зміни у ставленні вчителів до радянської влади йшлося на I Всеукраїнському учительському з'їзді у Харкові (1925 р.), де доповідачем з даного питання був Ф.Угаров, голова Південбюро та Всеукраїнської ради профспілок. Він зазначив, що вплив радянської влади на освітянську профспілку УССР у 1920 р. був мізерний: «Ми, комуністи, на цю учительську

спілку мали тоді незначний вплив. Нас тоді побивали з двох боків: з одного міське вчительство-денікінці, з другого ж – націоналістично настроєне сільське вчительство своїм світоглядом тоді наближалось до національних партій. Ми їх звали просто петлюрівцями» [281, с. 56].

До I з'їзду Всеукраїнської спілки працівників освіти, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки склали вже 73,4%, в округових правліннях – 57,9%, а в губернських – 47% [40, арк. 4-5]. Перед своїми членами керівництво спілки відверто ставило завдання «організувати міцну опору дев'ятому валу капіталізму – організувати комуністичну освіту і утворити культв'язок села з містом» і закликала дати «опір намаганням куркуля робити наступ на сільському фронті». Так у резолюції зібрання працівників освіти міста Павлограда на результати I Всеукраїнського учительського з'їзду (січень 1925р.) зауважувалося: «Цей з'їзд підвів остаточно червону рису під минулим, коли вчительство не розуміло ролі пролетаріату в будові нового життя і йшло іншими шляхами, перешкоджаючи йому у цій великій роботі» [417, с. 21].

Увага до національного питання та покращання матеріально-побутових умов існування разом з проголошенням вчителя головною особою на селі, дало свої результати. Підбиваючи підсумки 1924р. О.Мізерницький наголошував: «Українське вчительство...одмежовується від буржуазної інтелігенції, солідаризується з пролетаріатом і виступає під проводом комуністичної партії, як передавач комуністичного впливу на село» [447, с. 57].

Народний комісар освіти УСРР В.Затонський у 1923 р. заявив, що «в нас уже є радянський учитель, радянський не тому лише, що він живе в радянській республіці і від радянської влади одержує (чи не одержує) платню», а тому, що учитель «цілком прийняв платформу жовтневої революції» [193, с.8]. О.Мізерницький, спираючись на статистичні підрахунки, визначив 52 % сільських педагогів, які активно підтримували радянську владу [246, с. 10].

Потрібно зауважити, що більшовицька влада вбачала у спілці робітників освіти свою опору для поширення впливу на народні маси, тому намагалася

перетворити її на слухняний механізм виконання своїх планів. Недаремно, О. Мізерницький у 1925 році наголошував, що «народившись в кабінеті наркому освіти, перші кроки свої спілка справляє шляхом наркомосівської роботи» [245, с. 4]. У 1925р. П.Солодуб називав цифру 50 тис. учителів, які підтримували платформу радянської влади. О.Мізерницький, спираючись на статистичні підрахунки, визначив 52% сільських педагогів, які активно підтримували радянську владу.

Нарком освіти УСРР О.Я. Шумський виокремлював антирадянську налаштованість освітян, які, за його словами, почали схилитися на бік радянської влади «ледве чи не в минулому році», тобто в 1924 р. О.Я. Шумський вважав, що учительство почало переходити «від саботажу до допомоги» [341, с. 5].

Крім освітян, що працювали в школах, до складу Всеукраїнської профспілки працівників освіти, входила вища школа та науковці. Вища школа у 1920-х рр. була важливою складовою системи народної освіти УСРР [467, с. 247]. Радянізація вищої школи розпочалася у 1921 р. з докорінної руйнації колишньої університетської освіти. Вона означала запровадження основних принципів модернізації всієї системи вищої освіти. В основу діяльності педагогічних навчальних закладів УСРР був закладений декрет про вищі навчальні заклади РРФСР, підписаний В. Леніним 2 вересня 1921 р. У ньому вказувалися основні завдання вищих навчальних закладів і визначалася структура управління вищою школою на колегіальній основі з участю студентських представників. КП(б)У вважала, що вищу школу в радянській державі «партія обов'язково повинна втримати або завоювати...Значення вищої школи на бойовому, в сучасний момент – культурному рівні – велике. Її завдання – дати державі в найкоротший час червоних спеціалістів з усіх галузей державного будівництва. Зібравши у вищій школі кадри пролетарського і комуністичного студентства, партія повинна зробити дальший крок у справі завоювання вищої школи, в якій до цього панує буржуазний вчений, ідеологія,

що нерідко переходить у прямий наступ на основи наукового марксистського світогляду» [216, с. 672].

Через профспілки радянська влада прагнула впливати на всі сфери життя вищих навчальних закладів, залучаючи викладацький склад та студентство до активної громадсько-політичної діяльності. X з'їзд КП(б)У (квітень 1927 р.) відзначав досягнення в галузі підготовки спеціалістів, підкресливши: «вищі навчальні заклади все більше стають дійсно установами, що готують нову радянську інтелігенцію з робітників і селян та дітей учителів та різних спеціалістів, що служать пролетарській диктатурі».

Водночас поряд із реорганізацією вищої школи відбулися зміни і у профспілковому будівництві. Першими у країні об'єдналися в секцію наукових працівників науковці Харкова. Загальнорадянська комісія харківських вищих навчальних закладів, що діяла в тісному контакті з РНК УСРР чотири роки поспіль, була її попередником. 15 вересня 1921р. професорсько-викладацький склад міста висловився за приєднання до спілки працівників освіти. Харківська секція наукових робітників стала об'єднуючим центром для вчених республіки, сприяла їх залученню до громадської роботи, переходу до підтримки радянської влади [500, с. 30].

Харківські науковці не раз виступали ініціаторами делегування вчених до РНК УСРР і Народного комісаріату освіти УСРР для розв'язання різних проблем наукового життя. Харківська секція першою виступила з питанням про необхідність скликання Всеросійського з'їзду наукових працівників для узгодження наукової і громадської роботи на місцях.

Отже, вчені та викладачі вищої школи об'єдналися у секції наукових працівників при спілці працівників освіти. У 1923 р. секції наукових працівників були створені в більшості вузівських центрів республіки. Швидко завойовувала авторитет серед учених Київська секція наукових працівників, утворена у жовтні 1922 р. Протягом короткого часу вона об'єднала більшість вчених міста.

Радянська влада уважно стежила за перевихованням старої наукової інтелігенції. На Всеукраїнському з'їзді Рад у січні 1924 р. голова уряду УСРР В.Я.Чубар відзначав, що українські наукові сили зробили свій вибір. І Всеукраїнський з'їзд наукових працівників, що відбувся в Харкові у 1925 р., підвів підсумки діяльності секцій за весь час існування та визначив основні напрями подальшої роботи, оформив організаційно об'єднання вчених в республіканському масштабі. На з'їзді було утворено Українське бюро секцій наукових робітників. Головою одногосно був обраний професор Д.І.Багалій. І Всеукраїнський З'їзд учених від імені 3 тис. членів секцій заявив, що «наукові робітники докладуть всіх зусиль для того, щоб з робітничим класом та селянством утворити єдиний фронт за перебудову всього життя» [500, с. 30].

Станом на 1 жовтня 1927 р. СНП діяла у 16 містах України і об'єднувала 3559 наукових працівників, тобто майже 80% всіх науковців. Однією з найбільших організацій на той час була Київська СНП – 893 члени профспілки [353, с. 103].

Завдяки робітничо-селянському поповненню серед наукової інтелігенції зріс партійний прошарок. Так у 1928 р. він складав 8,9%. При секціях наукових робітників були створені комуністичні фракції, які направляли роботу секцій, здійснювали партійно-політичний вплив на наукову інтелігенцію, сприяли перебудові світогляду вчених. У 1927 р. напередодні II Всеукраїнського з'їзду наукових працівників у складі секцій наукових робітників було 17% комуністів. На X Всеукраїнському З'їзді Рад у квітні 1927 р. академік Д.І.Багалій наголосив, що завданнями секцій наукових робітників було зміцнення наукової роботи, перетворення її на знаряддя соціалістичної реконструкції [500, с. 31].

II Всеукраїнський з'їзд секції наукових працівників відбувся 2 лютого 1927 р. В процесі розвитку секції потрібно виділити наступні основні моменти: закінчення її організаційного оформлення. В системі спілки працівників освіти вона представлена 15 організаціями, налічуючи 3000 членів. З них 41% українців, 34% росіян, 18% євреїв [207, с. 1].

Склад УЦБ СНР, затвердженого на II Всеукраїнському з'їзді секції наукових робітників у травні 1927 р. був таким: обрано 27 членів і 3 кандидати: Д.І. Багалій, Білик, Ряппо, Ниринська, Воропаєв, Баран, Соколовський, проф. Паладін, проф. Попов, проф. Семковський, т. Піскар'юв, академік Тутківський, проф. Гольдман, Іваницький, т. Семко, проф. Ніколай, Музичка, т. Малаєв, проф. Рубін, т. Малов, Кондрацький, Мореніс, Коник, Мірненко, Улановський, Воропай, Куїс. До президії УЦБ СНР увійшли акад. Д. Багалій, тов. Білик, проф. Паладін, проф. Семковський, т. Соколін, т. Баран, тов. Ряппо, кандидатом обрано тов. Піскар'юва, головою – акад. Д. Багалія, секретарем – Білика [207, с. 1].

Не всі наукові працівники підтримували радянську владу. У звітній доповіді уряду УСРР IX Всеукраїнського З'їзду Рад говорилося, що «ще чимало академіків і професорів, які сидять по своїх норах, притримуючись принципу «моя хата з краю». Таким чином, освітянська профспілка у вищій школі та науковому середовищі в середині 1920-х була покликана виконувати, перш за все, завдання прискореної політизації цієї ланки народної освіти та готувати кадри для радянзації всього суспільства.

Профспілки у вищих навчальних закладах почали створюватися у 1922 р. Важливу роль у цьому відігравали представники, направлені профспілками на навчання до вузів та робітфаків. Південбюро ВЦСПС наприкінці 1922 р. вказувало, що культвідділи губернських профспілок взяли активну участь в справі комплектування профспілок вищих навчальних закладів [476, с. 96]. Так, харківською губернською профспілкою направлено 820 осіб, із них 108 на робітфаки Харківського технологічного інституту та Сільськогосподарського, київською губернською профспілкою направлено 1067 осіб, з яких в технікуми – 290 осіб, в Київський педагогічний інститут – 246, робітфак – 126, Інститут народного господарства – 263, Інституту народної освіти – 202. Одеською губернською профспілкою направлено 745 осіб, із них в Політехнічний інститут – 785, Інститут народного господарства – 47, Медінститут – 164, Одонтологічний – 5, Хіміко-фармацевтичний – 17, Інститут народного

господарства – 74, Сільськогосподарський інститут – 19, робітфак – 61, технікум – 173, губпатшколу – 28, військові курси – 78, музичний інститут – 4. Катеринославською губпрофспілкою всього направлено 551 особу, із яких в Гірничий інститут – 115, Медінституту – 198, Інститут народної освіти – 180, в інші міста України – 51 особу. Крім того, культвідділи губернських профспілок взяли участь в переєструванні вищих навчальних закладів з метою чистки вищої школи від так званих «неблагонадійних елементів» [289, с. 409-410].

Профспілки у вищих навчальних закладах почали створюватися у 1922 р. Для керівництва студентськими організаціями при Укрбюро ВЦРПС було створене Центральне, а в містах – губернські бюро пролетарського студентства.

Постійну увагу об'єднанню викладачів та студентів в профспілкових організаціях приділяло Укрбюро спілки робітників освіти. У 1922 р. при вищих навчальних закладах Києва створилися у «профгрупи» та місцеві комітети. На 1 грудня 1922 р. було створено 23 місцевих комітети профспілки працівників освіти. Профспілка Київського інституту народної освіти входила до складу профспілки працівників освіти УСРР як окрема секція. У 1922 р. чисельність складала 180 осіб. Загальна кількість членів профспілки у 1925-1926 рр. становила 801 особу. За партійною приналежністю профспілка мала наступний склад: безпартійні – 573 особи, члени партії – 100, члени ВЛКСМ – 128 осіб [386, с. 97-100].

У 1922 робітфак Київського політехнічного інституту та профшкола налічували 200 осіб. У 1926 р. при Київському Політехнічному інституті профспілка складала 600 осіб. Освітнянська профспілка у 1922 р. Кооперативного технікуму та Кооперативного інституту налічувала 180 осіб і входила до місцевкому №3. Найбільшу кількість членів налічував місцевком №14, куди входили Медичний інститут, Клініко-фармакологічна школа і Клінічний інститут – 500 осіб. Місцевком №15 Академії наук налічував 320 осіб. Місцевком №23, куди входили Консерваторія, Академія мистецтва, Художній технікум налічували 150 осіб. У профспілці при Київському інституті народної освіти у 1925 р. 268 членів мали стаж перебування від 1 до 3 років, і

49 осіб – більше 3 років. Подібна ситуація складалася і в інших профспілках вищої школи [296].

У 1926 р. в УСРР нараховувалося 14 регіональних Інститутів народної освіти. Освітянські профспілки вищих навчальних закладів у регіонах були малочисельними порівняно з Харковом та Києвом. Наприклад, профспілка Полтавського Інституту народної освіти становила 190 осіб. Кількість студентів – 263 особи.

Загалом освітянські профспілки вищих навчальних закладів на 1926 р. зросли у 2-3 рази порівняно із 1922 р. Більшість членів освітянських профспілок мали стаж роботи від 1 до 3 років і належали до партійного активу або ВЛКСМ, забезпечуючи ідейний вплив. Важливу роль в цьому відіграла система профспілкової освіти, яка базувалася на марксистсько-ленінських доктринах.

Профспілки вищої школи під керівництвом партійних організацій прагнули охопити профспілковою роботою усе студентство. У 1927-1928рр. навчальному році профспілки об'єднували понад 30 тисяч студентів інститутів і технікумів, що становило понад 70% усього студентства, а разом зі студентами вечірніх технікумів та робітфаків – понад 40 тис. осіб [500, с. 59].

Однак до середини 1920-х рр. діяльність вузівських профспілок була далекою від політики. Про це свідчать, наприклад, перелік комісій в профкомі Київського політехнічного інституту: тарифно-нормовочна, культосвітня, розподілу пайків та ін. Ці комісії були наочною ілюстрацією тодішніх проблем співробітників, які довелося розв'язувати профкому. Бідність, відсутність харчів, найелементарніших, потрібних для життя і роботи речей характеризували становище вузівських працівників [295].

Станом на 1 жовтня 1924 р. чисельність освітянської профспілки УСРР становила 103,7 тис. осіб [324, с. 3]. (Див. Додаток А)

Освітянська профспілка, подібно до інших галузевих об'єднань, створювалася на засадах «демократичного централізму» [447, с. 242], тобто як

централізована організація, жорстко підпорядкована відповідним керівним органам (Див. Додаток Б).

З метою централізації управлінської вертикалі створювалися територіальні об'єднання. У губерніях створювалися ради професійних спілок (далі – губрадпрофи), в повітах – бюро профспілок, у волостях – секретаріати [447, с.220]. Керівництво професійними об'єднаннями здійснювали уповноважені ЦК галузевих спілок в Україні. У губерніях створювалися губернські відділи останніх, а на місцях – місцеві профоргани, які перебували у подвійному підпорядкуванні. З одного боку вони змушені були виконувати директиви та постанови ЦК спілки, а з іншого – Південбюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок. Пізніше уповноважених змінило Південне бюро ЦК галузевих спілок [228, с. 1].

Створенням радянської мережі профспілок України з 1920 р. займалося Південбюро ВЦРПС, яке діяло разом з органами ЧК-ДПУ. У серпні 1923 р. замість «Південбюро» було створено Українське бюро (Укрбюро) Всеросійської центральної ради профспілок. Таким чином, хоча сама профспілка й залишалася централізованою, в УСРР їй надали національного колориту [39, арк. 188]. Очевидно, це було пов'язано з політикою коренізації.

Статут спілки робітників освіти СРСР був затверджений 27 серпня 1924 р. [119, арк.1] Відповідно до його положень Спілка працівників освіти входила до складу ВЦРПС та Червоного Інтернаціоналу професійних союзів. Одним із завдань спілки була «підготовка своїх членів до виконання завдань, що стоять перед робітничим класом». Водночас наголошувалося на захисті економічних і правових інтересів членів спілки, піднятті їх матеріального рівня, участі в регулюванні умов праці робітників освіти і роботі відповідних державних органів, забезпеченні культурного рівня і розвитку суспільно-політичної свідомості членів спілки [119, арк.1].

За Статутом освітянська профспілка укладала угоди та підписувала колективні договори місцевого та союзного значення з органами та установами, в яких працювали працівники освіти. Займалася організацією фондів Спілки

безробітних. Освітнянська профспілка мала право організовувати санаторні та господарчі установи для потреб своїх членів: будинки відпочинку, санаторії, культурні та просвітні установи, клуби, бібліотеки, курси (Див. Додаток В). Вона брала участь в роботі державних органів соціального страхування, обліку та розподілу робочої сили [119, арк.2].

Спілка мала право розробляти та проводити через відповідні органи рішення спрямовані на покращення матеріального становища та присвоєння пільг членам профспілкової організації, надавати матеріальну допомогу, зокрема, у зв'язку із безробітністю, опікувалася роботою кас взаємодопомоги та соціальним страхуванням [119, арк.8].

Профспілки мали право направляти своїх членів на навчання до вищих навчальних закладів [119, арк. 2]. Спочатку студенти залишались членами профспілок, що направили їх на навчання [354, с. 42]. У жовтні 1922 р. з метою посилення профспілкової роботи у вищих навчальних закладах за вказівкою ЦК РКП(б) ВЦРПС розробила «Положення про організації пролетарського студентства у вищій школі» [370, с. 100].

У Статуті було чітко окреслено вимоги до членів профспілки. Відповідно до десятого параграфу членами спілки працівників освіти могли бути всі працівники по найму в установах та органах освітнього, навчального та наукового характеру, закладах і органах власне спілки, а також закладах педагогічних технікумів, ВНЗ, радянських партійних школах. Статут визначав, що до складу спілки можуть бути прийняті особи, які досягли 14-річного віку, незалежно від статі, національності, які визнають Статут спілки і підпорядковуються спілчанській дисципліні (Див. Додаток Г). При цьому відповідно до §9 членами освітнянської спілки не могли бути служителі релігійних культів та особи, які обслуговують їх [119, арк. 2]. Радянська влада вважала релігію «опіумом для народу», всіма засобами боролася з нею. намагалася перевиховати віруючих та зробити атеїстами. На Першому всеукраїнському учительському з'їзді в Харкові 1925 р. неодноразово зазначалося, що «релігію швидко не виб'єш з голів робітництва, а зокрема –

робітників освіти. Ми не можемо об'єднати у нашій спілці тільки безрелігійних. Релігійне вчительство не тільки мало бере участь у роботі, робота його вливається ще і в негарну форму, що гальмує працю активу. Той вчитель, що ніяк не вибереться з релігійного дурману, повинен покінчити з ним, вийти на вірний шлях [281, с. 147].

Зарахування в склад спілки відбувалося після затвердження місцевим комітетом чи правлінням спілки та після сплати вступного внеску. Члени освітянської профспілки не могли водночас бути членами декількох спілок. Питання виключення із складу спілки розглядалися на зборах місцевої спілки більшістю голосів, але не менш ніж 2/3 присутніх на зібранні, а також правлінням Спілки. Але вступ до освітянської профспілки загалом не був добровільним, частіше всього ставав необхідно-примусовим, так як освітянина, який залишався поза спілкою, могли звільнити з роботи, а на його місце взяти політично надійного і відданого безробітного. З іншого боку, громадська активність та соціальне походження обов'язково враховувалось при вступі до освітянської профспілки та поновленні в складі організації.

Статут яскраво демонстрував ієрархію, що існувала в спілці. Зокрема, постанови загального зібрання вступали в силу після затвердження його правлінням спілки. Постанови могли бути оскаржені перед відповідним вищим органом спілки.

Структура освітянської профспілки за Статутом була такою: уїзні, окружні, губерньські (обласні) організації, республіканський відділ, керівним органом якого був Центральний комітет спілки. Первинною організацією спілки вважався місцевий колектив працівників освітніх установ [119, арк. 3]. При наявності у закладі не менш 3 членів профспілки (а для сільських місцевостей у радіусі 3 км.) обирався групорг [60, арк.17].

Працівники, студенти освітніх установ міст обирали самостійні містками при наявності у складі 25 членів колективу. Колективи, що нараховували до 25 осіб обслуговувалися по територіальному принципу і від них обирався групорг [60, арк. 17]. У районах діяльності сільської ради при наявності 15

освітян виборці сільського комітету обирали уповноважених із числа членів колективу [60, арк. 17]. У районах, де налічувалося до 250 осіб спілки і 5 ланок (сількоми, уповноважені) створювалися райкоми спілки з правом керівного органу спілки на місцях. В інших районах, де не дотримувалися даної процедури, утворювалися райгрупи. Райгрупками обиралися на районних спілчанських конференціях у складі 5-9 осіб терміном на 1 рік [60, арк. 17].

Органами місцевого колективу були загальні збори колективу та місцевий комітет, що обирався на загальних зборах терміном на 6 місяців. Відповідно до Статуту профспілки всі місцеві колективи об'єднувалися в окружні (уїзні) організації спілки.

У містах, які були підконтрольні безпосередньо обласному чи республіканському центру при наявності 500 спілчан організовувалися міські комітети на правах керівних профорганів. Первинні, районні, міські спілки об'єднувалися в обласну організацію [60, арк. 17].

Вищими керівними органами окружних відділень були окружні з'їзди, які 1 раз в рік обирали окружне правління спілки. В округах, де центр був губернським містом, функції окружних правлінь виконували губернські правління спілки [119, арк. 3].

Вищим керівним органом обласного відділу освітянської профспілки був обласний з'їзд, який обирав обласний комітет спілки терміном на 2 роки. Організаційно-функціональні засади обласних відділів спілок визначалися «Положенням про обласні (крайові) відділи спілки», затвердженого Центральним комітетом спілки [60, арк. 19].

Окружні, губернські з'їзди заслуховували і затверджували звіти комітетів, ревізійних комісій, відділів народної освіти та інших адміністративних органів, що займалися освітянськими питаннями. З'їзди обирали склад правління та ревізійних комісії, делегатів на з'їзди вищого рівня [119, арк. 4].

Вищим керівним органом союзної спілки був Всесоюзний з'їзд спілки, який скликався 1 раз на два роки та виборний Центральний Комітет, що керував роботою спілки між з'їздами.

Окремим органом спілки працівників освіти була ревізійна комісія, що діяла відповідно 61 параграфу Статуту. Вона здійснювала контроль над виконанням адміністративно-господарської та фінансової діяльності органів спілки та діяла відповідно до положень, затверджених Центральним комітетом спілки та ВЦПРС [60, арк. 19].

Для координації зв'язку та роботи Центрального комітету з місцевими органами створювалися обласні, крайові бюро та представництва. Статут визнавав організацію у спілці секцій, що об'єднували членів спілки із специфічними особливостями. До них відносилися робітники друку та наукові робітники, які здійснювали свою діяльність відповідно до особливого положення про секції, затвердженого Центральним комітетом спілки [119, арк. 7].

Економічним важелем підпорядкування нижчих спілкових органів вищим була централізація профспілкових коштів. До 1922 р. спілка фінансувалася державою [298, с.9]. Джерелами формування фінансових коштів спілки були вступні членські внески в розмірі 1/2 денної заробітної плати, щомісячні внески членів профспілки, що складали 2% від їхньої місячної заробітної плати, спеціальні відрахування, які встановлювалися Всесоюзними з'їздами.

Студенти вищих навчальних закладів та робітфаків сплачували членські внески в розмірі 1%. Членські внески відраховувалися до місцевого комітету та в установленому порядку передавалися в каси спілки губерньського рівня. Розподіл коштів на губерньському рівні здійснювався таким чином: 10% від надходжень передавалися в касу губерньської ради професійних спілок, від 5% до 25% – Центральному комітету спілки, всі інші надходження залишалися в обласній організації. Центральне правління 10% надходжень передавало в касу республіканської ради професійних спілок, а решту перераховувало в касу ЦК спілки, відповідно затвердженим кошторисам [119, арк. 7].

Місцева освітянська профспілка не могла вільно розпоряджатися отриманими коштами. Їй дозволялося витратити грошові надходження за кошторисами, затвердженими вищими спілковими органами. І тільки після

виконання фінансових зобов'язань перед ними вона мала на це відповідні права. У разі невиконання зобов'язань протягом 3 місяців без поважних причин місцеві галузеві об'єднання розпускалися [147, с.4].

Сплата членських внесків здійснювалася не регулярно. На цьому наголошував Ф. Угаров у своїй доповіді на Першому Всеукраїнському вчительському з'їзді в Харкові у січні 1925р: «Наша спілка – дуже квола. Ми перейшли нині на індивідуальне стягнення членських внесків. Але нам ще не вдалося в цій галузі поставити техніку так, щоб ми одержували всі членські внески. З цим справа в нас стоїть кепсько» [281, с.136]. Спілка більшу частину членських внесків витрачала на утримання апарату. У першій половині 1920-х рр. у губернських відділах на утримання штату витрачалося 51%, на адміністративно-господарчі видатки – 11%, організаційні видатки – 11% [281, с.136]. (Див.Додаток Д).

На 1927 р. в УСРР було 42 організаційні філії профспілки робітників освіти, які були підконтрольні та підзвітні структурі ВЦРПС. Свідченням цьому є фінансова документація та постійне перерахування профспілкових коштів від нижчих профспілкових структур до вищих [388, с. 348-360]. Організаційний фонд спілки працівників освіти в УСРР, яка об'єднувала понад 138 тис. осіб [279, с.4], у 1928 р. складав прибуток 1511502 крб. (Див. Додаток Е). Чисельність спілки працівників освіти УСРР на 1 січня 1929 р. становила 138210 осіб. [279, с.4]. Її річний бюджет було закладено у розмірі 1570815 крб. [242, с.1].

В роки Української революції діяло декілька профспілкових об'єднань, до яких входили освітяни. Зокрема, організації Всеросійської учительської спілки, що об'єднувала насамперед російських вчителів, відданих царській владі і вороже налаштованих проти рад. На Першому Всеукраїнському з'їзді вчителів у квітні 1917 р. відновилося Всеукраїнська учительська спілка, яка підтримувала уряди УНР і об'єднувала національно свідомих і патріотично

налаштованих українських освітян. Виникала велика кількість нових профспілкових організацій: союз учителів-інтернаціоналістів, який відкрито перейшов на бік радянської влади, спілка вчителів-комуністів тощо.

Захопивши владу більшовики розпочали боротьбу за створення нової радянської профспілки освітян, з допомогою якої вони прагнули централізувати та уніфікувати освітню галузь та взяти під повний контроль її працівників.

У грудні 1918 р. ВЦВК РСФРР розпустив як ворожу Всеросійську учительську спілку. Натомість у серпні 1919 р. була утворена Всеросійська спілка працівників освіти та соціалістичної культури. Утворення та поширення її організацій в УСРР відбувалося під тиском і контролем більшовицької влади, шляхом ліквідації у січні 1920 р. Всеукраїнської учительської спілки, яка, як стверджували більшовики, була націоналістичною, та розгрому інших опозиційних незалежних профспілок [479, с.94].

Спілка працівників освіти і соціалістичної культури в УСРР була ініційована і утворена згори партійно-державними структурами. Вона стояла на платформі тісної співпраці з радянською владою у справі боротьби з пережитками буржуазної ідеології та здійснення соціалістичних перетворень. До її складу, крім вчителів-освітян, входили працівники вищої школи та науковці.

Пріоритетним завданням радянської освітянської профспілки була підтримка більшовицької влади, а не захист інтересів освітян. Тому своїми функціями та завданнями вона змикалася з органами державного управління, втрачаючи при цьому значною мірою функції звичайних спілок.

Впродовж 1920-1922 рр. в УСРР були повністю розгромлені «незалежні» профцентри, а над освітянським профспілковим встановлено партійно-державний контроль. Основними методами «більшовизації» профспілок було очищення їх складу від політично неблагонадійних елементів, кооптація комуністів на провідні профспілкові посади, утворення в профспілках комуністичних фракцій.

Політизація та ідеологізація профспілок у поєднанні з політичним тиском та відкритим переслідуванням прихильників вільних профспілок, всіх політично неблагонадійних забезпечили перехід у 1924-1925 рр. значної частини освітян на бік радянської влади. Наприкінці 1920-х рр. майже всі освітяни входили до складу профспілкового об'єднання, хоча в умовах тоталітарного режиму принцип добровільного профспілкового членства не дотримувався.

Статус, основні функції та напрями діяльності, організаційні основи та структуру, джерела фінансування, умови членства профспілки освітян визначав Статут спілки робітників освіти СРСР, затверджений 27 серпня 1924 р. Відповідно до нього спілка працівників освіти входила до складу ВЦРПС та Червоного Інтернаціоналу професійних спілок і функціонувала як єдина централізована організація на основі проголошеного більшовиками принципу демократичного централізму.

РОЗДІЛ 3

ПРОФСПІЛКИ У ВИРІШЕННІ МАТЕРІАЛЬНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ І НАУКИ

Ленінська концепція профспілок визначала їх як «школу» господарювання та управління і передбачала залучення цієї громадської організації, насамперед, до виробничої діяльності. Однак за профспілками залишалася функція захисту матеріальних інтересів працюючих. Пріоритетні напрями соціально-захисної діяльності професійних організацій визначалися характером державної політики. Якщо в період «воєнного комунізму» профспілки займалися розподілом соціальної допомоги, то з переходом до нової економічної політики в їх діяльності посилювалися функції захисту праці через інститути соціального партнерства (колективні договори, примирні камери та третейські суди) і страйки [446, с.249]. 4-й Всеросійський з'їзд профспілок (травень 1921 р.) передав профспілкам повноваження народного комісаріату праці РСФРР як щодо обліку й розподілу робочої сили, так і охорони праці, включаючи законодавчу діяльність. Розширення розпорядчих і контрольних функцій профспілок обмежило їх самодіяльність та сприяло перетворенню на органи трудового й ідеологічного виховання найманих працівників .

Радянська влада поступово перетворювала профспілки у допоміжні органи установ соціального забезпечення й відповідно обмежувала їх повноваження у сфері регулювання виробничих відносин. Процес одержавлення професійних організацій спричинив суттєві зміни характеру їх соціально-захисної діяльності.

На початку 1920-х рр. існували соціальні виклики, зумовлені катастрофічними наслідками системної дестабілізації суспільного життя, насамперед революційними експериментами, військовими баталіями, голодом. В умовах кризи та руїни учителі радянської школи на відміну від своїх дореволюційних колег не мали можливості задовольняти свої найнеобхідніші

потреби. За свідченням статистики, вчитель не міг дозволити навіть витрат на книги, що з плином часу призводило до професійної дискваліфікації вчителя.

Учителі харківських гімназій за період з 15 грудня 1919 р. по 15 березня 1920 р. отримали лише аванс і подекуди виплату за 17 робочих днів грудня. Решту заборгованості їм виплатили лише на початку квітня 1920 р. Розмір заробітної плати не відповідав рівню цін. Наприклад, відділ народної освіти при Чугуївському волосному революційному комітеті 15 квітня 1920 р. отримав заяву від учителів шкіл м. Чугуєва та району з проханням про продаж продуктів до Великодня по цінам, відповідним їхній зарплатні, або ж видачі одноразового авансу для придбання товарів на вільному ринку [432]. Подібна ситуація спостерігалася всюди.

Налагодити своєчасну видачу заробітної платні шкільним працівникам радянській владі не вдавалось ще тривалий час. Довгі затримки, звичайно, це позначалося на прихильності вчителів до радянської влади. У січні 1921 р. у Ново-Водолазький районний союз працівників освіти і соціалістичної культури на Харківщині учителі цієї волості скаржились на те, що не отримали платні за грудень. Причина була в тому, що відкомандирований від місцевого відділу народної освіти привіз замість трьох два екземпляри відомостей, про що заздалегідь не було повідомлено. Для наступної поїздки неможливо було знайти гужового транспорту. З цієї ж причини вчителі не отримали і паїв за листопад та грудень. Таке ставлення до своєї праці вчителі вважали не просто недопустимим, а навіть злочинним.

На з'їзді завідуючих повітовими відділами народної освіти Харківської губернії у лютому 1921 р. представник Охтирського повіту наголошував на дуже тяжкому становищі вчителів через невиплату заробітної платні і відсутності продовольчої допомоги від населення. Про незадовільне матеріальне забезпечення та нестачу вчительських кадрів повідомляли також представники Богодухівського, Куп'янського, Харківського, Чугуївського повітів [133, арк.14-15].

Повідомлення про потреби школи та освітян надходили звідусіль. Наприклад, у Богодухівському повіті Харківської губернії не було дров, їх вистачило тільки до нового року. У 1920 р. в країні 1 олівець припадав на 60 учнів, 1 перо – на 22 учні, 1 чорнильниця – на 100 учнів. У 1921-1922 рр., як відзначав А.В. Луначарський, «сама школа помирала на наших очах, коли було великою проблемою дістати дрова, дістати продукти й врятувати від голодного вмирання вчителів. Це був час, коли школа голодувала, кричала й коли ми, сидячи у Наркомосі, були безсилим свідками розвалу» [240, с.237]. Залучаючи місцеві ресурси на утримання шкіл, більшовики слідкували за тим, щоб «учительство не потрапило у залежність до дрібнобуржуазних верств». У своєму циркулярі ЦК КП(б)У підкреслював, що основним завданням комуністичної партії у галузі освіти за нової економічної політики є збереження «ідейного комуністичного впливу в усій освітянській роботі [287, с.23].

Бюро Харківського губернського комітету КП(б)У влітку 1921 р. двічі розглядало питання матеріального, фінансового та житлового становища освітян. Було вирішено виділити учителів за постачанням продуктами в особливу категорію. А губпрофраді пропонувалося вжити заходів щодо резервування для них спеціального фонду.

Особливо важким було становище вчительства у сільській місцевості. Гостро стояла проблема постачання вчителям продуктів споживання, з місць часто надходили повідомлення такого змісту: «... зовсім не видають борошна, або видають сурогати; ще гірше у видаванні цукру, круп, придбанні одягу та взуття» [447, с.103]. Умови праці були складними: не вистачало палива для шкіл, шкільні заняття відбувалися за низької температури (3–8 градусів) у невідремнтованих будівлях, де грубо порушувалися елементарні вимоги шкільної санітарії. Квартир для вчителів часто просто не було [450, с.374].

Шкільні працівники не отримували прожиткового мінімуму, в силу цього деякі переходили на роботу в інші установи, займалися сумісництвом, а в сільській місцевості займалися підсобним господарством [493, с.24-25].

Не кращим було матеріальне становище викладачів вузів. Їхня заробітна плата в умовах економічної кризи і руїни на відміну від довоєнної була мізерною. За свідченням С. Русової, із 1921 р. наукова робота Кам'янецького університету практично припинилася і вся увага стала звертатися на обробіток землі, збір продуктів харчування. В інститутах народної освіти стали практикуватися примусові роботи та реквізиції майна. Викладач Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (далі – ІНО) часто не міг прогодувати навіть себе [385, с. 6]. У цей час журнал «Студент революції» писав, що вища школа на початок 1920-х рр. характеризувалася зруйнованими будівлями та повною матеріальною незабезпеченістю професорсько-викладацького складу та студентства [320, с. 6].

Член колегії колективу ІНО отримував у місяць 6 пудів зерна на сім'ю, що не забезпечувало потреб, адже ще як мінімум потрібно було оплачувати житло та купувати одяг. За підрахунками Київського губернського відділу народної освіти, реальна заробітна платня освітян у 1922 р. становила одну сьому прожиткового мінімуму [407, с.267]. Пайкове забезпечення було ще одним засобом для нацькування одних представників інтелігенції на інших. Так, сільським учителям не видавали не тільки заробітної плати, а й продуктового пайка. Крім того, різко протиставлялися працівники соцвиху і профосвіти працівникам вищих навчальних закладів: на всіх працівників 18 трудових шкіл, 18 інтернатів, 14 денних будинків і 10 профшкіл Кам'яниччини у травні призначили 470 пайків із забезпеченням на них 208 пуд. зерна. Одночасно на 60 працівників Кам'янецьких інститутів народної освіти і народного господарства виділили 270 пудів [463, с. 43].

Викладачі не мали змоги нормально готувати лекції: спочатку, коли проходила робота на городах, читальні та бібліотеки були зачинені, а з листопада 1921 р. частина викладачів їздила по млинах, щоб змолоти хліб, а частина була заклопотана пошуком нових квартир, тому що їхні колишні помешкання в будинку при інституті були передані іншим особам. У 1921р. був

запроваджений мінімум праці на університетському городі – 8 годин кожному співробітнику інституту чи студенту на день.

Матеріально потерпали науковці. 12 грудня 1921 р. академік А.Ю.Кримський у листі до наркома освіти УСРР Г.Ф. Гринька скаржився на те, що науковці не отримували півроку платні, а також просив видати йому шубу, тепле взуття, дрова, бо страждав від холоду і голоду, від глузування колег, мовляв, «та ви ж більшовик, ви маєте певну змогу добитися захисту проти холоду» [17, арк. 3-4]. Замість хліба і тепла держава запровадила звання «заслужений професор», персональні пенсії за вислугу років (25 років наукової роботи або 10 років з досягненням пенсійного віку – 65 років).

Еліта української інтелігенції перебувала на стаціонарному забезпеченні продпайками до 1923 р., а з появою твердої радянської валюти їх замінили грошовою допомогою. Індивідуальними пайками забезпечували відомих учених – В.Я. Данилевського, А.Ю. Кримського, Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, П.А. Тутковського, Д.О. Граве, В.П. Воробйова, Г.М. Хоткевича. Вартість академпайка 1-ої категорії у січні 1924 р. сягала 6-9 крб., а найвищої 5-ої категорії восени 1927 р. – 25-35 крб [417, с.377-378]. Його отримували ті, хто зареєструвався у Всеукраїнському комітеті сприяння вченим. Фінансування відбувалося за кошторисом Наркомосу УСРР.

Більшовицька влада, прагнучи завоювати на свою сторону освітян, ще в ході революційних подій ухвалювала рішення про покращення їхнього матеріального становища. Третій Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувався у Харкові 6-10 березня 1919 р., зобов'язав ЦВК та РНК УСРР звернути увагу на матеріальне забезпечення працівників освіти. У 1920 р. освітянам було надано близько 2 тис. квартир, а у 1921 р. – більше 3,5 тис. [448, с. 47].

Економічна руїна і голод 1921-1922 рр. відлучили освітян від школи, а відродження в умовах непу кооперації та приватного підприємництва переорієнтували їхню систему матеріальних і духовних цінностей: вчителі стали рахівниками, засновниками кооперативних товариств, приватних видавництв, редакторами періодичних видань.

Радянські органи в УСРР також намагалися вжити заходи щодо поліпшення життя освітян з метою привернення до своїх лав більше симпатиків. 22 червня 1920 р. Рада народних комісарів УСРР прийняла постанову «Про постачання продовольством працівників освіти», відповідно до якої освітяни почали одержувати пайок нарівні з працівниками промисловості та родинами червоноармійців [420, с. 66-67].

Виключно тяжке матеріальне становище працівників освіти змусило ЦК Всеросійської спілки працівників освіти у 1922 р. звернутися до освітян зі спеціальним листом. У ньому зазначалося, що катастрофічне становище освіти і його працівників наочно проявлялося насамперед у факті величезної заборгованості НКО перед освітянами. Робився висновок про те, що «єдиний шлях до порятунку освіти в країні – негайне створення місцевої матеріальної бази освіти в формі місцевого бюджету. Стан державних ресурсів не витримує ваги централізованого харчування за державний рахунок всієї маси місцевих освітніх установ» [167, с. 375]. Відповідні звернення були надіслані місцевим організаціям спілки працівників освіти.

На початку 1922 р. В.І. Ленін підготував матеріали «Для проекту постанови Політбюро ЦК РКП(б) по доповіді комісії Держпостачання», в яких зазначав: «Забезпечити понад проведені розрахунки повністю потребу у хлібі як тих, хто навчає, так і учнів... розрахувати, яку саме кількість хліба потрібно відкласти...Додати ще на витрати 1 мільйон карбованців золотом» [234, с. 312].

З 1 по 15 березня 1922 р. в УСРР було проголошено «Двотижневик освіти». Це була скоріше політична акція. ЦК КП(б)У видав циркуляр про «Двотижневик освіти», в якому наголошувалося, що головним завданням «Двотижневика» було привернення широкої уваги робітничо-селянських мас до працівників освіти та всебічного покращення їхнього побуту. Адже «боротьба між пролетарською державою та дрібнобуржуазною стихією за освіту, - як стверджували більшовики, - є перш за все боротьба за вплив на працівника освіти» [203, с. 25].

Подібні акції зумовлювалися тим, що в 1922 р. промислові підприємства стали переходити на господарський розрахунок. Водночас, багато освітян не отримували заробітну плату протягом півроку та були змушені кидати школу і шукати іншу роботу: давати приватні уроки, найматися поденниками, іноді просити милостиню. Загалом розмір оплати праці вчителя не відповідав рівню державних цін на продовольчі та промислові товари. Отримуючи, часто несвоєчасно і з великими затримками, мізерну зарплатню, педагоги не могли придбати навіть необхідні речі, оскільки всі кошти спрямовувалися, по суті, на харчування. Важке матеріальне становище ставало нестерпним. По країні в цей час прокотилася хвиля вчительських страйків з вимогою поліпшення матеріального становища. В.П.Затонський у 1923 р., зазначав, що «більша частина інтелігенції і значна частина вчительства, може й більшість, була не з нами, була проти жовтневої революції». На його думку, «український учитель по більшості ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, а саме тому, що більшовики, як йому здавалося, не дають йому можливості мирно й спокійно працювати «на користь рідної неньки, селянської демократичної України» [193, с. 6-14].

На другій Всеукраїнській нараді з освіти зокрема наголошувалося: «20-й і 21-й рік і значна частина 22-го року характеризувалися тим, що школи закриваються одна за одною, вчительство тікає, діти розсипаються по вулицях. Замість школи – нічліжки й харчеві пункти, ...справи виховання обертаються в справи голодування» [257, с. 4].

XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. наголосив на важливості поліпшення матеріального становища працівників народної освіти, виходячи з того, що це допоможе партії ближче зв'язатися з «кращою частиною сільського та міського вчительства» [221, с.86-90].

Важливе місце у вирішенні матеріальних і соціальних питань освітян і науковців належало тарифно-економічній роботі профспілок. Перший тариф працівників освіти освітянській профспілці вдалося ввести у вересні 1919 р., а у липні 1920 р. були прийняті «Додатки і зміни до тарифу працівників освіти».

Тарифно-економічна робота освітянських профспілок в 1920-ті рр. поступово ставала однією з важливих. На з'їздах спілки працівників освіти на Донбасі, Полтавщині, Волині у 1924 р. відзначалося, що тарифно-економічна робота становила 27%, у 1925 р. — 40%, у 1926 р. — 54% [177, с. 2].

Тарифний відділ спілки робітників освіти та соціалістичної культури у 1920 р. унормував педагогічне навантаження, зазначивши, що при розрахунку заробітної плати шкільним працівникам необхідно виплачувати з 15 грудня по 15 березня 1920 р. не більше, ніж за 36 уроків, тобто 6750 крб. на місяць (включно за посади членів президій у всіх навчальних закладах). З метою контролю за дотриманням цієї норми при видачі заробітної плати із шкільних працівників брали розписку про отриману суму. Але зарплата вчителя видавалася нерегулярно, відбувалися тривалі затримки натуральної оплати. Звичайно, це негативно позначалося на прихильності частини освітян до радянської влади. Відсутність тривалий час необхідного матеріального забезпечення породжувала серед вчителів апатію, неприйняття освітньої справи та політики більшовиків.

Розмір оплати праці освітянам установлювала Всеукраїнська комісія фондів заробітної плати, а кількість розрядів та тарифна сітка визначалися господарськими органами за погодженням із союзними інстанціями [121, арк. 5]. Тарифи розроблялися та встановлювалися безпосередньо професійними спілками та вимагали обов'язкового затвердження губернською професійною радою [121, арк. 7].

Тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не була належним чином налагоджена. Керівні органи низових організацій не одержували необхідних директив і часто не звітували про свою роботу. Тільки незначна частина низових організацій профспілки освітян брала участь в тарифно-економічній роботі. Належним чином не працювали комісії з охорони праці. Часто вони натикалися на багато недоліків, які не можна було усунути через економічну скруту.

З другої половини 1920-х рр. тарифна діяльність профспілки освітян стала більш системною, хоча часто носила формальний характер. Так окружні з'їзди спілки працівників освіти 1927р. відзначили поліпшення тарифно-економічної роботи та державного нормування заробітної плати. Зокрема, на Чернігівському окружному з'їзді наголошувалося, що «державне нормування усунуло ту ряботинь у ставках, що була раніше». На Маріупольському з'їзді спілки працівників освіти зазначалося, що нормування праці і зарплати допомогло відновити роботу у дефіцитних районах» [177, с. 2].

Загалом освітянська профспілка у 1927 р. мала «безсумнівний успіх в справі уніфікації норм педагогічної праці». Справа в тому, що у 1927 р. державою спільно з профспілками була зменшена кількість робочих годин на тиждень для освітян у більшості округів України. У всіх без винятку колективних договорах запроваджувалася норма – 24 та 18 годин на тиждень для трудових шкіл. Для вихователів дитячих будинків було ухвалено нові норми – 30 год на тиждень. Лише у Конотопському, Сталінському та Херсонському округах було ухвалено старі норми - 36 годин на тиждень [237, с. 2]. У системі профосвіти також відбулося зниження нормативних годин. Запроваджувалася норма 24 год. на тиждень [237, с. 2].

Для освітян лікнепу запроваджувалася норма 18 год. на тиждень. Для бібліотечних робітників в 19 округах колективні договори передбачали норму 24 год, на тиждень для бібліотекарів, що проводили роботу педагогічного характеру (гуртки, бесіди з читачами та інше). Щоправда у колективних договорах 10 округів нормування праці бібліотекарів зовсім не згадувалося [237, с. 2].

Добиваючись зменшення нормативних робочих годин, освітянські профспілки на місцях прагнули не допустити зниження посадових окладів. Одночасно в округових комісіях по державному нормуванню заробітної плати при інспектурах праці доводилося опрацьовувати питання про оклади для тих посад, що ненормовані центром, забезпечивши певну їх тарифікацію у повній

відповідності до окладів установлених Радою народних комісарів для типових посад.

У процесі розгляду державного бюджету Президія ВУК спілки працівників освіти ставила питання про зменшення норм навантаження, збільшення окладів, охоплення нормуванням тих робітників, що не ввійшли в нормування, включення в бюджет сум, необхідних для виконання колективного договору тощо [149, с. 2]. (Див. Додаток Ж)

Беручи участь у тарифно-економічній роботі секція наукових працівників досягла збільшення штатних посад у вищих навчальних закладах і підвищення заробітної плати науковцям від 14 до 50%. Центрального бюро секції наукових працівників взяло участь у розробці пенсійного законодавства й дбало про забезпечення матеріального становища наукових працівників. Охорона здоров'я й праці наукових працівників, піклування про житло становили значну частину роботи секції.

Професор першого розряду отримував в 1927 р. 150 крб. в місяць, другого – 130 крб. Лектори відповідно, 110 і 90 крб. Крім того, викладачі мали додаткові години в тих установах, де працювали, займалися приватною практикою шляхом уроків з підготовки до вищих навчальних закладів, а деякі, як і вчителі, підробляли ліквідацією неписьменності. У таких випадках середня сума заробітної плати становила близько 32 крб. у місяць (найбільший перевищував 100 крб., найменший – ледве дотягував до десяти). Наукові робітники користувалися пільгами: їх діти приймалися до робітфаків і вищих навчальних закладів на рівні з робітниками, звільнити з посади їх можна було лише з розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР при узгодженні з секцією наукових робітників, передбачалось забезпечення їх робочим кабінетом, і квартплата мала вираховуватися з основного заробітку викладача.

Однією з найважливіших складових матеріального становища освітян була заробітна плата. Внаслідок Першої світової війни освітяни мали недостатнє фінансове забезпечення, а в умовах революційних подій та громадянської війни їхні зарплати не могли задовольнити навіть мінімальні

життєві потреби. Кожен з урядів затверджував нові освітянські штати. Фінансування працівників освіти не відповідало зростанню цін та дорожнечі в умовах економічної розрухи. Погане забезпечення працівників освітньої сфери зумовлювалося дезорганізацією економічної сфери, нестачею грошових знаків, нестабільністю відносин місцевих скарбниць і центру, браком грошей на місцях. Ситуація ускладнювалась політичною нестабільністю.

21 жовтня 1917 р., незадовго до повалення більшовиками влади Тимчасового уряду в Росії, генеральний секретар освіти УНР І. Стешенко видав циркуляр до міських і земських управ, в якому пропонував з початком 1917/1918 навчального року норми оплати праці педагогів, установлену на з'їзді делегатів Всеукраїнської учительської спілки 13-15 серпня 1917 р., а саме: 150 крб., а також помешкання з опаленням і освітленням для вчителів нижчих початкових шкіл; збільшення на 40 % штатів вищих початкових шкіл та гімназій [18, арк.1010 зв.].

На кінець 1917 р. в більшості середніх шкіл України вчителі одержували 75 крб. на рік за кожну лекцію. Таким чином, маючи по 30 тижневих лекцій, учитель одержував менше 200 крб. на місяць. Тож педагоги змушені були працювати по 2-3 зміни, користуючись тим, що в багатьох гімназіях навчання провадилося у другій половині дня. Водночас це негативно позначалося на якості і умовах їхньої праці: «Це біганина за шматком хліба, а не педагогіка» [344, с. 191].

У доповіді бюро Всеукраїнської учительської спілки на нараді у справі «Організації народної освіти на Україні», що відбувалася 15-20 грудня 1917 р., нестерпне матеріальне становище визнавалось головною причиною частих переводів учителів. Нарада визнавала необхідним негайне задоволення матеріальними засобами педагогів у розмірі, відповідному високій роботі вчителя. Встановлення розміру платні мало здійснюватися місцевими учительськими спілками відповідно до місцевих умов через визначення прожиткового мінімуму та його збільшенням у залежності від кількості членів сім'ї вчителя. Не була чітко врегульованою і оплата праці замісників, котрі

призначались у разі мобілізації основного вчителя. У своєму зверненні до Богодухівської повітової земської управи від 21 березня 1918 р. замісниця вчителя Коплунівської колишньої церковнопарафіяльної школи скаржилася на відсутність видачі заробітної платні з червня 1917 р. Вона наголошувала на своїх неодноразових зверненнях з цим питанням до повітової земської управи, інспектора шкіл Богодухівського повіту, нестерпності свого становища: «Прошу управу прийняти міри до того, щоб заслужене мною жалування було нарешті мені вислане, оскільки я в теперішній час майже голодую». За даними Валківського повіту Харківської губернії заробітна плата вчителя до 1918 р. становила від 1800 крб. до 2376 крб. на рік. Останню отримували особи, які прослужили на педагогічній ниві від 30 до 35 років. Але враховуючи дорожнечу життя та несвоєчасну виплату коштів, цього було заледве достатньо для того, щоб хоч якось прохарчуватися. Одяг і взуття практично були недоступними для вчительського бюджету (Див. Додаток 3).

Вчителі в 1918 р. отримували 150 крб. на місяць, а з урахуванням безкоштовного користування земською квартирою, яку можна оцінити на 100 крб., – 250 крб. Але при цьому купівельна спроможність карбованця становила 5-10 копійок від довоєнного рівня. Учителі, які не мали квартири від земства, отримували натомість так звані «квартирні» в розмірі 15 крб., але така сума була явно малою, щоб винайняти квартиру з опаленням і освітленням. Низький рівень заробітної плати змушував педагогів звільнитися зі шкіл та влаштовуватись на іншу, більш оплачувану, роботу. Наприклад, вони влаштовувалися в кооперативи, де колишні вчителі за виконання обов'язків інструкторів і ревізорів кредитних товариств могли отримувати від 350 до 800 крб. на місяць (за даними Валківського повіту на осінь 1918 р.).

Після захоплення влади більшовики Постановою РНК РФСРР від 26 червня 1918 р. скасовувала поділ викладачів на штатних, позаштатних та вільнонайманих. Розрахунок розміру заробітної плати здійснювався за кількістю навчальних годин незалежно від предмету. Перший декрет більшовицького уряду про поліпшення матеріального становище народного

вчителя вийшов 2 січня 1918 р. Згідно з цим документом на потреби освіти виділялася сума в 12 млн. 520 тис. крб., а надбавка до зарплати вчителя складала до 100 крб. на місяць і досягала 200 крб. [261, с. 442]. Вартість картоплі на той час становила 300-400 крб. за пуд, борошно коштувало до 1600 крб. за пуд. [262, с. 117].

Але виплати зарплат продовжували вести із затримками, не повними сумами, а частинами.

В умовах «воєнного комунізму» і в перші роки НЕПу існувала переважно натуральна оплата праці. До грошової оплати перейшли після проведення грошової реформи. Лише у 1924 р. міські бюджети почали формуватися на основі грошей, а до цього вони мали натуральний характер.

У вересні 1921 р. фінансування шкіл було перекладено з центральних органів влади на місцеве населення. В «Інструкції з встановлення місцевого натурального самооподаткування сільського населення для задоволення продовольчих потреб місцевих установ Наркомосвіти» зазначалось: «З метою підняття добробуту шкіл і залучення до їх підтримки сил і засобів місцевого населення, а також покращення забезпечення продовольством сільських робітників освіти, встановлюється волосне самооподаткування». Отже, щоб ліквідувати дефіцит продуктів, влада вдалася до запровадження спеціального податку для забезпечення повітового вчительства. Так у Кам'янець-Подільській окрузі він брався зерном і грішми з тим розрахунком, щоб кожен учитель отримав 3 пуди зерна, 2 пуди картоплі, 40 пудів дров на сім місяців [463, с. 43]. У 1922 р. в Ямпільському повіті сільські жителі на освітні потреби давали по 5 фунтів (2,2 кг.) зерна з десятини. Містечкове населення вносило грошову плату. Збір надходив до волосного фонду. Із залишків волосного формувался повітовий фонд, з якого постачалися працівники профшкіл і дитячих будинків [308, с. 3]. Грошей і мануфактури освітянам не передбачалося взагалі, а того, що вони отримували, вистачало лише на 95 % харчування однієї особи, а не всієї сім'ї [407, с. 267]. Так, на одну ставку 12 розряду у Кам'янці-Подільському у травні видали: 5,5 фунтів (1 фунт = 0,45 кг.) жита, 7 фунтів житнього

борошна, 2,5 фунти кукурудзяного борошна, 1,5 фунти гречки, 2,5 фунти квасолі, 1,5 фунти сала. Грошових знаків – у березні 120 крб., у квітні – 35 крб. На той час ціни на продукти у цьому місті були такими: хліб – 100 крб. за фунт, м'ясо – 100 крб. за фунт, молоко – 300 крб. за чверть літра [407, с. 268]. Зрозуміло, що таке недофінансування не могло позитивно відобразитися на популярності радянської влади серед вчительства.

По визнанню Народного комісара освіти СРСР В.Луначарського «на 1921 р. фінансова централізація не відповідала ресурсам центру. Тому було вжито низку заходів фінансової децентралізації. Зокрема, у 1921 р. відбувся перехід шкіл 1 і 2 ступеня, а також значної кількості шкіл професійно-технічних в сенсі їх господарського змісту на місцеві кошти. Друга міра – тимчасове введення платності навчання. Деякі Наркомати (наприклад, Народний комісаріат шляхів та сполучення), професійні спілки, кооперативи також давали кошти на утримання шкіл» [241, с. 172-173].

Місцеві бюджети повинні були виділяти на потреби освіти не менше 30 %. [157, с. 10]. Однак переведення фінансування шкіл на місцеві бюджети лише погіршило ситуацію, оскільки виснажене громадянською війною, економічною розрухою та неврожаєм сільське населення було неспроможне забезпечити освітян платнею, а школи всім необхідним для їх функціонування. На місцях було обмаль джерел для поповнення бюджету. У звіті Кириківського волосного відділу народної освіти Охтирського повіту на Харківщині за жовтень 1921 р. зазначалось, що натуроплата не проведена ні в одному селі: «не дивлячись на революційні заходи, не зібрано майже нічого, бо ще не виконано продподатку».

У постанові президії Одеського губерньського відділу освіти від 19 вересня 1922 р. підкреслювалося: «питання оплати праці працівників освіти вкрай важке і загрожує серйозними наслідками» [28, арк. 2]. Одеський відділ спілки працівників освіти від 22 вересня 1922 р. зазначав: «З місцевим бюджетом немає чіткої надії на отримання з нього сум найближчим часом. Союзна маса хвилюється. Спілці в останній час стає все важче стримувати

прояви незадоволення і вводити її в необхідні рамки. Для налагодження ситуації необхідні надзвичайні міри» [28, арк. 31].

Профспілкові лідери наголошували на нестачі коштів, як з державного так і місцевих бюджетів для фінансування шкільної освіти. Зокрема, голова спілки працівників освіти УСРР О. Мізерницький констатував: «У 1922-1923 рр. 20000 шкіл перебували на державному чи місцевому бюджетах, чи на договорах із сільськими радами, але 600 шкіл з кількістю вчителів понад 1000 осіб не ввійшли ні в який бюджет. Учителі цих шкіл не тільки не отримували платні, але кошти навіть не відпускалися на утримання школи» [247, с.2-3]. Отже, закріплення установ освіти за державним та місцевими бюджетами знімало певною мірою фінансову напругу із держави. Водночас економічні відмінності регіонів УСРР, різні їх господарські можливості впливали на матеріальне забезпечення освітян та освітніх закладів.

У циркулярному листі голови Південбюро ВЦПС у 1922 р. зазначалося: «Важке матеріальне становище працівників освіти в силу нових умов господарювання державних і переведених на місцеві бюджети органів освіти, засобів для існування яких зачасти недостатньо для виплати заробітної плати, змушує відноситися з сугубою увагою до обслуговування в області соціального страхування. У сільській місцевості та промислових районах, де страхові каси відсутні повинен бути створений інститут уповноважених. Освітня установа разом з промисловими організаціями виділяла із членів не менш 100 чоловік загальними зборами чи пленумом декількох організацій одного уповноваженого з функціями страхової каси» [24, арк.23].

Одеська губерньська спілка працівників освіти 3 жовтня 1922 р. у зверненні до Південбюро центрального комітету спілки працівників освіти вказувала: «суми, що надходять з центру, значно менші за потреби. Із зменшених сум, що надійшли з центру по лінії заробітної плати, на місці, відповідно до розпоряджень центру вираховуються кошти на соціальне страхування, культурний фонд. Крім того, відбувалися відрахування у розмірі

11% на індивідуальні договори. Більше того, спілка не отримувала із центру зведених даних щодо сум, які висилалися і їх призначення» [28, арк.31].

Південбюро Центрального комітету Всесоюзної спілки освіти пропонувало встановити наступний порядок участі та контролю в розподілі заробітної плати, як грошової так і пайків. Розподіл всіх грошей із Народного комісаріату освіти через губернський фінансовий відділ по периферії здійснювати в плановому порядку за участю фондової трійки губернського відділу. До 60% цих грошей мали виділятися на заробітну плату освітяни, які були на державному спонсоруванні та тих, хто утримувався з місцевих бюджетів [121, арк.9].

Незначні позитивні зрушення у забезпеченні освітян заробітною платою відбулися у 1922/1923 господарському році. Тоді в УСРР почав формуватися власний бюджет, який зміцнився у 1923/1924 господарському році. Відповідно змінювалася і система оплати [153]. Але навіть в середині 1920-х рр. становище освітян залишалося дуже складним. На Першому Всеукраїнському вчительському з'їзді в Харкові в січні 1925 р. зазначалося, що охорона праці освітян відсутня. Їхній матеріальний стан тяжкий, а становище технічного персоналу школи ще гірше. Пересічна заробітна плата технічного робітника в УСРР досягала 40 крб. Освітянам платили по 25-30 крб. При цьому рівень заробітної плати відрізнявся за територіальним принципом і залежав від субвенційного фонду. На утриманні з державних коштів перебувало 10 тис. вчителів, на місцевому бюджеті 58 тис., господарчі органи утримували 1850 осіб, в договірних школах працювало 5400 чол.

Заробітна плата працівників освіти одного і того ж розряду в різних губерніях суттєво відрізнялася і коливалася від 16 крб. 80 коп. до 20-30 крб. [281].

Різницю у рівні заробітної плати за територіальним принципом прагнули ліквідувати за рахунок субвенційного фонду. Субвенція надавалася для того, щоб дотягти плату вчителів тих районів, де місцевий бюджет невеликий – до 25 крб. Однак непоодинокими були випадки, коли субвенція затримувалася в

окрузі на не визначений час. У 1925 р. субвенції надавалися фінансово слабким губерніям: Волині, Поділля та Чернігівщині. Названі губернії отримували кошти з субвенційного фонду, решта губерній згідно партійних розпоряджень утримувалася із місцевих бюджетів [281]. У місцевому бюджеті розрізняли ставки від 8 до 25 крб. Ставка для вчителів першого розряду становила 5 крб.

Незважаючи на загальне збільшення фінансування школи у 1923-1924 рр., різниця між оплатою праці міського та сільського вчителя за місцевим бюджетом залишалася суттєвою. Якщо рівень платні міським вчителям Народний комісаріат освіти УСРР та спілка працівників освіти УСРР ще могли якось простежити, то справи на селі були значно гірші. Більшість із сільських шкіл існували на основі договірних засад із сільською громадою, і їх ставка обчислювалася в хлібних одиницях. З появою районних місцевих бюджетів у 1923-1924 господарському році стала можливою сама постановка питання про перехід шкіл на місцевий бюджет. Тому спілка працівників освіти кинула гасло «Жодної школи на договірних началах із сільтовариствами!». Справа в тому, що середньомісячна зарплата вчителів сільських шкіл, які офіційно перебували на місцевому бюджеті, становила 8,3 крб., а вчителів договірних шкіл вона не перевищувала 2–3 крб. [447, с.34]. Запровадження цього гасла пояснювалося неможливістю встановлення комуністичного впливу на вчительство у школах, заснованих на товарному, а не грошовому еквіваленті.

Радянська влада вважала за необхідне посилити фінансування сільських шкіл за рахунок державного бюджету і місцевих коштів. Губернські відділи народної освіти одержали вказівки спрямувати на село до 80 % усіх своїх витрат [162, с.114]. Пленум ЦК РКП(б) у серпні 1924 р. зажадав підвищити заробітну плату учителів, лікарів, агрономів до середнього рівня робітників промисловості [221, с.296], що зумовлювалося прагненням радянської влади привернути на свою сторону ширші кола інтелігенції.

З 1923 р. почалося поступове підвищення заробітної плати освітян. У звітній доповіді Полтавського губернського комітету за 1922-1923 рр. про стан народної освіти й становище освітян повідомлялося, що на народну освіту з

місцевого бюджету виділено 30 % [299, с.75]. У 1922-1923 рр. навчальному році асигнування на заробітну плату учителів становили 50 млн. крб., а в 1924-1925рр. – 167 млн. крб. Заробітна плата сільських учителів у 1924 р. наблизилася до заробітної плати викладачів міських шкіл [217, с.160]. Заробітна плата сільського вчителя у 1923-1925 рр. зросла на 377%, а міського – на 296%. Загалом підвищення заробітної плати освітян певною мірою зумовлювалося роллю освітян у вирішенні завдань радянської влади, котра прагнула перетворити освітян у вірних ідеологів та агітаторів нового соціалістичного ладу. Для здійснення поставленої мети освітян треба було «задобрити», послабити їх невдоволення матеріальною скрутою.

Доповідаючи на IX з'їзді рад у травні 1925 р. голова РНК УСРР В.Я. Чубар констатував, що у 1922/23 р. на освіту із державного бюджету було виділено 10 млн. крб., у 1923/1924 р. – 15,7 млн. крб., у 1924/1925 р. – 18 млн. крб. Отож витрати зросли майже удвоє, а з місцевих бюджетів – у 5 разів [197, с.99]. Але коштів не вистачало для задоволення потреб освітян. 25 листопада 1924 рр. РНК УСРР визнав доцільним вибіркове впровадження плати за навчання у школах другого концентру, тобто у 5-7 класах [201, с.100]. Необхідність використання коштів приватних підприємців для відбудови та утримання шкіл визнав IX Всеукраїнський з'їзд рад 3 травня 1925р. [197, с.380]. 3 квітня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про порядок доброхійної участі людності у відкритті й утриманні освітніх установ», дозволивши фінансування семирічної школи за рахунок людності», громадських та кооперативних організацій [200, с.147].

Навчання в індустріально-технічних інститутах коштувало студентіві 100 крб., у соціально-економічних – 120 крб., у сільськогосподарських - 80 крб., у педагогічних – 60 крб., у медичних та музичних – 120 крб. на місяць. У технікумах воно коливалося від 50 до 80 крб. на місяць. Робітникам, заробітна плата яких становила 50-60 крб., дозволялася скидка 80%, тим, хто отримував 60-70 крб. – 70%, 75-85 крб. – 55%, Селянська молодь сплачувала в інститутах 25%, у технікумах – 50% вартості навчання [417, с.400].

Але, не зважаючи на здійснювані заходи, у 1925 р. освітянська платня продовжувала залишатися на рівні 75% найнижчої ставки промислового робітника. Вчитель вищої категорії заробляв 45 крб. в місяць, а розмір пенсійного забезпечення учителів становив 240 крб. на рік, тобто близько 20 крб. щомісяця [261, с.449-451].

Середня заробітна плата у м. Вінниці станом на 1 грудня 1925 р. становила: у робітника преси – 60 крб., у наукового працівника – 110 крб., а у освітянина – 40 крб. [51, арк.140]. Така невідповідність створювала труднощі у взаєминах між окремими освітянами і радянською владою. Проте нормально існувати на 45-60 крб. у місяць було неможливо.

Заробітна плата учителів міських шкіл за 1922-1926 рр. зросла у 3,5 рази, а вчителів сільських шкіл – у 5 разів. Однак її реальний розмір був мізерний. У 1022/1923 р. сільський учитель одержував 6 крб., у 1923/1924 р. – 20 крб., у 1924/1925 р. – 25 крб., у 1925/1926 р. -33 крб. на місяць, а міський відповідно від 14 до 40 крб. [417, с.413]. Загалом заробітна плата учителів серед міських і сільських соціально-професійних груп виявилася найнижчою. Меншу зарплату від учителів мали лише голови сільських рад. Щоб зацікавити та залишити в школі учителів, у 1925/1926 р. уряд запровадив 10% надбавки до посадового окладу за кожні три роки роботи, передбачив надання учителям безкоштовного житла при школі, звільнив їхніх дітей від плати за навчання в семирічках [197, с.355].

У травні 1926 р. 2-й Всеукраїнський з'їзд освітянської спілки визнав за необхідне підвищити заробітну плату вчителів і встановити підвищені оклади для вчителів семирічок та професійних шкіл з метою стимулювання висококваліфікованих працівників.

РНК УСРР затвердила принцип відсоткового нарахування на вчительську ставку за завідування, а розмір відсотків встановлювався в залежності від кількості комплектів 4-річної школи. Так, за завідування одноконлектовою 4-річною школою завідувач одержував вчительську ставку плюс 10%, за завідування 2-х конлектовою школою – ту саму ставку плюс 15%, за

завідування 3-х комплектовою – додатково 20% учительської ставки, а за завідування повною 4-хрічкою – 25% доплати до учительської ставки [306, с.3].

Серед 44.000 вчителів 1-го концентру в УСРР налічувалося 17000 завідувачів. Це означає, що значне підвищення зарплати охопило досить велику групу вчителів 1-го концентру.

Сталінський окружний з'їзд освітянської профспілки зазначав, що «держнормування по місцевому бюджету має позитивні наслідки, але встановлення однакової ставки для села і для промислових районів України не відповідає дійсній вартості бюджетного набору в різних місцевостях України. Тому пропонувалося ВУКу в майбутньому внести необхідні корективи». Про необхідність таких коректив йшлося також на Полтавському окружному з'їзді профспілки освітян [177, с.2].

Заробітна плата у 1927 р. встановлювалася відповідно до вимог президії ВУКу спілки працівників освіти. Ставка вчителя I концентру 3 територіального поясу складала 48 крб., що відповідало 77% відсоткам ставки довоєнного часу. Вводилася диференціація заробітної плати вчителям міста та села. Але заробітна плата для вчителів міст та селищ мала нараховуватися за окремою ставкою (Див. Додаток И).

В УСРР для вчителів першого концентру було встановлено оклади значно вищі, ніж в РСФРР, а саме на селі 40 крб., для вчителів всіх трьох територіальних поясів та окружних містах відповідно – 42 крб., 45 та 48 крб. У той час як в РСФРР для відповідних поясів оклади міста та села були 35,37,41 крб. [238, с.3]. Далі наведемо статистику щодо рівня заробітних плат відповідно для міста та села у порівнянні із територіальною приналежністю до різних поясів (Див. Додаток К).

Отже, єдина ставка для сільського вчителя I концентру у розмірі 40 крб. була встановлена у 1927 р. Ввівши єдину ставку для вчителів сільських місцевостей УСРР, влада диференціювала її щодо вчителів міст в залежності від територіального поясного поділу. При цьому високий розрив в ставках вчителів міста і села спостерігався в першому поясі. Водночас невелика різниця

в ставках сільських і міських вчителів була в 3-му територіальному поясі. Так, якщо для вчителя села 1-го концентру по всій Україні вона становила 40 крб., то в 3-му поясі вчитель міста отримував 42 крб., в другому поясі – 45 крб., в 1 поясі – 48 крб. [306, с.3].

Участь освітянських профспілок у складанні бюджету на 1927 р. відбувалася на рівні окружних філій та їх правлінь. Районні та місцеві комітети профспілок практично майже не залучалися до підготовки і затвердження бюджетів народної освіти. Таким чином, спілчани на місцях значною мірою були осторонь вирішення питань фінансування освіти.

На 1927-1928 навчальний рік РНК УСРР затвердила такі ставки для вчителів I концентру на селі: III-й пояс 42 крб., II-й пояс – 44 крб., I-й пояс – 49 крб. [306, с.3]. Водночас для сіл промислових округ (Київ, Харків, Одеса, Донбас) вдалось підвищити робітникам 1-ого концентру зарплату з 40 до 49 крб., тобто трохи більше ніж на 22%, вчителям того самого концентру по селах в другому поясі на 10% (замість 40 крб. – 44 крб.). Ця категорія освітян села в округах III-го поясу одержувала незначне підвищення – всього 5%, тобто замість 40 крб. – 42 крб. [306, с.3]. Не дивлячись на це, швидке зростання цін зумовлювало низьку купівельну спроможність. Тому матеріальний стан вчителів, по суті, не покращився [463, с.43].

У школах I концентру вчителі працювали маючи нижчу, середню та зрідка вищу освіту. Але в школах II концентру більшість вчителів мала вищу освіту і, як виняток, середню. У 1926/1927 навчальному році різниця між ставками вчителів I і II концентрів складала 3-5 крб., що не стимулювало залучення осіб з вищою освітою в школу. Тому у 1927/1928 р ставки для сільських вчителів II концентру були підвищені від 28 до 44%.

Відповідно до цього у 1927/1928 р навчальному році підвищились ставки завідувачів семирічними школами від 14,5% до 30 % [306, с.3]. Як у місті, так і в селі значно було підвищені ставки викладачам спеціальних предметів профшкіл.

Ставка бібліотекаря у 1928 р. залишалася дещо нижчою за ставку вчителя, хоча вона значно наблизилась до неї. У 1927/1928 навчальному році бібліотекарів отримали підвищення зарплати від 28 до 40 % [306, с.2]. Через колективні договори профспілок освітян у двох округах було введено додаткову оплату вчителя за перевантаження учнями понад 40 осіб. У решті округів цей вид оплати не практикувався.

У колективні договори профспілки включали доплату вчителям за роботу з двома або трьома групами водночас. У середньому така доплата за 2 групи складала від 2,5 до 10 %, а за три групи – від 7 до 25% [330, с.2].

У 18 окружних колективних договорах профспілок на 1927/1928 р. встановлювалася додаткова оплата завідувачам школи за додаткові групи та двозмінні заняття. Враховуючи цю вимогу профспілок РНК УСРР постановою про державне нормування зарплати в 1927-1928 рр., а Народний комісаріату праці УСРР спеціальною інструкцією ввели в усіх округах оплату додаткових груп та двозмінних занять. У бюджеті народної освіти для цього були передбачені необхідні асигнування [330, с.2].

У низці колективних договорів окружних профспілок освітян у 1927/1928 навчальному році передбачалася оплата за завідкування шкільними бібліотеками, кабінетами, музеями. за виправлення письмових робіт, за керівництво класом тощо. Але 14 окружних договорів зовсім не передбачали оплати за додаткові види роботи. Керівництво освітянської профспілки УСРР у зв'язку з цим вказувало окружним філіям на необхідність звернути увагу якраз на цю частину договорів та сформулювати більш чітко відповідні пункти [330, с.2].

У колективних договорах у 1927/1928 р. було висунуте нове положення щодо строків виплати заробітної плати – перехід на виплату один раз на місяць. Виплата заробітної плати один раз на місяць передбачалося для міста у 14 окружних колективних договорах, а для районів – у 21 договорі. 4 договори передбачали пеню від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ відсотка в день за несвоєчасну виплату заробітної плати [237, с.2].

З ініціативи освітянської профспілки у 1927 р. було запроваджено періодичне збільшення доплати вчителям за вислугу років.

На місцях колективні договори укладалися на квартал, півріччя, рік. В обов'язковому порядку в колективному договорі вказувалася ставка I (першого) розряду, оплата понад ставку, тривалість відпустки, відсоток відрахування коштів на утримання місцевому і організацію культурної роботи. Коли завершувався термін дії договору, сторони уклали угоду про продовження терміну його дії.

Загалом у другій половині 1920-х рр. поступово утверджувалась практика підписання типового колективного договору, що свідчило про бюрократизацію цієї галузі діяльності профспілок, перетворення останніх у своєрідний придаток адміністрацій та державних структур.

Позитивні зміни відбулися і в оплаті праці викладачів вузів, науковців. Так на середину 1920-х рр. пересічний штатний оклад професора в УСРР при навантаженні 8 лекційних годин становив 168 крб. У 1925-1926 рр. штатна система охоплювала 2200 наукових працівників із загальної кількості 2407 осіб., у 1926-1927 рр. – 2732 особи [237, с.2]. З ініціативи секцій наукових працівників практикувалася така форма матеріальної підтримки вчених, місячний заробіток яких становив менше 100 крб., як академічне забезпечення (надбавка до зарплати). У 1926 р. Київська СНП виступила з вимогою підвищити заробітну плату співробітникам Всеукраїнської Академії наук, оскільки вона була у 2 рази меншою, ніж у Всесоюзній [451, с.74]. Значних успіхів у цій справі досягла й Харківська СНП. Завдяки її зусиллям стипендія аспірантів у деяких інститутах міста досягла 180 крб. на місяць (рівень професорської зарплати в середині 1920-х рр.) [451, с.75]. Звичайно, активність членів секції була зумовлена недоліками у системі оплати наукової роботи, загальним зниженням життєвого рівня інтелігенції. Загалом оплата праці викладачів у вищій школі та науковців була значно кращою, ніж інших освітян і у 4-6 разів перевищувала рівень оплати сільських учителів [468, с.44].

Водночас профспілки вишів, секції наукових працівників значно активніше брали участь у тарифно-економічній роботі.

Відстоюючи матеріальні інтереси освітян, профспілки прагнули краще забезпечити вчителів житлом. У колективному договорі між спілкою працівників освіти та наркоматом освіти УСРР на 1925-1926 господарський рік наголошувалося: «Усім педробітникам сільських шкіл соцвиху надається помешкання з освітленням і опаленням у школі або десь в іншому місці, але не далі як 1½ верстви від нього. Коли ж робітникові такого помешкання не дається, – то видається відповідну грошову компенсацію». Таке положення містилося у договорі, так як уряд у 1925/1926 р. передбачив надання учителям безкоштовно житлових приміщень при школі. Зокрема постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 5.08.1925 р. «Про заходи до переведення загального навчання» серед інших пільг для вчителів сільських шкіл соцвиху зобов'язувала місцеві органи влади забезпечувати їх безкоштовними квартирами, опаленням та освітленням. В інструкції до вищезазначеної постанови РНК УСРР вказувалося, що квартира, надана вчителеві безплатно, повинна складатися з однієї чи декількох кімнат відповідної квадратури, в залежності від кількості членів його сім'ї, повинна знаходитися в тому ж селі, де й школа. Водночас обмежувалося спільне проживання з учителями в наданій квартирі третіх осіб. Зміни до порядку отримання житла і проживання були можливі лише з дозволу місцевого виконавчого комітету чи відповідної інспектури народної освіти [237, с.2].

Отже, у питанні надання житла вчителям профспілки, по суті, йшли у руслі державної політики, перетворюючись в орган державного управління, у «підручний» інструмент тоталітарної влади. Одержавлення профспілок, у тому числі освітянської, суттєво впливало на характер їх діяльності, включаючи сферу матеріальних інтересів працюючих.

На практиці вчителі часто не отримували безкоштовного житла при школі, а положення колективних договорів про пільги сільським вчителям (комунальні послуги тощо) виконувалися частково або не виконувалися взагалі

[330, с.2]. Водночас норма компенсації за квартирні та комунальні послуги лишалася низькою та призводила до конфліктів при складанні договорів. Тому питання про забезпечення сільських учителів квартирами та надання пільг за комунальні послуги постійно включалося до колективних договорів і в наступні роки (Див. Додаток Л).

У 1927 р. окремі окружні філії профспілок розповсюдили пільги сільських учителів шкіл соцвиху на вчителів міста (Коростень, Полтава), на вчителів сільських профшкіл (Чернігів, Полтава, Старобільськ) та на вихователів (Черкаси, Ромни, Сталіно). Водночас визначалися умови ремонту квартир за рахунок виконкомів та віддаленість наданих квартир від школи не більш як на 1-1 ½ км. Крім того, у колективних договорах освітянських профспілок на 1928 р. передбачалося підвищення розміру грошової компенсації у тих округах, де вона нижча 10 % учительського окладу, надання грошової компенсації за опалення, освітлення тощо вчителям, які жили у власних чи в батьківських приміщеннях та поширення по можливості пільги на інші групи педагогічних робітників села.

Постановою РНК УСРР на 1 жовтня 1928 р були встановлені норми грошової компенсації в залежності від поясу, до якого належала та чи інша округа [211, с.2]. Компенсація за ненадання комунальних пільг передбачалася у розмірі від 24 до 84 крб. на рік [237, с.2].

Так, Вінницька окружна філія профспілки відповідно до колективного договору забезпечила надання приміщення (гуртожитку) з опаленням, освітленням та обладнанням для дітей сільських учителів, які навчалися в місті, змогла організувати дитячий садочок. Питаннями поліпшення побуту освітян займалися профспілки у Прилуках, Полтаві, Дніпропетровську, Зінов'євську, Києві, Миколаєві, Черкасах, Херсоні, Одесі, Ніжині [237, с.2]. Проте було чимало договорів, де побутові питання та питання охорони праці згадувалися лише формально, часто-густо в загальних формулюваннях. Наприклад, у багатьох договорах зазначалося, що приміщення для роботи повинно бути з

достатньою температурою, але яка саме температура повинна бути не вказувалося.

У вирішенні житлової проблеми освітян у другій половині 1920-х рр. радянська влада зробила ставку на державне будівництво. При цьому профспілки поширили свою ревізійну діяльність на роботу фонду поліпшення побуту працівників освіти, створеного з метою спорудження житла. Наприклад, Дніпропетровський відділ працівників освіти після відповідної ревізії від 2 грудня 1929 р. зазначав, що впродовж 1926-1928 рр. відбувалося обов'язкове відрахування на будівництво житла для членів невиробничих спілок. Крім того, в Дніпропетровську створено житлово-будівельний кооператив для спілки працівників освіти та були видані кредити на 16 квартир загальною сумою 68000 крб. Членами кооперативу «МАЯК» було 179 осіб. З них представники освітянської профспілки складала 95 осіб або 53% [63, арк.9-10].

У 1928 р. у 26 округах УСРР освітяни брали участь у житлобудівельних кооперативах, створених у 8 округах (Харків, Одеса, Київ, Дніпропетровськ, Херсон, Луганськ, Старобільськ, Вінниця). У 2 округах (Ніженській та Мелітопольській) кооперативи були створені разом з членами інших спілок. Кооперативи залучали нових членів, збирали пайові внески. Найбільше коштів було зібрано Харківським кооперативом (понад 35000 крб.). На зібрані кошти купувалися будівельні матеріали, розпочиналося будівництво нових та здійснювався ремонт старих будинків [310, с.3].

Київські освітяни організували житлобудівний кооператив «РОБОС» у 1927 р. Однак будівництво змогли розпочати у 1929 р. Після отримання частини коштів з ОВК. При цьому власні кошти освітян становили 12000 крб. [63, арк.15]. Загалом у другій половині 1920-х рр. житлові кооперативи не були широко розповсюджені, так як радянська влада орієнтувалася на державне будівництво, а у населення, включаючи працівників освіти, не було необхідних коштів.

Профспілкові органи, слідкуючи за станом охорони праці, недостатньо співробітничали з контролюючими органами. Так в одному із повідомлень газети «Народний учитель» у березні 1928 р зазначалося: «В роботі щодо охорони праці наші низові осередки мало, або зовсім не зв'язані з інспектурою праці, а якщо ця інспектура праці проводить обслідування й пропонує низку заходів для поліпшення умов праці, низові осередки не стежать, як і коли адміністрація виконує ці осередки» [238, с.3].

Отримуючи невелику заробітну плату, вчителі не мали можливості за свій кошт лікуватися на курортах. Розподілом санаторно-курортних путівок для працівників сфери освіти займався ЦК спілки працівників освіти [280, с.3]. Уже з 1927 р. він закупував значну частину санаторно-курортних місць для членів освітянської профспілки. У 1927 р. із 48000 відпочиваючих у будинках відпочинку 2700 осіб становили члени профспілки освітян [208, с.2]. А з 1928 р. відповідно до постанови Пленуму ВУРПС освітяни прирівнювалися у санітарно-курортній допомозі до виробничих спілок, що збільшувало кількість місць на курортах для вчителів, працівників сфери освіти і науки, які були членами профспілки.

У другій половині 1920-х рр., після здійснення грошової реформи, члени спілки працівників освіти почали створювати каси взаємодопомоги. У 1927 р. до кас взаємодопомоги, за матеріалами 10 округ, було залучено 13% членів освітянської спілки. Водночас у звітах освітянських профспілок зазначалося, що робота кас взаємодопомоги – задовільна. Таким чином, освітян переконували в тому, що бути членом цієї організації корисно і вигідно. Однак основна проблема полягала в тому, що взяти незначну позику була складно. При цьому кожного місяця потрібно було вносити 30% внеску, а іноді і більшу.

Каси взаємодопомоги у 1927р. займалися організацією грошового кредиту. Але виникали певні проблеми, пов'язані із своєчасним поверненням позик. З іншого боку, ефективність роботи кас залежала від кількості залучених, адже їхні внески визначали фінансові можливості кас. Для широкого кредитування спілчан каси взаємодопомоги прагнули залучити сторонні кошти,

зокрема кошти банків. Водночас повернення 100% членських внесків після припинення членства в касі не забезпечувалося. До 30% коштів йшло на покриття організаційних видатків, сплату відсотків. Кредитування у касах взаємодопомоги передбачало сплату позичальником відсотків за отриманий кредит [176, с.2].

Каси взаємодопомоги створювалися також при секціях наукових робітників. Зокрема, така каса була створена при Київському бюро секції наукових робітників. Вступ до каси був добровільним. Про своє бажання стати членом каси взаємодопомоги науковий співробітник подавав заяву до бюро каси, яке впродовж двох тижнів мало її розглянути і ухвалити відповідне рішення.

На початку свого існування каса об'єднувала не менше 200 членів секції наукових робітників. Практично учасником каси взаємодопомоги був кожний науковий працівник, зареєстрований в Київській секції наукових співробітників.

Після сплати вступного внеску членам каси видавалися членські книжки з печаткою бюро каси. Кожен, хто ставав членом каси взаємодопомоги, давав письмове зобов'язання вчасно сплачувати чергові й щомісячні внески й дотримуватися статуту каси [158, с.31-32]. Кошти каси становили вступні (1 крб. 50 коп.) і щомісячні внески. Отже, можлива фінансова допомога залежала від кількості членів каси, а також одноразових внесків, розмір яких визначали загальні збори каси.

Усіма справами каси завідували загальні делегатські збори учасників каси й бюро каси. Бюро обиралося на 1 рік на загальних зборах учасників каси або зборах делегатів і складалося з 5-7 осіб, які обирали голову, скарбника і секретар [11, арк.35]. Загальні або делегатські збори вибирали також членів ревізійної комісії, розглядали і ухвалювали звіти та кошторис витрат каси, визначали розмір одноразових і щомісячних внесків учасників каси, розмір пені за невчасну виплату цих внесків, інші, окрім внесків, джерела поповнення коштів каси, розподіляли кошти каси на фонди, визначали зміни до статуту

каси, порушували питання про ревізію справ каси, розгляд скарги, питання виключення членів, окрім випадків автоматичного виключення або добровільного виходу, ухвалювали правила та інструкцій діяльності бюро каси тощо.

Загальні або делегатські збори учасників каси скликалися не менш, як 1 раз на рік. Загальні збори вважалися чинними, коли на них були присутні не менш 50% учасників каси.

Ревізії справ каси провадила ревізійна комісія, яка обиралася з 3-х осіб і 2-х кандидатів на 1 рік. Про наслідки своїх ревізій та обстежень ревізійна комісія доповідала загальному зібранню учасників каси. Річний звіт каси обов'язково мала затвердити ревізійна комісія. Бюро каси подавало на розгляд Ревізійної Комісії проект кошторису каси на наступний рік до розгляду його на загальному зібранні.

У статуті каси взаємодопомоги зазначалися причини, через які науковці втрачали можливість членства. Це несплата внесків та невиконання інших фінансових зобов'язань, встановлених загальними зборами та бюро каси. Не могли залишатися членами каси також науковці виключені з СНР. Особи, виключені з каси, мали право протягом трьох місяців сплатити заборгованість і знову стати членом каси [11, арк.35].

У 1920-ті рр. частина освітян була безробітна. Серед головних причин безробіття були: скорочення - понад 40%, відмова від роботи з власного бажання (це офіційно, а насправді не завжди так) – понад 25%. Найбільше безробітних освітян знаходилося у містах та селищах міського типу. За переписом 1927 р. в окружних містах знаходилося 54,6% безробітних, в селищах міського типу – 26,6%, у сільській місцевості – 18,9%. У Харкові, Одесі, Києві, Дніпропетровську зосереджувалося 35,6% безробітних. Основну частину безробітних становив педагогічний персонал – 41%, полігосвітробітники – 5,6%, канцелярські робітники – 16,7%, нижчий техперсонал – 27,6%, інші професії – 9,1%. Найбільше серед безробітних було вчителів I концентру. Зазвичай, це були досить молоді і цілком працездатні

люди. Адже за віком безробітні розподілялися наступним чином: від 20 до 30 років – 41,2%, від 30 до 39 років – 27,8%. Третину безробітних (33,3%) становили освітяни із профспілковим стажем від 1918 р. до 1921 р. [156, с.2].

Спілка працівників освіти УСРР створювала фонд допомоги безробітним (Див. Додаток М). Він формувався за допомогою відрахувань від заробітку членів спілки та відрахувань від спілчанських коштів. До 85% надходжень фонду становили відрахування членів спілки від заробітку і 15% - загальні спілчанські кошти. Хоча відрахування від заробітку членів спілки здійснювали не всі окружні філії. 12 окружних філій не здійснювали відрахувань, 9 філій відраховували до фонду допомоги безробітним 0,5%, а 18 філій 0,25% від заробітної плати. Варто зазначити, що загальноприйнятої системи та принципів здійснення відрахувань не було [328, с.2]. Тому не всі окружні філії у повній мірі охоплювали постійною допомогою однакову кількість безробітних. Розмір фінансової допомоги на одного безробітного також був різним. Наприклад, у Харкові допомога становила 13 крб., а у Дніпропетровську - 3,8 крб. Отже, допомога безробітним значною мірою залежала від ініціативи і активності на місцях, а не від центрального керівництва профспілки освітян, яке могло централізувати фонд безробітних і, таким чином, надавати узгоджену за розміром фінансову допомогу безробітним в усіх округах УСРР [328, с.2].

У 1920-х рр. освітянські профспілки УСРР брали участь у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників сфери освіти та науки.

На початку 1920-х рр. в умовах кризи та руїни, коли учителі радянської школи, викладачі вишів, науковці не мали можливості задовольняти свої найнеобхідніші потреби, профспілки допомагали органам влади у забезпеченні освітян насамперед продуктами, які слугували натуральною формою оплати праці. Для учителів, які за постачанням продуктами були виділені в особливу категорію, губпрофради резервували спеціальні фонди. Через брак

матеріальних і фінансових ресурсів у 1921 р. утримання шкіл було перекладено з центральних органів влади на місцеве населення, що не покращило становища освітян.

Впродовж 1920-х рр. профспілка освітян через участь у тарифно-економічній роботі та колективні договори поліпшувала нормування та умови праці освітян, спільно з органами державної влади забезпечувала підвищення та диференціацію їхньої заробітної плати. Грошова форма оплати праці освітян почала здійснюватися після проведення грошової реформи. Вперше міські бюджети почали формуватися на основі грошей у 1924 р.

Тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не мала системного характеру, а у другій половині 1920-х рр. вона все більше набирала формальних ознак через процес одержавлення профспілок [480, с.132].

І хоча заробітна плата міських вчителів за 1922-1926 рр. зросла у 3,5 рази, а вчителів сільських шкіл у 5 разів, її реальний розмір залишався мізерним. Так у 1925/1926 р. сільський учитель отримував 33 крб. на місяць, а міський – до 40 крб. У другій половині 1920-х рр. профспілки спільно із законодавчими та виконавчими органами влади продовжили роботу по підвищенню окладів освітян, диференціації оплати праці, запровадженню доплат за додаткові види робіт і трудовий стаж. Фінансування оплати праці у цей час, на відміну від першої половини 1920-х рр., набуло стабільного характеру. Але загалом підвищення заробітної плати сільських і міських вчителів I і II концентру трьох територіальних поясів не було суттєвим і не забезпечувало на фоні підвищення цін покращення умов їхнього життя. Кращою була ситуація з оплатою праці науковців та викладачів вишів, особливо професорів, вона у 4-6 разів перевищувала рівень оплати сільських учителів.

Освітянські профспілки брали участь у забезпеченні освітян комунальними та іншими пільгами, покращенні їхніх житлових умов на основі ухвалених РНК УСРР та ВУЦВК постанов. У другій половині 1920-х рр. ці питання стали невід'ємною частиною більшості колективних договорів.

Водночас профспілки почали створювати житлово-будівельні кооперативи, залучаючи до них працівників освітньої сфери, що певною мірою прискорювало вирішення їхньої житлової проблеми. Щоправда, практика створення таких кооперативів не набула у другій половині 1920-х рр. широкого розповсюдження.

Складовою частиною діяльності освітянських профспілок було забезпечення необхідних умов та охорони праці, надання фінансової допомоги працюючим через організацію кас взаємодопомоги, підтримка безробітних за рахунок спеціальних фондів, організація відпочинку та санаторно-курортного лікування.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ ПРОФСПЛОК У ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІЙ РОБОТІ

У 1920-ті рр. більшовицька влада здійснювала ленінський план культурної революції, який передбачав ліквідацію неписьменності, створення на основі класового принципу та ідеологічних засад нової системи освіти, формування радянської інтелігенції, відданої справі комунізму, будівництво соціалістичної культури, утвердження в суспільстві марксистсько-ленінської ідеології та свідомості.

У вирішенні усіх цих завдань важливу роль мали відіграти освітянські профспілки, які об'єднували працівників освіти та науки, і безпосередньо були причетні до освітньої та культурно-масової роботи: ліквідації неписемності серед населення, формування радянської системи освіти, підготовки нової як за своєю соціальною природою, так і за ідеологічними принципами інтелігенції, українізації, здійснення ідеологічних та культурно-масових заходів більшовицької влади, спрямованих на формування соціалістичної культури та свідомості.

Першочерговою програмою, в якій активну участь брала освітянська профспілка, була ліквідація неписемності. Лікнеп в УСРР був започаткований постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921 р. Згідно з постановою населення у віці від 8 до 50 років, яке не вміло писати та читати, було зобов'язане навчатися грамоті, а писемне – у порядку трудової повинності (з оплатою педагогічної праці за нормами працівників освіти) – повинно було навчати грамоті неписьменних. Для участі у ліквідації неписемності залучалися партійні, комсомольські та профспілкові організації, жінвідділи. Загальне керівництво покладалося на Головополітосвіту Народного комісаріату освіти УСРР та створену при ній у кількості 5 осіб Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з неписемністю. При останній існувала нарада, куди поряд із представниками ЦК КП(б)У, ЦК комсомолу, жінвідділу

увійшли 5 представників від Південного бюро ВЦРПС [202, с.254]. Народний комісаріат освіти УСРР видавав директиви, відповідно до яких в УСРР сотні тисяч населення мали пройти навчання відповідно до програми «Ліквідації неписьменності».

У березні 1923 р. Укрбюро ВЦРПС провело українську нараду культвідділів губпрофнарад, на якій обговорювалося питання неписьменності. Було вирішено створити 1500 шкіл ліквідації неписьменності, в яких мало навчатися 30 тисяч робітників [507, с.47]. Загальна сума коштів на цю програму щорічно зростала, хоча кількість лікнепів зменшувалася. Так, у 1925-1926 рр. бюджет лікнепу порівняно з попереднім роком збільшився на 37,8%, у 1926-1927 рр. – на 15,8%, у 1928 р. – на 6,9%. У 1925-1926 рр. в УСРР нараховувалося 17542 лікпункти, які функціонували за рахунок різних джерел фінансування. У 1927 р. їх кількість зменшилася до 11000, а у 1928 р. - до 8200. Відповідно у 1925-1926 рр. програмою «ліквідації неписьменності» було охоплено 728 тис. осіб, у 1927 р. – 422 тис. осіб, у 1928 р. – 291 тис. осіб. Водночас у ці роки збільшилась кількість неписьмених серед допризовників з 6,9% до 15-17%.

Профспілки надавали матеріальну допомогу школам лікнепу. Так у 1928 р. профспілки утримували за власні кошти 147 лікпунктів і 48 шкіл малописьмених, які охоплювали 5590 учнів. Загалом 93% усіх лікнепів у 1928 р. існували за кошти місцевих бюджетів, а решту 7% лікнепів – утримували громадські організації: товариство «Геть неписьменність» –1,8%, профспілки – 3,6%, та інші організації – 1,6% [379, с.59].

ВУРПС вказувала, що окремі спілки недостатньо виділяють коштів на ліквідацію неписьменності у середовищі спілчанської маси. На засіданні президії ВУРПС у ході обговорення питання «Про стан ліквідації неписьменності на Україні» зазначалося: «У 1926-1927 рр. з 268000 членів навчених грамотою тільки 8% членів профспілок, а у 1927-1928рр. – 5% членів профспілок» [334, с.2].

Так як члени освітянської профспілки були освіченими, то більшість із них брала участь у навчанні неписьменних. У періодичній пресі постійно наголошувалося на активній участі освітянської профспілки у програмі «ліквідації неписьменності». Тогочасна преса рясніла закликами: «Кожний учитель та учителька в культпоході мають виконувати обов'язки консультантів для всіх тих культармійців, що проводять групову та індивідуальну роботу з ліквідації неписьменності» [210, с.2].

Кам'янецький РК спілки працівників освіти 20 лютого 1931 р. зазначав, що відвідування лікнепів складає 81%, але недостатньо підручників. 1 підручник припадає на 4 неписьменних. Учителі-спілчани беруть безпосередню участь у роботі лікнепів, а 48 учителів керують груповим та поодиноким навчанням [62, арк.169].

У процесі ліквідації неграмотності керівництво освітянської профспілки ставило перед своїми членами завдання сформувати позитивне ставлення до радянської влади, організувати комуністичну освіту і зміцнити культзв'язок села з містом, щоб запобігти намаганням куркулів здійснити наступ на сільському фронті. Отже, участь освітянської профспілки у ліквідації неписьменності набувала політичного характеру. У резолюції наради працівників освіти міста Павлограда про результати I Всеукраїнського вчительського з'їзду у Харкові (1925 р). наголошувалося: «Цей з'їзд підвів остаточно червону рису під минулим, коли вчительство не розуміло ролі пролетаріату в будові нового життя і йшло іншими шляхами, перешкоджаючи йому у цій великій роботі» [404, с.21].

Культурні перетворення більшовики розпочали із ліквідації старої та створення нової системи освіти. Невипадково у суспільно-політичній літературі 1920-х рр дуже поширеними були визначення «народна освіта», «радянська система освіти», «народний учитель», «радянський учитель» [418, с.68]. Ця термінологія змістовно і функціонально була протилежною дореволюційному світоглядному сприйняттю. Уже на початку 1920-х рр. з'явилося поняття «радянська система освіти», хоча процес її формування лише розпочався і був

далеким від організаційно-концептуального завершення. Але у публікаціях того часу зазначалося, що «соціалістична, радянська освіта» вимагає, щоб учитель «був революційний, соціальний воїн, організатор не то дитинства, бо й широких трудових мас в напрямках марксистському, радянському» [304, с.102-107]. Отже, поняття «радянська», «соціалістична», «марксистська», як сутнісні ознаки змісту системи освіти та її суспільної організації, належали до однопорядкового функціонального походження.

Упродовж першої половини 1920-х рр. була визначена і сформована схема радянської освіти шляхом докорінної реорганізації дореволюційної структури. Першочерговим завданням початкового етапу модернізації було усунення «старої царської шкільної системи» – класичних гімназій, університетів і духовних навчальних закладів [17, арк.1-4]. Поділ школи на початкові, вищі початкові училища, гімназії, реальні училища, ремісничі, технічні комерційні училища та інші види навчальних закладів дореволюційної доби підлягав скасуванню. Абсолютна руйнація старої школи і формування нової системи освіти були характерною рисою й ознакою модернізації по-більшовицькому.

За організаційну основу було обрано єдину трудову школу соціального виховання, орієнтовану на політичне та професійне навчання. Влітку 1922 р. третя Всеукраїнська нарада з питань освіти запропонувала наступну схему освіти за віковим цензом: дошкільне виховання – 4-8 років (дитячий садок), соціальне виховання – 8-15 років (дитячий будинок), професійна освіта – від 15 років (школа соцвиху), масова школа профосвіти – 15-18 років (профшколи, школи робітничої молоді), вищі навчальні заклади – 18-23 роки (технікум, інститут), наукова робота – з 23 років (науково-дослідні кафедри). Зауважимо, що впродовж 1920-х рр. технікуми системи НКО УСРР належали до категорії вищого навчального закладу, які готували фахівців вищої кваліфікації, але вузьких спеціальностей [257, с.10].

Існуюча мережа шкіл, яких тоді бракувало, була визнана за вихідну, а загальне навчання мало тривати 4 роки для дітей віком 8-11 років. Отже, уже у

1922 р. розпочався процес «більш-менш закінченої системи освіти перехідної доби», а так звану «стару школу» було «зруйновано згори донизу й на місце її декларовано єдину трудову політехнічну школу» [257, с.8].

25 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про шкільну мережу загального навчання», започаткувавши в такий спосіб семирічну трудову школу двох концентрів: першого – початкового (4-річна) і другого (основного) – трирічна [199, с.170]. Перший концентр, який охоплював дітей віком 8-11 років, мав стати загальнодоступним і безкоштовним, про що йшлося в постановах ВУЦВК та РНК УСРР [197, с.355]. Спочатку держава декларувала намір загального обов'язкового навчання, через півроку визнала мережу шкіл, а роком пізніше запропонувала відповідні заходи. Типовий для радянської модернізації освіти механізм запровадження нормативно-правової бази.

Система професійної освіти набула відносно завершеного вигляду влітку 1925 р. Її завдання полягало у підготовці кваліфікованої робочої сили для різних галузей народного господарства і державного будівництва. Система профосвіти мала таку структуру: школи робітничої молоді (підготовка кваліфікованих робітників), профшколи (нижчий адмінтехперсонал), технікуми (підготовка фахівців вищої кваліфікації вузького профілю), інститути (вища кваліфікація). Система деяких робітничих факультетів за функціональним призначенням нагадувала сучасні підготовчі відділення при вузах. При фабриках і заводах виникали школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), де навчалися підлітки віком 14-16 років [201, с.61-67].

Державні органи влади переймалися, головним чином, руйнацією старої освітньої системи та розбудовою радянської школи. У січні 1925 р., виступаючи на першому Всеукраїнському з'їзді учителів, нарком освіти О.Я. Шумський зазначив, що радянська система освіти «є вже загальновизнана», хоча «в царині методичній ще не все гаразд» [281, с.7].

Початкова освіта в Україні розглядалася насамперед у контексті соціального виховання, тобто виховний процес становив її суть та основу, а навчання вважалось супровідним. Науково-педагогічна література була

просякнута ідеєю дитячого комуністичного руху. О.Я. Шумський у січні 1925 р. на з'їзді вчителів наголосив, що «ми накреслюємо проведення в життя нашого головного завдання - заміни родинного виховання вихованням соціальним», щоб звільнити жінку-матір для громадської роботи. Здійснення «всенародного навчання» вважалося цілком нормальним «і без значного фінансового напруження» [341, с.5].

Так, у Богодухівському повіті на Харківщині, у якому нараховувалося 258 сіл, на початку 1920 р. умовно діяло 136 шкіл, а у решті населених пунктів школи були закриті або зовсім не існували. За участю місцевих органів влади на початку 1921 р. майже у кожному такому селі під школи були виділені приміщення і до них направлялися учителі.

В Ізюмському повіті на Харківщині на початку 1920 р. із-за відсутності учителів, навчальної літератури, зошитів тощо з 268 шкіл більше половини не працювало. За рішенням повітових органів влад в м. Ізюмі були відкриті курси з підготовки учителів, зібрані кошти для друкування книжок, виділявся з повітового фонду папір для виготовлення зошитів. Допомогу відновленню шкіл, особливо у віддалених від повітового центру селах, надавали місцеві «Просвіти» та освітянська профспілка. За їх участю підбиралися учительські кадри, ремонтувалися приміщення, закуповувалися для шкіл україномовні підручники та художня література. Схожа робота щодо відбудови шкіл та проведення їх українізації проводилася у Сумському, Лебединському, Ахтирському, Вовчанському, Куп'янському та інших повітах Харківської та інших губерній.

Порівняно з повітовими центрами і селами у дещо кращому становищі знаходилася шкільна мережа м. Харкова. Але у Харкові на 1920 р. виникла гостра проблема з педагогічними кадрами, у тому числі і з учителями-україністами. Так, на всі школи припадало лише 850 учителів, що було недостатньо для проведення належного навчального процесу, особливо у старших класах семирічних шкіл. Із загальної кількості учителів лише 100 могли вести україномовне викладання. Тому україномовних вчителів

вистачало лише для 12-14 шкіл міста [4, арк.72]. Щоб виправити становище, у Харкові були організовані курси з прискореної підготовки та перепідготовки учителів, у тому числі українців. До цієї роботи були залучені викладачі університету і студенти. Випускники гуманітарних факультетів ВНЗ направлялися на роботу як у школи міста, так і губернії.

Заходи місцевих органів влади, «Просвіт», профспілок та інших організацій, спрямовані на відбудову шкільної освіти та її українізацію уже до початку 1920-1921 навчального року забезпечили відновлення роботи закритих раніше шкіл і відкриття нових. У цей час на Харківщині уже діяло 1900 різнотипових шкіл, у них навчалось 222 тис. учнів, що становило понад 95% дітей і молоді шкільного віку краю [4, арк.93б-96]. Майже у всіх школах сіл і хуторів губернії розпочалося україномовне викладання предметів. Цей процес охопив багато шкіл міст. Однак із-за відсутності у них учителів-українців та необхідної навчальної літератури, українізація, особливо міських шкіл, проходила повільно і ця робота тривала у наступні роки.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) поклав початок новій національній політиці, яка була спрямована на укорінення радянської влади на місцях. У резолюції з'їзду зазначалося про необхідність залучити до роботи в органах радянської влади місцевих людей, які знають мову, побут і звичаї, республіканські органи влади мали видавати спеціальні закони, які забезпечать уживання рідної мови в усіх державних органах і громадських установах. Передбачалося організувати мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, налагодити випуск газет і журналів, друкування книг мовами корінних національностей. Згодом ця політика отримала назву коренізації. Коренізація і її український варіант українізація були тактичним маневром з боку правлячої партії, який мав забезпечити утвердження і зміцнення радянської влади.

Після XII з'їзду РКП(б) в УСРР офіційно було взято курс на здійснення українізації, яка стала важливою складовою більшовицької національної політики. Українізація була спрямована на наближення партійних і радянських органів до українського суспільства, зближення русифікованого міста і

українського села. Профспілки мали проводити українізаційну роботу серед робітників і службовців, які проживали в містах і промислових районах. Таким чином, на них покладалися завдання, що мали сприяти стабільності в українському суспільстві і створенню сприятливих умов для зміцнення радянської форми державності.

Питання українізації профспілкового апарату було розглянуто червневим пленумом ЦК КП(б)У 1923 р., який затвердив заходи, підготовлені комісією політбюро ЦК КП(б)У по «українізації радянського, партійного і профспілкового апаратів». Відповідно до ухвалених рішень профспілкові працівники Робземлісу, Трудцукру, спілки працівників освіти і транспортників з Південної і Південно-Західної доріг, що були членами партії, мали бути залучені на курси з вивчення української мови [204, с.16].

Українізація профспілкової структури спілки працівників освіти була віддзеркаленням тих процесів, що відбувалися у державному та партійному апараті. У даному контексті «українізація» апарату розглядається під кутом зору переведення на українську мову діловодства, висунення на профспілкову роботу національних кадрів, створення україномовного середовища у профспілковій сфері.

У 1923 р. українізація профспілкового апарату проходила повільними темпами. Відчутні зміни відбулися у 1924 р. Одеська губернська рада професійних спілок (ГРПС) вирішила повністю перевести діловодство і частково профроботу на українську мову працівників освіти, сфери культури, медичних працівників, радслужбовців, сільгоспробітників та харчовиків до 15 жовтня 1924 р. [291, с.47]. На практиці справи були значно гірші. У Одеській області із вищеназваних профспілок тільки спілка Робземліс провела значну роботу [353, с.46]. Аналогічний стан речей був у профспілках інших регіонів півдня та сходу України. У Харківській губернії українізаційні методи мали місце лише у спілках Робземлісу, цукровиків та спілки працівників освіти, тісно пов'язаних з селом. Кращою була ситуація у західних та північних

регіональних спілках. Зокрема, у Подільській губернії спілки Робземліс та спілки освітян перейшли на українську мову у середині 1923 р. [291, с.51].

Спілка працівників освіти, на відміну від більшості профспілок, відзначалась своїм українізаційним спрямуванням. Її ставлення до українізації знайшло своє відображення у виступі голови Всеукраїнського комітету профспілки Тарана: «Ми як спілка повинні немилосердно боротись з кожним викривленням національної політики в нашому середовищі, насамперед через виховання освітянських мас, не зупиняючись і перед засобами організаційними. Не затушковання, а викриття та боротьба з цими явищами, активна допомога державі та партії з боку профспілкових організацій у справі проведення українізації...» [373, с.104]. До I з'їзду Всеукраїнської вчительської спілки, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки працівників освіти склали 73,4%, в округових правліннях – 57,9%, а в губернських – 47%. Дані показують, що частка українців серед вчителства була переважаючою, що активно використовувалося в пропагандистських цілях [281, с.22].

Перепис, здійснений статистичним відділом ВУРПС у травні 1926 р. свідчив, що освітянська профспілка була найкраще українізованою. У цій спілці українці становили 64%. З них українською мовою розмовляли 59% [353, с.69]. Національний склад профактиву свідчив про певну лінію спілки щодо українізації активу. У 1928 р. У складі профактиву українці нараховували 74%, росіяни – 13,5%, євреї – 8,5%, інші національності – 4% [229, с.3].

Освітянська профспілка займалася перепідготовкою і навчанням української мови російськомовних вчителів. Це знайшло своє відображення в розпорядженнях Центрального правління всеукраїнської вчительської спілки та рішеннях II Пленуму Центрального правління всеукраїнської вчительської спілки, що відбувся 22-26 квітня 1925 р. У резолюції пленуму наголошувалося на необхідності організації освітянськими профспілками спеціальних курсів перепідготовки

Перепідготовкою освітянських кадрів займалася комісія Головного соціального виховання Центрального бюро по перепідготовці. До нього

входили представники агітпропа ЦК КП(б)У, Народного комісаріату освіти УСРР, Політосвіти, Ради національних меншин і Ліквідації неписьменності. При губернських органах народної освіти організовувалися губернські бюро по перепідготовці в складі завідуючого губернським відділом народної освіти, представників агітпропа і губернського відділу спілки працівників освіти, при округових – округові бюро у складі інспектора, представників партійної організації та округового відділу спілки працівників освіти [257, с.80]. Бюро здійснювали керівництво процесом навчання вчителів української мови, контролювали утворення та діяльність спеціальних курсів по вивченню мови.

Нестача україномовних вчителів була однією із найважливіших проблем у справі українізації освіти. За оцінками 1923 р. для задоволення основних навчально-освітніх потреб необхідно було 100 тис. освітян, тоді, як налічувалося 45 тис. чоловік. Особливо нестача україномовних вчителів відчувалася у русифікованих районах півдня та сходу УСРР [447, с.93]. Тому організовувалися короткотермінові курси навчання української мови.

Так, перепідготовка на Волині розпочалася у 1924 р. за участю освітянської профспілки. У кожному районі організовувалися невеликі групи по 5-6 осіб для вивчення української мови на спеціальних курсах, які діяли у Житомирі, Шепетівці та інших містах. Відповідні курси організовувалися в усіх регіонах УСРР. Так, у Одеській губернії 73 учителі(у тому числі нацменшин) пройшли шеститижневі курси. У Одесі, Миколаєві, Херсоні центрами перепідготовки були ІНО [447, с.81]. Щоправда на місцях роботі перешкоджали слабе фінансове забезпечення, невивплата заробітної плати освітянам. Але «багато учителів намагалися потрапити на курси вільно слухачами навіть за свій кошт» [257, с.81].

Беручи участь в українізації, освітянські профспілки організовували навчання для працюючих вчителів, які не були охоплені спеціальними курсами. Так, учителі Харкова звернулися до спілки з заявою про продовження навчання терміном в один рік без відриву від виробництва, так як вони були не підготовлені до здачі тесту з української мови. Причиною недосконалого

володіння українською мовою була короткотерміновість курсів, що не могли дати необхідного обсягу знань. Звичайно, короткотермінові курси були на той час необхідними для підготовки вчителів для шкіл з українською мовою навчання, адже на довготривалі курси не вистачало коштів та часу. З іншого боку, вони не забезпечували необхідних знань і умінь для професійного володіння українською мовою вчителями. Тому вчителі Харкова просили продовжити навчання української мови без відриву від виробництва.

Варто підкреслити, що українці серед освітян склали значно більший відсоток, аніж у інших групах інтелігенції. Більшовицька влада, здійснюючи українвзацію, активно використовувала факт переважаючої частки українців серед освітян УСРР в пропагандистських цілях. \ За шкільним переписом 1927 р. 76,6% вчителів склали українці, 10,4% росіяни, 6% — євреї, 2,2% — німці, 1,2% — поляки, 0,9% — греки, по 0,6% — білоруси та болгары, по 0,4% — молдавани, татари та всі інші — 1,1% [327, с.85]. З перелічених національностей лише білоруси не мали національних адміністративно-територіальних одиниць на території УСРР. Причому серед вчителів початкової школи українці становили 79,7%, а серед вчителів-предметників середньої — 65,2%. Водночас українська була мовою навчання у 80,1% вчителів початкової школи і 60,4% — середньої. Тобто, у відсотковому відношенні українська мова навчання у початковій школі станом на кінець 1927 р. була майже ідентична відсотку українців серед всього населення (80,14%) [218, с.4], а в середній — була значно меншою. З огляду на те, що II концентр (5–7 класи) на селі, де українці склали понад 86% населення, ще не був широко розповсюдженим, такі пропорції були закономірними.

У 1924 р. у відповідності до директив XII з'їзду РКП(б) РНК УСРР ухвалив постанову «Про українізацію навчальних закладів і наукових установ». До українізації вищої школи партійні органи підключили освітянські профспілки та секцію наукових працівників, які здійснювали українізаційні заходи у системі освіти, включаючи вищу, та науки. Однак проводити українізаційну роботу серед викладачів та науковців було значно важче,

оскільки переважна їх більшість була росіянами та євреями, переконаними у «неповноцінності» української мови та культури. Лише з приходом нового покоління викладачів, вихованих у належному ставленні до українських культурних надбань можна було сподіватися на покращення справи. Ще Х з'їзд КП(б)У зазначав, що «справа дальшої українізації вузів упирається в завдання нового українського наукового працівника з робітників та селян».

Але, не дивлячись на високий відсоток представників російської культури у складі секції наукових працівників, вона досить активно здійснювала українізаційну політику. Зокрема, при Вінницькій секції наукових працівників була створена перша комісія української мови, що мала поширювати серед населення наукові знання рідною мовою. На жовтень 1927 р. такі комісії діяли майже при всіх секціях наукових працівників. На той час СНП діяли у 16 містах УСРР і об'єднувала 3559 наукових працівників (майже 80% всіх науковців). Однією з найбільших організацій була Київська СНП, яка об'єднувала 893 члени профспілки [355, с.103].

Партія і профспілки підтримували курс на примусову «українізацію» службовців. До цих категорій відносили радторгслужбовців, освітян, медично-санітарних працівників, працівників зв'язку, комунальників [264, с.4]. В одному із профспілкових документів від 15 січня 1928 р. зазначалося: «ми можемо, повинні і будемо примушувати до вивчення української мови радянського службовця, що повинен обслуговувати потреби населення (в більшості своїй українського» [21, арк.344]. Тому функціонуванню курсів і гуртків з вивчення української мови для обслуговування службовців приділялася значна увага (Див. Додаток Н). Робота освітянської спілки спрямовувалася на організацію гуртків при низових осередках, кількість яких поступово зростала. Якщо у січні 1927 р. на район припадав приблизно один такий гурток, то січні 1928 р. таких гуртків було майже у 1,5 рази більше (Див. Додаток П). Значну роботу спілка освітян здійснювала у справі укомплектування книгозбірень при низових осередках. У 1926 р. українською мовою було надруковано 12% із загальної кількості книжок, а у 1927 р. – 17,7% (Див. Додаток Р). У 1927 р. україномовні

книжки складали 30,3%, російською – 58,8%, єврейською – 0,9%, іншими – 0,01% [229, с.3].

У другій половині 1920-х рр. на освітян, які брали активну участь в процесах українізації, почали навішувати ярлики націоналістів. Це тому, що українізація здійснювалася адміністративними методами і у визначених політичних рамках. Активісти, які виходили за визначені межі, оголошувалися буржуазними націоналістами. Так на квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. А.Радченко заявив, що направлені з Полтавщини та Волині вчителі були «чистими петлюрівцями». Ф.Угаров назвав петлюрівцями та денікінцями більшу частину делегатів II всеукраїнського з'їзду спілки працівників освіти у Харкові, відзначивши, що комуністи виявилися у меншості [281, с.123].

Одним з напрямів діяльності освітянської профспілки була мережа шкіл профспілкового навчання. Вона була створена з метою підготовки та перепідготовки профспілкових кадрів. У 1926-1927 рр. школами профспілкового навчання було охоплено 30 тис. осіб, а в 1927-1930 рр. – 50 тис. осіб, з яких у 9 індустріальних округах навчалися 24 тис. осіб, а у 32 непромислових округах – 26 тис. осіб. Про недостатній рівень українізації профспілкових шкіл говорилося на I Всеукраїнській нараді профспілкових пропагандистів у 1927 р. В резолюціях наради наголошувалося на недостатці відповідних освітянських кадрів та посібників українською мовою [355, с.97].

Незважаючи на труднощі, а часто і перешкоди українізаційні процеси в низових профспілкових організаціях відбувалися. Про це свідчать переписи 1926 р. і 1929 р. Цікаво відзначити, що за період з 1926 р. по 1929 р. число робітників та службовців, які розмовляли українською мовою у родині, зросло. Зокрема, освітянська профспілка мала відповідні дані – 59,6% і 67,3%. Це найвищий показник порівняно з іншими профспілками. Так, наприклад, у спілці гірників збільшення відбулося з 15,2% до 26%, у металургів – з 15,7% до 22,7%, у транспортників – з 21,8% до 33,9%, у радгоспслужбовців – з 42,6% до 49,5% [265, с.19].

Освітнянська профспілка УСРР брала активну участь в українізації вищої освіти. На 1923 р. в УСРР був 41 інститут, з яких навчання українською мовою велося у 20%. Представники освітянської профспілки входили до комісії Головного комітету науково-спеціальної та професійно-технічної освіти та брали участь у вирішенні проблеми формування та комплектування кадрами робітфаків, технікумів та вищих навчальних закладів. При направленні на навчання у робітфаки профспілками враховувався і національний склад. Так у 1923 р. по м. Харкові було набрано 735 осіб, з яких 371 були українцями.

Початок «радянська вища школа» покладено у 1922 р. Внаслідок докорінної руйнації колишньої університетської освіти, відбувалося запровадження основних принципів модернізації всієї системи вищої освіти. Наприклад, Харківський університет було перетворено спочатку на академію теоретичних знань, а в 1921 р. на базі його колишніх факультетів виник Інститут народної освіти (ХІНО), де провідна роль відводилася факультету соціального виховання [286, с.30]. Принципи автономії, внутривузівської демократії, самоуправління і виборності професорів скасовувалися. Влада ректора і політкомісра була безроздільною в радянському вузі. На посаду викладача Харківського інституту суспільних наук Академії теоретичних знань у грудні 1920 р. вимагали рекомендацію НКО УСРР чи іншого органу, а там уже працювали відомі вчені - О.П. Машкін, С.Ю. Семковський, Д.І. Багалій, Д.К. Зеленін, І.І. Веретенников, М.В. Довнар-Запольський, О.І. Білецький, Л.А. Булаховський.

Ставлення радянської влади до колишньої інтелігенції було загалом негативним, а взаємини з нею досить напруженими. Ліквідувати стару вищу школу виявилось справою легшою, ніж прилучення до нової системи «освіти» професорсько-викладацького складу дореволюційної підготовки. У вузах створювали науково-дослідні кафедри з різних галузей знань, яких у 1925 р. налічувалося 85. В основному викладачі володіли російською мовою, нею розмовляли і писали. Наприклад, із 39 завідуючих кафедрами професорів Харкова у 1925 р. 31 не володів українською, в Одесі, відповідно, 11 і 8, у Києві

– 20 і 12, в Катеринославі – 7 і 6, а загалом в Україні 58 завідуючих дослідними кафедрами не могли користуватися українською мовою. Українізація, яка виконувала передусім ідейно-політичні функції, хоч і позначилася на ефективності мовної політики, не стала справжнім модернізаційним фактором у становленні української національної системи освіти. Вона поширювалася переважно на систему освітньо-культурних закладів, передбачала філологізацію, тобто навчання української мови зросійщеного і взагалі російськомовного партійно-державного апарату.

Активна радянська вища школа виявилася для професорського складу несподіваною, а її організаційні й особливо концептуальні підвалини викладачі спочатку не сприймали. Дореволюційні учительські інститути в 1919 р. стали педагогічними, а протягом 1920-1921 рр. їх перетворили на ІНО. Така доля спіткала Херсонський і Чернігівський учительські інститути. Житомирський ІНО розпочав свою діяльність 14 серпня 1920 р., а Златопільський - 22 вересня 1921 р. Черкаський інститут народної освіти зареєстрував свій статут у лютому 1921 р. у Кременчуцькому губнарвідділі освіти на зразок педінституту. Згодом там діяли такі факультети: соціального виховання, профосвіти і політпросвіти. На перший курс зарахували колишніх випускників гімназій та учительських семінарій. Ректором призначили О.Г. Архиповича, котрий закінчив свого часу Київський університет, працював там приват-доцентом. Житомирський інститут народної освіти очолював М.А. Михалевич, випускник Київського університету (1911), професор математики. Полтавський ІНО виник навесні 1921 р., ректорами якого були Н.Ю. Мірза-Авак'янц, В.О. Щепотьєв, І.Ф.Рибаков, а викладачами: М.Г. Иогансен, Г.Г. Ващенко, Т. Франко, Е.Г. Жаботинський, М.А. Грюн, Е.Е. Борг, В.С. Воропай, М.О. Лесовський та інші, які здобували вищу освіту до 1917 р. в університетах Відня, Львова, Києва, Москви, Петербурга, Дерпта, в Московській духовній семінарії [5, арк.52-59].

У Кам'янець-Подільському ІНО працювали С.Л. Рудницький, П.М. Бучинський, М.М. Федоров, М.О. Столяров, Є.Д. Сташевський,

П.Г. Клепатський, М.О. Драй-Хмара. 20 липня 1920 р. розпочав свою діяльність Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова у Києві (ВІНО), в якому викладали С.А. Ананьїн, О.М. Гіляров, В.С. Іконников, Д.О. Граве, О.О. Оглоблин, О.С. Курбас, О.П. Оглоблин, О.С. Грушевський, В.С. Данилевич, А.Ю. Кримський, М.О. Макаренко, М.О. Столяров, П.А. Тутковський, Л.М. Старицька-Черняхівська, Й.Ю. Гермайзе, Г.М. Іваниця, Я.Т. Чепіга, В.М. Ганцов, І.О. Соколянський, А.В. Корчак-Чепурківський, які належали до науково-педагогічної еліти України. У ХІНО читали лекції О.Н. Синявський, М.Ф. Сумцов, Д.І. Багалій, О.І. Попов, О.Т. Дяков, М.Г. Йогансен, Я.А. Мамонтов, АЛ. Гендрихівська - відомі вчені, педагоги, літератори" [4, арк.427].

Таким чином, внаслідок ліквідації Одеського, Харківського та Київського університетів виникли інститути народної освіти. ІНО створювалися також на основі реорганізації колишніх учительських і педагогічних інститутів. Восени 1922 р. налічувалося 14, у 1923 р. - 15 педагогічних вузів, а в 1925 р. діяло 35 інститутів, у тому числі 12 педагогічних [5, арк.14].

Профспілки освітян брали участь у відборі молоді на навчання в педагогічних інститутах, технікумах та робітничих факультетах. Культвідділ Всеукраїнського комітету спілки працівників освіти зазначав, що у 1926-1927 рр. (без даних по 23 округам) до педагогічних технікумів вступило 90 освітян, із них найбільшу кількість дали наступні округи: Зінов'ївська – 25, Дніпропетровська – 13, Полтавська – 10, Куп'янська – 10. До інститутів народної освіти вступило 505 членів освітянської профспілки, з яких Дніпропетровська філія освітян направила 138 осіб, Полтавська – 75, Волинська – 36. Але профспілки освітян у 14 округах УСРР зовсім не направили спілчан на навчання до Інститутів народної освіти. Отже, частина освітян здобували вищу освіту завдяки рекомендації та направленню освітянських спілок.

Освітянські профспілки рекомендували спілчан для навчання і в інших вузах, індустріального, сільськогосподарського, медичного та інших

профілів [271, с.2]. Щоправда, не всі профспілки брали активну участь у цій роботі.

Загалом радянська влада жорстко контролювала вступ різних верств населення до вищих навчальних закладів. Так, в таємній «Інструкції до всіх прийомних комісій вузів УСРР на 1928–1929 учбовий рік» чітко визначалися соціальні групи та кількість запланованих місць у ВНЗ УСРР [388, с.2].

Під час модернізації вищої школи, тобто упродовж 1920-1921 рр., залишався достатньо кваліфікований професорсько-викладацький склад вузів. Наприклад, у грудні 1921 р. в Одеському ІНО працювало 56 професорів, а в Златопільському ІНО Чигиринського повіту Кременчуцької губернії ректором був колишній приват-доцент Київського університету С. Грушевський, проректором і деканом соцвиху теж приват-доцент Київського університету Р.В. Кужепов, а викладачами французької мови та західноєвропейської літератури – дипломований випускник Паризького університету М.В. Вальтер, а також випускники Вищих жіночих курсів у Москві, Інституту шляхетних дівчат у Києві.

Активну діяльність секції наукових працівників у забезпеченні навчального процесу розгорнули в середині 1920-х р. У новому положенні про них від 17 грудня 1924 р. підкреслювалося, що основним завданням СНП була «розробка всіх питань, які стосувалися професіональних, матеріальних і правових інтересів наукових працівників» [285, с.209]. Згідно з цим положенням у 1925 р. в усіх ВНЗ УСРР запроваджувалася нова штатна система, що мала регламентувати роботу професорсько-викладацького складу. Активну участь у цій справі взяли секції. У липні 1925 р. Центральне бюро СНП республіки розробило основні критерії для складання штатної системи ВНЗ, дало свої пропозиції щодо розмірів оплати професорів та викладачів, відстоюючи при цьому активно свою точку зору перед НКО УСРР [52, арк.23]. На місцях, тобто безпосередньо в інститутах і технікумах, представники секцій брали участь у перегляді персонального складу викладачів, входячи до складу кваліфікаційних комісій. Крім того, СНП неодноразово зверталися в різні

інстанції з приводу несправедливого звільнення наукових працівників та викладачів. У більшості випадків ці клопотання задовольнялися [154, с.76].

У великих центрах (Харків, Київ, Одеса) вищі навчальні заклади були забезпечені науково-кваліфікованим професорським складом. Гірші справи були на периферії, особливо у технікумах. Так із 17 штатних викладачів Житомирський індустріальний технікум мав 2 професори, Запорізький та Кам'янець-Подільський хімічні технікуми не мали жодного професора. В Одеському будівельному технікумі з 13 викладачів було 3 професори, в Шепетівському – з 11 – 3, в Білоцерківському сільськогосподарському технікумі – з 9 – 2, у Вінницькому сільськогосподарському технікумі – з 14 – 2, в Ерастівському – з 14 – 4, в Луганському – з 10 – 2, в Маслівському – з 14 – 3, в Мігійському – з 10 – 1, в Херсонському – з 15 – 4, в Луганському кооперативному технікумі – з 4 – 2, в Житомирському землевпорядному, Майнівському, Чернігівському, Червоноградському сільськогосподарських технікумах – жодного професора. Щодо педагогічних вищих навчальних закладів професорську кваліфікацію мали одиниці. Наприклад, у Миколаївському Інституті народної освіти з 10 викладачів – 1 професор, у Чернігівському – з 13 – 4, в Херсонському – з 15 – 2. Крім того, основна частина викладачів вищезазначених навчальних закладах становили колишні викладачі середніх шкіл та спеціалісти-практиканти [62, арк.64].

Для покращення кадрового складу вузів секції наукових робітників здійснювали наукову підготовку майбутніх викладачів у науково-дослідних інститутах та кафедрах. Ті, хто закінчив наукову підготовку планомірно розподілялися по периферійних вищих навчальних закладах. Водночас секція забезпечувала умови для переходу кваліфікованих педагогів з великих центрів на роботу у периферійні навчальні заклади [283, с.3].

З метою забезпечення вищих навчальних закладах, насамперед педінститутів, кадрами вищої кваліфікації була заснована аспірантура. У жовтні 1927р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про підготовку викладачів для педагогічних учбових закладів». У ній визнавалася низька наукова кваліфікація

викладачів педагогічних інститутів і технікумів, як із соціально-економічних, так і педагогічних дисциплінах, вказувалося на майже повну відсутність комуністичних сил в педтехнікумах і вузах провінції [219, с.185]. У цій, а також у наступних постановках ЦК ВКП(б) від 8 березня 1929 р «Про підготовку викладачів у педвузах і педтехнікумах», від 12 квітня 1929 р. «Про укомплектування педагогічних вузів» та від 26 липня 1929 р. «Про наукові кадри ВКП(б)» ставилися конкретні завдання по подальшому розвитку й зміцненню аспірантури.

У січні 1930 р. ЦК КП(б)У у спеціальному листі парторганізаціям республіки запропонував взяти активну участь у підборі такого складу аспірантів, які розуміють завдання радянської влади. Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, окружками і міськкоми партії вузівських центрів УСРР здійснили низку заходів по збільшенню набору в аспірантуру педагогічних вищих навчальних закладів. Всеукраїнський комітет профспілки працівників освіти звернувся з закликом до кращих вчителів вступати до аспірантури. Наприкінці 1930 р. на аспірантів поширювалися права й пільги, встановлені для наукових працівників, поліпшилося забезпечення їх стипендіями і водночас була підвищена їхня відповідальність за виконання індивідуальних планів наукових робіт. Навчання в аспірантурі було нерозривно пов'язане з формуванням комуністичного світогляду аспірантів та забезпеченням партійного контролю за їхньою діяльністю. З цією метою при партосередках вузів створювалися ради комуністів-аспірантів [509, с.210].

Секції наукових робітників сприяли створенню робітничих університетів. Так за ініціативи секції виник робітничий університет у Кам'янці-Подільському, а у Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Миколаєві, Харкові здійснена підготовча робота по організації університетів [206, с.1].

На базі освітянських профспілок створювалися вечірні університети. Одним із перших такий університет був створений у Харкові (1926 р.). До правління спілки звернулася група освітян з проханням відкрити вечірній педагогічний університет. Після опрацювання даного звернення було ухвалено

проект організації. Завдання університету було сформульовано наступним чином: «Робосівський вечірній Університет організовується за типом звичайних робітничих університетів. Освітня, шляхом вільної аудиторії підвищували свою аудиторію по лінії політичній, професійній, виробничій та загальноосвітній. У такому розумінні «вільної аудиторії» університетові доведеться взяти на облік потреби та бажання широких членських мас, що в свою чергу сприяє плановій роботі університету». Програма університету була складена з 4 циклів за наступним змістом: цикл політичний: марксизм та ленінізм, цикл професійний (практичні питання проффруху, семінари для робітників культурних комісій, семінари для КРК, цикл виробничий (педагогічні течії, трудова й нова школа на Заході) та цикл літератури(класики російської літератури, огляд течій після Жовтневої революції, історія української літератури, техніка української мови)».

Харківський окривідділ спілки працівників освіти у 1929 р. ухвалив постанову про роботу університету. У ній зазначалося, що організація робосівського вечірнього університету була «формою сугубо спілкового значення, що давало можливість спілковим масам Харкова підвищити свою кваліфікацію» [317, с.2].

У 1929 р. вечірні університети були створені в Одесі та Луганську. На Всеукраїнській культурній нараді спілки працівників освіти у 1929 р. особливість та зміст роботи вечірніх університетів визначалася так: «Робосівський університет є відображенням культурних прагнень потреб вчителя. Університет не дублює звичайної педагогічної школи, він дає те, що не має дати Інститут народної освіти. Університетом керує рада в складі 7 осіб: з представників окружної філії спілки, партосередку освітників, народної освіти, професорсько-викладацького складу та слухачів. За слухача міг бути кожен член спілки працівників освіти і його утриманець. Засоби для існування університету давала окружна філія спілки працівників освіти і частину народна освіта. Університет працював п'ять разів на тиждень по вечорам. Серед роботи було «надсилання у села лекторів із лекціями. Секція наукових працівників

виділяла частину науковців, що в порядку громадської роботи виїжджали у райони та читали лекції з питань освіти. Основним завданням університету було «допомога освітянам підвищувати кваліфікацію» [214, с.4].

Важливим напрямом діяльності профспілок була професійно-технічна освіта робітників. Ще у 1920 р. було введено обов'язкове навчання в технікумах всіх робітників з 18 до 40 років. При культвідділі Південбюро ВЦРПС було створено відділ професійної освіти. Представники цього відділу входили до складу Українського головного комітету по підготовці робітників з професійної освіти (Укрголовпрофосвіта) при НКО УССР, створеного у серпні 1920 р. Він координував роботу всіх наркоматів по підготовці професійних кваліфікованих робітників, а також спеціалістів та наукових робітників всієї республіки. Головою і заступником наркома освіти було призначено Я.П. Ряппо, який до того завідував Одеським губернським відділом народної освіти. Відділи вищих навчальних закладів і професійної освіти, що існували у складі Народного комісаріату освіти були ліквідовані [431, с.60]. У 1925 р. школи фабрично-заводського учнівства, курси підвищення кваліфікації робітників перейшли у відання Уккранаргоспу. Представники профспілок ввійшли до складу створеної при ньому ради з робітничої освіти [457, с.231-232].

У здійсненні освітньо-виховної та культурно-масової роботи профспілки використовували робітничі клуби, сільбуди та червоні кутки, у яких функціонували бібліотеки, художні і театральні студії, різноманітні гуртки. Робітничі клуби і червоні кутки, створені при профспілкових об'єднаннях, перетворювалися на центри масової пропаганди та культурно-освітньої роботи [178, с.45].

Члени освітянської профспілки якнайактивніше прилучалися до роботи клубів (Див. Додаток С). Наприклад, на Кременчуччині всі гуртки, що працювали в будинках робітників освіти були організовані за ініціативи спілки працівників освіти [474, с.82]. У них вивчалися мова та літератури, краєзнавча робота, питання пов'язані з педагогічним процесом, читалися лекції тощо.

Водночас у клубах здійснювалися заходи для організації дозвілля [184, с.3].
(Див.Додаток Т)

Активно організовували клубну роботу освітяни на Дніпропетровщині. Тут наприкінці 1928 р. 262 освітянина були членами правлінь сельбудів та клубів, 212 – керівниками гуртків. У окрузі було чотири будинки працівників освіти, в яких знаходилося 16297 примірників книжок, при низових осередках профспілок діяло 38 червоних кутків та понад 320 різних гуртків (Див. Додаток У).

Робота у клубах тісно пов'язувалася з політосвітою. Про це насамперед йшлося у доповіді завідувача клубним відділом профспілки освітян І. Розенгауза «Політосвітня робота у місті» на Четвертій Всеукраїнській нараді робітників політосвіти у 1926 р. Доповідач наголошував на необхідності співпраці у політосвітній роботі з громадськими організаціями, створенні лекторських бюро. Керівництво органів політосвіти на місцях повинно йти шляхом організації створення для всіх клубів лекторських бюро, організації семінарів по перепідготовці політосвітніх працівників тощо[171, с.1] (Див. Додаток Ф).

У першому кварталі 1928 р. питома вага гуртків політосвіти у загальній кількості гуртків, створених низовими профосередками освітян, становила 11,8 %, а на жовтень 1928 р. – 15,7 %. Політосвітні гуртки створювалися і в будинках працівників освіти. На квітень 1928 р. політгуртки серед інших різних гуртків у будинках робітників освіти складали 4,7%, а у жовтні 1928 р. – 6,7 %. Отже, політосвіта поступово починала займати одне з домінуючих місць у клубах та будинках працівників освіти. Відбувалася політизація усієї освітньої та культурно-масової роботи. Політична спрямованість заходів знижувала до них інтерес робітників.

Однією із форм клубної роботи було проведення революційних свят. Освітянська профспілка організовувала програму заходів та забезпечувала необхідними технічними матеріалами. Зокрема, уквітчувалися приміщення, малювалися плакати та гасла, розроблювалися діаграми. Крім того, освітяни

брали участь у виступах з привітаннями, доповідями, декламаціями. Учителі були задіяні у постановці вечірок та концертів. Вистави організовувалися з практичною метою на побутові теми, в яких освітлюється питання політичної та соціальної проблематики: боротьба з неписьменністю, шкідництво, пияцтво, кооперація, боротьба за новий побут. Довідково-консультаційна робота в клубах охоплювала питання охорони праці, соцстраху, правового захисту робітництва [148, с.4].

Дещо складніше було здійснювати таку роботу в сільбудах, адже сільські вчителі були зайняті значною роботою по господарству та побуту. Керівництво освітянської профспілки постійно наголошувало на основних проблемах у реалізації подібних заходів і вказувало на необхідність «...згуртування біля культурно-освітнього центру села – сельбуду та хат-читалень для того, щоб кожний учитель вів свою галузь роботи відповідно від інших галузей. Цьому повинні допомогти політосвітні сили села, особливо правління сельбудів та їх завідувачі» [63, арк.44]. Власне вчителям рекомендувалося «надавати довідково-консультаційні послуги, налагодити роботу у сельбуді, притягти до участі різні категорії робітників» [180, с.2]. Освітянська спілка Ново-Санжарського району Полтавської області визнавала незадовільною роботу хат-читалень та сельбудів, де були відсутні гуртки, секції, література, не була організована професійна пропаганда, загалом культурно-освітня робота здійснювалася мляво. Тому перед освітянськими спілками на селі ставилося завдання налагодити культроботу. (Див. Додаток X).

Четверта Всеукраїнська нарада робітників політосвіти у 1926 р. важливим завданням спілки працівників освіти визнала розширення мережі хат-читалень та сельбудів, які мали стати, з одного боку, місцем культурного відпочинку селян, а з іншого, осередком підвищення їхнього культурно-освітнього, професійного та політичного рівня [148, с.4].

Всеукраїнська культурна нарада спілки працівників освіти, яка проходила 15-19 грудня 1927 р. визнала пасивною роботу сельбудів та хат-читалень. Щоправда були і винятки. Наприклад, в одному із сіл

Білоцерківщини при сельбуді добре працював сільськогосподарський гурток, що провів спеціальні курси для селян по сільському господарству, функціонувала школа крою та шиття, хор, у якому активну участь брали вчителі, організовувалися тематичні лекції [249, с.2].

Профспілка освітян співпрацювала у сельбудах з товариством «Селянський будинок», яке було громадською політично-освітньою організацією. Статут товариства «Селянський будинок» ставив наступні завдання: здійснення політосвітньої роботи серед наймицько-середняцьких мас та забезпечення політичного впливу на селянство з боку робітничого класу з метою колективізації та кооперування індивідуальних господарств, проведення ліквідація масової агрономічної неграмотності, пропаганда агрономії для підвищення врожайності, виховання селянства, організація наймитцько-бідняцьких та середняцьких мас селянства на боротьбу з ворожим елементом на селі, залучення селян до всіх комуністичних свят тощо [63, арк.53].

Відповідно до статутних завдань товариства «Селянський будинок» організовували селянські будинки, хати-читальні, червоні кутки, бібліотеки, театри, радіоустановки, школи ліквідації неписьменності, музеї, вистави, різні курси та школи для дорослих, доповіді, лекції, показові суди, випускали стінгазети тощо. У районних центрах та великих селах створювали заїжджі двори, гуртожитки для селян, будинки наймита, організовували культпоходи, екскурсії селян на виробництво, до колгоспів та радгоспів, на дослідні станції, надавали допомогу добровільним товариствам «МОДР» (Міжнародна організація допомоги борцям революції), «ТСО» (Товариство сприяння обороні), «АВІАХІМ» (Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву), «Геть неписьменість», «Друзі дітей», «Друзів товариства фото, кіно, радіо» [63, арк.53 зв.].

Товариства «Селянський будинок» налагоджували роботу сільськогосподарських гуртків, гуртків з підвищення технічних знань та гуртків для підвищення політико-освітнього рівня населення: політичних, хорових, музичних, драматичних, краєзнавчих, літературних тощо [63, арк.53 зв.].

Освітнянська профспілка надавала важливого значення роботі у сільбудах та клубах, беручи участь у різних культурно-освітніх заходах [148, с.4]. Зокрема, у Зіньківському районі Полтавської області багато користі селянству приносили короткотермінові курси сільського господарства, які практично щороку влаштовували вчителі шкіл, та засновані у сільбудах та хатах-читальнях сільськогосподарські гуртки. Тут читалися лекції, влаштовувалися агросуди, сільськогосподарські виставки та агітаційні вистави [195, с.1].

Клуби організовувалися і функціонували у вищих навчальних закладах. Так, у клубі Київського Інституту народної освіти культурно-освітня робота здійснювалася шляхом організації тематичних вечорів, зустрічей, працювали гуртки поточної політики. Тематика вечорів була різною: «Сторіччя декабристів», «Дворіччя смерті Леніна», «Вечір пам'яті Драгоманова», «Вечір пам'яті Шевченка», «Вечір Єсеніна», «Вечір літературного товариства «ГАРТ». Діяли культурно-мистецькі гуртки. Хоровий гурток налічував 45 осіб, духовний – 10, агітаційний – 7, струнний – 40, драматичний – 20, шаховий – 40, радіо гурток – 36 осіб. Однак часто заходи, які проводилися в клубах, були формальними, показовими і використовувались для надання масштабності освітній та культурно-масовій роботі [277, с.2]. Водночас культурно-освітня робота спрямовувалася на озброєння мас «політичною свідомістю, культурою та знаннями, що потрібні їм для активної участі у соціалістичному будівництві» [63, арк.44].

У 1920-ті рр. радянська влада пропагувала залучити до культурного будівництва широкі маси робітників та селян. Формування нової соціалістичної культури було неможливим без ліквідації неписьменності та створення широкої мережі радянських освітніх закладів.

Висунувши на початку 1920-х рр. завдання подолання неграмотності, радянські органи влади поклали його практичне здійснення під керівництвом Наркомосу УСРР на громадські організації, профспілки і насамперед

освітянські, які створювали та фінансували до 4% шкіл ліквідації неписьменності. Більшість освітян, членів профспілок, будучи освіченими, проводила в лікнепах групові та індивідуальні заняття. Але участь освітянської профспілки у ліквідації неписьменності набувала політичного характеру, так як освітян зобов'язували формувати у слухачів лікнепів позитивне ставлення до радянської влади, чому слугували політичні заняття.

У 1920-ті рр. більшовики залучили профспілку освітян УСРР до створення на основі класового принципу та ідеологічних засад нової радянської системи освіти. На початку 1920-х рр. в умовах економічної скрути освітянська профспілка допомагала органам влади (особливо у віддалених від повітового центру селах) у відновленні шкіл, ремонті приміщень, закупівлі для шкіл україномовних підручників, художньої літератури. За участю профспілки для шкіл підбиралися учительські кадри, організовувалися курси з прискореної підготовки та перепідготовки учителів, яких не вистачало в процесі радянської модернізації освіти. Завдяки заходам місцевих органів влади та профспілок забезпечувалося відновлення роботи закритих раніше шкіл і відкриття нових.

Водночас освітянські профспілки брали безпосередню участь у підготовці кваліфікованої робочої сили для різних галузей народного господарства і державного будівництва через систему професійної освіти, яка набула відносно завершеного вигляду влітку 1925 р. Освітянські профспілки брали участь у відборі молоді на навчання у вузах, технікумах та робітничих факультетах, забезпечували функціонування мережі шкіл профспілкового навчання, де здійснювалася підготовки та перепідготовки профспілкових кадрів, організовували вечірні університети і забезпечували їх діяльність.

Для покращення кадрового складу вузів секції наукових робітників здійснювали наукову підготовку майбутніх викладачів у науково-дослідних інститутах та кафедрах, сприяли створенню робітничих університетів.

Після XII з'їзду РКП(б) освітянські профспілки проводили українізаційну роботу серед робітників і службовців, які проживали в містах і промислових районах, обслуговували курси і гуртки з вивчення української мови,

організовували навчання для працюючих вчителів, здійснювали українізаційні заходи у системі освіти та науки, долучалися до українізації радянського, партійного і профспілкового апаратів. Освітняни, члени професійних спілок, неоднозначно ставилися до українізації, хоча і не заперечували офіційної політики. Але не всі брали участь в українізаційних заходах, особливо у русифікованих районах, де за подібні дії могли приклеїти ярлик «націоналіста». Водночас участь профспілок в українізації значною мірою мала адміністративно-директивний характер і використовувалася більшовицькою партією для утвердження і зміцнення радянської влади.

Освітньо-виховну та культурно-масову роботу члени освітянської профспілки здійснювали в клубах та червоних кутках, сільбуддах, у яких функціонували бібліотеки, різноманітні гуртки, художні і театральні студії, організовувалися тематичні вечори, проводилися інші культурно-освітні заходи. Але ця робота була значною мірою формалізована і політизована. Адже на клуби, червоні кутки, сільбудди покладалося завдання пропаганди і роз'яснення політики партії, проведення радянської культурно-просвітницької роботи та організації нового комуністичного побуту.

РОЗДІЛ 5

ОСВІТЯНСЬКІ ПРОФСПІЛКИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ

Освітнянські профспілки у 1920-і рр. активно долучалися до суспільно-політичного життя країни. В умовах голоду 1921 – 1923 рр. вони брали участь у громадській кампанії допомоги голодуючим. Її представники разом з представниками інших галузевих профспілок входили до складу комітетів допомоги голодуючим, які створювалися при виконкомах рад відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 серпня 1921 р. За окремими губернськими відділами профспілки освітян закріплювалися вчителі найбільш голодних південних губерній. Так, у листі до Волинського губернського відділу спілки працівників освіти від 12 травня 1922 р. говорилося: «Південбюро Всеробтпроса наголошує, що до Вас прикріплюється Миколаївська губернія, як та, що голодує. Ваш обов'язок зв'язатися з Миколаївським губернським відділом на предмет організації допомоги голодуючому учительству Миколаївщини» [27, арк.9]. Центральні органи освітянської спілки відраховували разом із центральним комітетом спілки працівників мистецтв (Всеробмистецтв) 10% заробітної плати для неврожайних губерній [324, с.3]. Але 4 вересня 1921 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про кампанію боротьби з голодом», в якій указав губкомам, що вони повинні розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, може бути вповні надана своїми губернськими або повітовими коштами. Це означало, що всі кошти, які вже були зібрані в УСРР для допомоги голодуючим, мали спрямовуватися до прикріплених до УСРР губерній РСФРР. Лише на початку 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦКДГ) ВУЦВК одержала

дозвіл допомагати українським голодуючим, але тільки за рахунок власних коштів й за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. У жовтні 1922 р. замість комісії допомоги голодуючим почали створюватися комісії з ліквідації наслідків голоду, на які покладалися завдання допомоги в поновленні зруйнованих селянських господарств, допомоги інвалідам війни, праці та голоду, позбавлених господарства, а також безробітним і безпритульним дітям.

У 1920-ті рр. йшов процес формування та зміцнення органів радянської влади, які були важливою складовою політичної системи. Відповідно до Конституції 1919 р. органами радянської влади на місцях вважалися: «Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), обрані ними Виконавчі Комітети, з'їзди Рад (губерніальні, повітові, волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети» [492, с.174]. Ради проголошувалися органами влади всіх трудящих, тому більшовики вже на початку 1920-х рр. висунули завдання залучення до перевиборів 100 відсотків виборців, завоювання рад, висунення до складу рад та їх апарату відданих комуністів. При цьому наголошувалося на необхідності повної ізоляції (усунення) від виборів куркульства та інших антирадянських елементів. Отже, демократичні принципи, які були проголошені в 1917 р., мали декларативний характер, а самі вибори до рад здійснювалися за класовим принципом і були здебільшого непрямі, нетаємні і нерівні. У селянській за соціальним складом країні законодавчо закріплювалося переважне право міського населення при формуванні з'їздів рад усіх рівнів.

У 1920 р. в УСРР органами влади були революційні та виконавчі комітети. Кількість губернських та повітових революційних комітетів і виконавчих комітетів була майже однаковою: 7 губернських революційних комітетів та 5 губернських виконавчих комітетів, 46 повітових революційних комітетів та 51 повітовий виконавчий комітет, а на волосному рівні революційних комітетів існувало в два рази більше – 11131 революційний комітет проти 651 виконавчого комітету. Такий стан речей підривав і так не великий рівень підтримки більшовиків [278,с.124]. 25 лютого 1920 р. Президія

ВУЦВК на основі рішень VIII Всеросійської конференції РКП(б) прийняла постанову «Про призначення повсюдних виборів в ради та про порядок обрання на IV Всеукраїнського з'їзду рад». Відповідно до цієї постанови обирати мали насамперед у містах, тому наголос був зроблений на відповідних організаційних заходах щодо виборів у губернських містах. Наприклад, по Полтавській окрузі право обирати було надано лише профспілкам і червоноармійцям гарнізону м. Полтави. Вибори проводилися виключно на загальних зборах професійних спілок.

У результаті виборчої кампанії 1921–1922 рр. в усіх губерніях УСРР замість революційних комітетів, які діяли до цього, були створені ради. На низовому рівні їх мережу представляли сільські та міські ради, а на волосному, повітовому та губернському – відповідні з'їзди рад.

Про настрої щодо виборів до рад та ставлення до влади свідчить звіт Київського губернського відділу ГПУ у 1923 р. У ньому зазначалося: «Що стосується службовців, то вони у більшості являють собою інертну масу. Кампанія перевиборів у ради очікуваного пожвавлення в масу радслужбовців не внесла. Якого-небудь інтересу виявлено не було; якщо ними й поводитись у Ради комуністи, то це робилось як би машинально. Як факт можна вказати, що на передвиборні та виборні збори спілки «Радпрацівників» (Черкаська округа) із загального числа понад 500 з'явилося не більше 150. Антирадянський елемент серед службовців (не лише рядових, але й відповідальних працівників, особливо спеців), продовжує виявляти незадоволення Радвладою, Компартією та їх заходами і висловлює сподівання на ... «швидкий кінець існуючого ладу». Реакційний елемент відмічено не лише серед учительства, але й серед професури вищих навчальних закладів».

Таким чином, складніше, ніж у містах, йшло утвердження монополії комуністів на селі. Це було пов'язано з наявністю істотних протиріч між селянством і більшовицькою ідеологією та політикою. Селяни були власниками, а більшовики виступали проти власності. Комуністи не допускали утворення суто селянських організацій, щоб не мати альтернативи своїй владі.

Тому компартійна влада вдавалася до певних політичних маневрів з тим, щоб утримати контроль над селом.

Виборність вищих органів державної влади до 1924 р. юридично не було закріплено. Законодавство про вибори не було систематизоване, не існувало регламентації виборчих прав населення та організації виборчого процесу. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1924-1925рр. в УСРР було створено триступеневу систему управління: центр-округ-район, відповідно до якої створювалися місцеві органи влади.

Однак на середину 1920-х рр. вони ще не були сформовані в багатьох містах. На Першій всеукраїнській нараді міських рад 5–7 жовтня 1925 р. було представлено лише 29 міських рад з 68 населених пунктів, які на той момент мали офіційний статус міста [402, с.2]. На виборах 1924–1925 рр. в УСРР взяло участь лише близько 35% виборців, по містах цей показник складав 54,3%, а по селах він був нижчим за середній результат по республіці. Загалом до середини 1920-х рр. населення не брало активної участі у перевиборах рад. Тому на XIII з'їзді РКП(б) в травні 1924 р. було проголошено курс на пожвавлення рад шляхом залучення широких верств населення та активізації діяльності органів влади. У документах з'їзду відзначалося, що перед партією стояло «серйозне завдання залучення широких мас в активну роботу в радах, союзах і кооперації».

IX з'їзд рад УСРР у 1925 р. постановив проводити вибори один раз на рік. До цього виборча кампанія до рад проходила через кожні шість місяців.

Лише 16 січня 1925 р. була прийнята постанова та інструкція Президії ЦВК СРСР «Про перевибори до рад» та пізніше постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про виборчі права громадян і про порядок проведення виборів» від 18 листопада 1925р. Важливими кроками з посилення регламентації діяльності рад стало прийняття у 1925 р. нових положень «Про окружні з'їзди Рад та окрвиконкоми», «Про районні з'їзди Рад та райвиконкоми», «Про сільські Ради». Так була сформована «радянська демократія», що базувалася на класових основах [413, с.106].

Із встановленням однопартійної системи більшовики оголосили про проведення «першої широкої та відкритої» виборчої кампанії. Цим рішенням передувала значна політична, ідеологічна та організаційна робота. Звичайно, що відкритість виборчої кампанії була умовною, більшовики пішли на перевибори лише тоді, коли стали впевненими у своїй силі, можливостях маніпулювати селянством. Потрібно звернути увагу на те, що система проведення виборів до рад і підрахунку голосів законодавчо не встановлювалася, а самі вони провадилися за аналогією виборів до партійних органів.

Остаточно статус рад, як органів влади на селі, було встановлено в 1927 р. Одночасно проходив процес активізації діяльності міських рад. Протягом виборчої кампанії 1925–1926 рр. були вперше створені селищні ради. Поступово збільшилася кількість міських рад. На 1926 р. вони вже існували в 74 містах, а в 1930 – в 94. Нове положення «Про міські ради УСРР» було затверджено 12 жовтня 1927 р. У 1927 р. активність виборців становила 50,7%, а в 1929 р. вже 63,2%. Таким чином, за допомогою нормативно-правових актів було юридично закріплено статус рад у 1920-х рр. Вибори до рад відбувалися під контролем більшовиків. Ради підбиралися за ознакою слухняності – ніякі опозиціонери до них не допускалися, права відкликання депутатів не існувало, депутати не відповідали перед виборцями, а виконавчі комітети перед радами, які були відірвані від них і втрачали авторитет.

У формуванні та зміцненні рад важлива роль належала профспілкам, перед якими було поставлено завдання очистити ради від неблагонадійних елементів та перетворити на підконтрольний апарат впливу на маси. Освітнянські профспілки УСРР у 1920-і рр. постійно брали участь у кампаніях по перевиборах рад, висували до їх складу своїх представників. Більшовики домагалися активної участі спілки працівників освіти у сфері ідеологічної підготовки та агітаційного забезпечення даних процесів. Будь-які прояви пасивності сприймалися негативно [62, арк.98]. За визначенням Всесоюзної Центральної Ради Профспілок основним завданням освітянської профспілки у

виборах та перевиборах рад зводилося до широкої агітаційної політики [56, арк.2]. Таким чином, радянська влада базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Безпосередня пов'язаність рад з населенням давала можливість піднімати мільйони людей на реалізацію завдань, які керівники партії вважали пріоритетними. Ради всіх рівнів, в яких працювали десятки і сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівників державної партії до всього населення. Без організаційних та ідеологічних зв'язків з народними масами більшовики були б неспроможні перебудувати найглибші основи повсякденного життя у відповідності з настановами своєї партійної програми.

Уже у 1925 р. значна частина освітян була обрана до складу рад. Так, за даними 19 округів УССР 457 учителів (із 18108), що становило 2,5%, брали участь у роботі міських та селищних рада. У промислових містах цей відсоток складав 1,8 %, а по селищних – 4,2%. Статистичні органи обраховували вчителів по групі службовців. Серед цієї соціальної категорії у міських та селищних радах учительство в УСРР становило 9,2%, по промислових містах – 4,1%, по непромислових – 4,1%, по селищах – 17,5%. Загальна кількість учителів по містах та селищах на грудень 1925 р. за даними відділу статистики Народної освіти ЦСУ становила 14933 (Див. Додаток Ц). Таким чином, міське та селищне вчительство надіслало до рад 3% зі свого складу. Необхідно зазначити, що обраховувалося лише вчительство трудових шкіл. Інших категорій освітянин (політосвітні заклади, дошкільників) відділ Центрального статистичного управління України не обраховував, як окремі категорії. Всі вони були віднесені до категорії «службовців» [332, с.2].

У 1926 р. в УСРР. нараховувалася 103666 сільських рад із загальною кількістю депутатів 244781 особа. Серед депутатів сільрад учителі становили 10081 особу, або 4,1%, а серед кандидатів було 1309 вчителів, або 2,5 % від загальної кількості кандидатів у сільські ради. У групі службовців учителі становили 34,9% (члени сільських рад), і 40,2% (кандидатів). Із 15487 осіб загальної кількості членів національних сільських рад вчителі становили 674

особи, або 4,3%. У окремих національних радах питома вага вчителів була такою: у єврейських – 6,7%, у польських – 6,2%, у німецьких – 4,6%, у чеських – 4%, у молдовських – 3,5%, у російських – 3%. Апарат національних рад комплектувався під впливом політики коренізації. Тому на керівну роботу в округах і районах висувалися українці та представники національних меншин, що сприяло зростанню довіри до представників влади з боку місцевого населення і зміцненню більшовицької влади на місцях.

У ревізійних комісіях також збільшилась кількість учителів. Так на 31090 членів ревізійних комісій припадало 2411 учителів, тобто 7,5%. Серед кандидатів у ревізійні комісії було 454 учителі, або 3,8% до загальної кількості. Із 339816 осіб членів та кандидатів сільських рад, членів та кандидатів ревізійних комісій освітяни становили 14255 осіб, тобто 4,2%. За даними ЦСУ УСРР, на грудень 1925 р. кількість сільських учителів досягала 36892 особи. Отже, з цієї кількості до сільрадівського активу ввійшло 14255 або 38,6% загальної кількості вчителів. Найвищий відсоток давали прикордонні округи (Кам'янецька, Могилівська, Коростенська, Проскурівська, Вінницька й Волинська). Майже однаковий відсоток у округах Правобережжя, Лівобережжя та Степової України. Найменший відсоток становили округи Донбасу (Артемівська, Луганська, Сталінська). Освітяни брали активну участь у роботі з'їздів рад. Із 48067 усіх делегатів з'їздів рад учителі становили 3824 особи, тобто 7,9%. У групі службовців освітяни становили 27,2%. На окружні з'їзди рад було послано 796 учителів, що становило 4,9% усіх делегатів відповідних з'їздів та 11,5% службовців. Освітяни були представлені у виконавчих комітетах рад. Зокрема, у окружних виконавчих комітетах було 40 вчителів, у районних – 680, серед голів сільрад – 19 [332, с.2].

Під час підготовки і проведення виборів до рад у 1928 р. освітянські профспілки аналізували попередні виборчі кампанії та звіти рад, перевіряли виконання наказів, допомагали виборчим комітетам виявляти осіб, позбавлених права голосу, висували та підтримували свої кандидатури до рад, залучали школярів для рознесення виборчих карток тощо [121, арк. 2]. На Харківщині ця

робота активно проводилася в селах. В одному із повідомлень зазначалось: «Нині по всіх виборчих комітетах і по всіх перевірочних комісіях працюють освітяни. Робітники-освітяни розподіляються по кутках, сотнях на селі, ведуть роз'яснювальну роботу, беруть участь у роботі сільбудів, хат-читалень, серед бідноти, серед жіноцтва. Розгортають роботу та притягають до неї дітвору в школах. Члени райкомів проводять виїзди по низовим профосередкам й допомагають по роботі. Освітяни беруть активну участь у роботі перевірочних комісій, виступають на зборах КНС, в хатах-читальнях, збирають жіноцтво, виступають на батьківських зборах, з дітьми готують плакати, картки, гасла, улаштовують походи, демонстрації. Виготовляють діаграми про п'ятирічний план будівництва, діаграми досягнень радянської влади. Діти по школах влаштовують куточки і по деяких районах влаштовують куточки у себе в хатах. В день виборів освітяни влаштовують по селу похід-демонстрацію з дітьми з плакатами: «Дайте нам до ради гарних робітників» [61, арк. 2]. Щоправда, активність у місті була значно слабшою: «У місті ще не розкуркулились, в більшості обмежились заслуховуванням доповідей про перевибори. Лише окремі освітні профгрупи уважно поставились, намітили плани роботи, розробляють роботу в стінгазетах, працюють на виборних ділянках, зв'язуються з підприємствами» [61, арк. 2].

Під час підготовки та проведення виборів особлива увага освітянських профспілок зосереджувалася на агітаційно-роз'яснювальній роботі. Починаючи з листопада 1928 р., у пресі систематично висвітлювався хід підготовки до виборів. У багатьох округах були створені спеціальні групи відповідальних кореспондентів, запроваджені змагання з висвітлення перебігу виборчої кампанії, підготовлені агітаційні фільми про боротьбу з куркулями, у села виїздили пересувні театри з відповідним репертуаром. Перебіг виборів та участь у виборчому процесі освітянської профспілки висвітлювалися на сторінках періодичного видання освітян «Народний вчитель» [478, с.18-26].

У засобах масової інформації було влаштовано перекличку-змагання між окремими округами, районами, підприємствами з питань «надання особистої

допомоги від пролетаріату міста – селу». Однак названі процеси носили формальний та показовий характер. Так, із Харкова було направлено у підшефні села 150 робітників і робітниць, із Київського округу – 600 осіб. Луганський округ надіслав 65 робітничих бригад, Дніпропетровський – 86, Лисичанський – 224 робітники. Робітничі бригади Києва у складі 87 робітників за два заїзди охопили 230 сіл із перебуванням у кожному від 8 до 30 днів. З 9 міст (Київ, Дніпропетровськ, Полтава, Сталіно, Луганськ, Кривий Ріг, Бердичів, Харків, Каменське) на село було відправлено 197 бригад. Усього в УСРР під час виборів 1928 р. на село виїхали понад 50000 осіб. До складу робітничих бригад профспілки обов'язково включали освітян, які у підшефних районах проводили роз'яснювальну роботу серед населення, надавали практичну допомогу у проведенні кампанії та мобілізації сільського населення на вибори [62, арк.113]. Вибори до окремих селищних рад проходили досить складно. Фіксувалися випадки, коли після виборів кількість комуністів у місцевих радах зменшувалась, виставлялися кандидатури колишніх поміщиків, селяни подавали альтернативні списки, що не пройшли попередніх узгоджень із представниками влади, до рад потрапляли комсомольські активісти, яким не виповнилося 18 років.

Освітнянські профспілки повсюдно скликалися районні та окружні конференції, присвячені питанням перевиборів рад. Освітнян включали до складу виборчкомів. У 1928 р. серед членів виборчих комітетів у 121 районі було 2504 освітян. Вчителі читали лекції для батьків школярів, агітували на батьківських зборах, брали участь у різноманітних змаганнях і акціях, зокрема, відраховували власні кошти із заробітної платні на преміювання кращих з перевиборчої підготовки рад. Школярі-піонери до перевиборної кампанії власноруч виготовляли плакати, придумували гасла, проводили демонстрації, огляди-конкурси, заповнювали повістки, вели роз'яснювальну роботу серед батьків. Таким чином, влада впливала на «несвідомих батьків» через дітей з метою покращення явки виборців на збори та дільниці. Хоча були випадки

відвертого небажання вчителів займатися агітаційною роботою та викриттям «куркулів».

Для заохочення освітян профспілкові філії спеціально виділяли кошти. Так, Київська окружна філія спілки працівників освіти зазначала: «Правління спілки видавало на кожний район певну кількість грошей, щоб цим підсилити живий інструктаж робітників на місцях з боку членів районних комітетів та районних місцевих комітетів. Це був другий етап нашої роботи» [253, с.5].

Своєрідною виборчою технологією була популяризація виборів через розклеювання відповідних наклейок на побутові товари. Подібні завдання ставилися освітянам на перефії. Найпоширенішими та найуживанішими були сигарети, сірники. Більше того, школи писали листівки, присвячені перевиборам рад, в хатах–читальнях влаштовували червоні кутки, де вивішували списки рекомендованих кандидатів в ради. Наприклад, у Павлоградському району було випущено 67 газет, у Велико-Теплицькому – 36, у Каменському – 13. По 28 районах випущено 899 газет. Школи брали на себе завдання розповсюдження періодичної літератури. Крім того, вони заповняли виборчі картки та розносили виборцям. Так, у Софіївському районі було заповнено 5160 виборчих карток, з них рознесено – 4080, у Полтаві – заповнено 19196, рознесено – 13032.

Освітяни проводили вечори та спектаклі із відповідним репертуаром про перевибори рад, організовували карнавали, сигнальні пости, випускали бюлетені. Так лише у 15 районах було проведено 283 масових вечорів і спектаклів, а у 23 районах 215 шкільних демонстрацій, у 40 районах прочитано 3998 доповідей.

У містах для проведення роботи з неорганізованим населенням школи прикріплювалися до певних районів, а також організовувалися бригади по 40-50 чоловік для роз'яснювальної роботи [62, арк.112].

До участі у підготовці та проведенні перевиборів рад залучалися секції наукових працівників. Вони зв'язувалися з підприємствами, проводили низку виступів з місцевими комітетами, делегували науковців в села з доповідями та

виступами [272, с.3]. Крім того, науковці розгортала роботу у будинках освіти, де виступали з доповідями, проводили консультації, демонстрували фільми [272, с.3].

Так у Полтавській окрузі питання участі науковців обговорювалося на засідання бюро СНР. Було утворено бригаду у складі 3 чоловік для виїздів на село, на місцях проведено 12 зборів, до міської ради рекомендовано і обрано 4 члени СНР [62, арк.189].

Широка кампанія по популяризації виборчого процесу сприяла залученню до виборів найширших верст трудящих, у тому числі і освітян. Так у Березівському районі явка освітян складала 100%, у Каменському – 100%, Глухівському – 100%, Василівському – 100%, Дніпропетровському – 97%, Зельському – 93%, Хорольському – 95%, Одеса – 86%. По 71 району у середньому явка складала 92% [62, арк.116]. Водночас, як зазначалося на III Всеукраїнському з'їзді спілки працівників освіти, у виборах до рад у 1928 р. не скрізь освітяни брали активну участь. Зокрема, відзначалася «менша активність у порівнянні з членами виробничих спілок, подекуди випадки пасивності. По звітам сільських рад і РВК участь учительства зводилася до суто декларативного рівня. Відсутні практичні заходи щодо організації проведення перевиборів рад. Прослідковувалися випадки слабкої агітаційної пропаганди, не скрізь були обрані до Рад робітники освіти».

У звіті Херсонського міськкому спілки працівників освіти «Про проведення кампанії перевиборів Рад» говорилося: «Силами культробітників була проведена роз'яснювальна робота серед робітників – доповіді на заводах та підприємствах по місту та доповіді по колбудах. Наприклад, по місту була проведено – 32 доповіді, по селу – 71. Для допомоги міській раді в проведенні підготовчої компанії було виділено 6 бригад по 6-7 осіб в кожній, а на селі 16 учителів було введено до складу виборчих комітетів по різних сільських радах, 52 учителі працювали у виборчих комітетах, 102 учителі брали участь у перевірці роботи сільрад. Під час перевиборів освітян й робітників майстерень «Друзі дітей» та «Шитвопрому» було прикріплено до виборчих дільниць. Присутність

на перевиборах 85% від загальної об'єднаної кількості виборців по місту, а по селах перевибори відбувалися у різні терміни [62, арк.158-160].

Однак були випадки відмови від участі у виборах. Наприклад, у с.Суємцях учителька на зборах наголосила: «Я ніколи не проводила зборів, не виступала, і тепер не буду проводити» [62, арк.162]. У інших даних говорилося, що «коли я працювала в Харківській окрузі був заколот селян, всі вчителі розбіглись та поховались, а я ходила по селу і мене ніхто не чіпав, адже я не виступала за організацію колгоспу» [62, арк.162].

Із звіту про хід кампанії та наслідки перевиборів до рад по Чигиринському району: «За 4 дні до виборів учні рознесли оповістки населенню. Скликали збори батьків і все населення і в час перевиборів доглядали дітей в яслах. Ясел було встановлено – 52. У кожному селі для виборів випускали спеціальний номер газети – 15. У сельбудах та хатах-читальнях проводилися спеціальні збори молоді по питанню перевиборів рад (Див. Додаток Ш). Зокрема, у Чигирині усі збори проходили з художньою частиною (кіно, музика, співи). Бригади працювали по кутках, де спільно з населенням обговорювали наказ ЦК ВКП(б) (організація у Чигирині 2 семирічок, технікума, залізничний рукав – Фундукліївка - Чигирин, устаткування млина районного значення, відкриття другої лікарні, колективізація на весну 32 року. Також використовувалися соціалістичні змагання між бригадами, що працювали на селах, щоб таких, які надто кволо ставились до кампанії не було» [62, арк.165-166]. Явка на зборах – 86%, проти 56% минулого року. Зокрема, колгосп – 78,8%, КНС – 80,9%, учителів – 98%. Обрано до рад: партійців – 14,1%, комсомол – 6,1%, жінок – 22,8%, КНС і колгоспи – 56%, учителів – 3,8% [62, арк.166]. Із декадної збірки «Про хід рооти по перевиборній кампанії» по Решетилівському районі Полтавської області: «Під час виборів була утворена художня бригада з активу членів спілки в кількості 13 чоловік, яка обслуговувала художньою працею 11 сільрад по району. Учнями страших груп Решетилівської семирічки було організовано 11 художніх бригад в складі 90 чоловік, які обслуговували 10 виборчих ділянок. Силами учнів старших груп та

освітян заповнювалися виборчі картки по 20 сільрадам, влаштовано в день перевиборів 21 демонстрація школами під гаслом «100% явки на виборчі збори Рад». Відповідно до результатів перевиборів сільських рад кількість освітян у складі сільрад у 1930 р. складала 37% проти 12%. У складі перевибраних рад освітяни займали по більшості керівні посади – члени президій сільрад, голови секцій, культурних і сільськогосподарських гуртків, заступники голів сільських рад [62, арк.167].

Отже, недемократичні принципи формування органів влади, тиск партійних інстанцій не сприяли підвищенню інтересу населення до участі у виборах. Поєднання масованої пропагандистської кампанії з адміністративним тиском допомогло забезпечити значне зростання участі населення у виборах депутатів рад. Багато в чому такі результати стали можливими завдяки цілеспрямованій політиці, спрямованій на залучення профспілки освітян до участі у виборах до рад. Для утримання свого політичного домінування радянська влада активно використовувала освітянську профспілку як засіб впливу на пересічне населення.

Освітянська профспілка у 1920-і рр. використовувалася більшовицькою владою для боротьби проти релігії та церкви. Фізичне знищення духовенства та руйнування церков і храмів супроводжувалося постійним прагненням радянської влади викоринити будь-які прояви релігійності з життя й побуту народу, знищити релігійний світогляд мас. Особлива роль у формуванні та утвердженні атеїстичного суспільства відводилася школі та профспілковому активу освітян, яких владав використовувала як провідників агітаційно-пропагандистської та ідеологічної роботи серед населення. Атеїстична пропаганда визначалася радянською владою як частина класової боротьби. У 1920-х рр. з'явився новий лозунг: «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм». Відсутність боротьби з релігією трактувалось як допомога релігійній пропаганді та розцінювалась як задача ворогам позиції в боротьбі за молодь. На вчителів покладалося завдання сприяти знищенню релігійних забобонів серед населення [447, с.62].

Відповідно до статуту спілки освітян вчителі мали право на свободу віросповідання. Зокрема у статуті зазначалося: «Членами спілки робітників освіти можуть бути усі робітники освітніх установ...незалежно від...релігійних та політичних поглядів» [323, с.3]. Водночас більшовики вважали, що «не можливо бути педагогом і релігійною віруючою особою, тому що такий педагог не міг виховувати борця за соціалізм, а виховував оччинашника». А профспілка не може захищати тих учителів-вихователів, які «не відмовились від своїх релігійних забобонів, а тим паче, активно стоять за релігійність» [323, с.3].

Але до середини 1920-х рр. радянська влада вимушена була певною мірою визнавати віруючих вчителів, хоча факт існування у профспілці релігійних вчителів постійно замовчувався. Більше того під час перепідготовки членів освітянської спілки у 1922-1923 рр. «питання антирелігійного характеру не були поставлені та опрацьовані». Не було створено антирелігійних гуртків, у бібліотеках освітянських спілок не було відповідної літератури [337, с.2].

Тому навіть на Першому Всеукраїнському вчительському з'їзді в Харкові (5-11 січня 1925р.) були представлені віруючі вчителі, які були членами профспілки. На з'їзді наголошувалося, що «релігію швидко не виб'єш з голів робітництва, а зокрема – робітників освіти». Водночас зазначалося, що спілка не може об'єднати тільки безрелігійних. Але «релігійне вчительство не тільки мало бере участь у роботі, робота його вливається ще і в негарну форму, що гальмує працю активу. Той вчитель, що ніяк не вибереться з релігійного дурману, повинен покінчити з ними та вийти на вірний шлях [281, с.147]. Однак до середину 1920-х рр. багато хто натякав на сумніви щодо доцільності антирелігійної пропаганди. У місцевій періодиці були статті, в яких говорилося про неясність дій освітянської профспілки, висловлювалися такі заяви: «як ми можемо боротися з релігійністю, коли такі люди як Лев Толстой увесь час були заклопотані релігійними питаннями» [148, с.4]. Більше того, озвучувалася думка про те, що лінію на проведення антирелігійної пропаганди на селі слід звести до припинення будь-якої антирелігійної пропаганди.

Але влада вважала недопустимим, щоб учитель, стояв осторонь від боротьби за матеріалістичне розуміння світу, від боротьби за безбожний побут. Тому вчителям надавалася допомога у антирелігійній роботі та пропаганді шляхом підготовки методичних розробок, виданням відповідної літератури, публікації антирелігійних статей в періодичній пресі та спеціальними атеїстичними курсами в програмах підготовки й перепідготовки робітників освіти [205, с.1].

Питання антирелігійної роботи було гостро поставлено на порядок денний агітпропнаради при ЦК КП(б)У у липні 1927 р. В ухваленій резолюції зазначалося: «На районах і селах здебільшого ще й досі нічого не знають про те, що взято курс на поживлення антирелігійної пропаганди. Досі ще немає здвигу у цей бік по лінії місцевої роботи культвідділів профспілок і органів народної освіти, а також по лінії нацменшин» [155, с.62]. Справа в тому, що переважна більшість молоді УСРР була віруючою. За даними «Комсомольської правди» (№288 від 11.12.1927 р.) у РСФРР серед молоді було 20-30 % віруючих, а в УСРР цей показник досягав 90%. У сільській місцевості рідко можна було знайти «не духоборну молодь» [337, с.2].

Південбюро Центрального Комітету всеукраїнської спілки працівників освіти рапортувало до ЦК КП(б)У про зростання політичної зрілості серед вчительства та його активну участь в Києві, Одесі, Донецьку та Катеринославі в антирелігійній та інших громадсько-політичних кампаніях. А над працівниками освіти, які дотримувалися релігійної обрядовості організовувалися громадські суди [443, с.58].

Наприкінці 1920- х рр., з утвердженням тоталітарного режиму, радянська влада значно розширила завдання освітянської профспілки в боротьбі з церквою та релігією. Вони були визначені у постанові ЦК КП(б)У (1928 р.) «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду». При цьому зазначалося, що участь радянського учителя в релігійному русі є неприпустимою. Відповідно до постанови ЦК КП(б)У Всеукраїнська рада професійних спілок розіслала директиву «Про посилення антирелігійної пропаганди», у якій атеїстична

пропаганда визнавалася невід'ємною частиною культурно-освітньої роботи профспілок, яку рекомендувалося здійснювати систематично, використовуючи усі форми клубної роботи, а також антирелігійну літературу профспілкових бібліотек (Див. Додаток Щ).

Розширюючи антирелігійну роботу через хати-читальні, робітничі клуби, масові зібрання, освітянські профспілки співпрацювали з осередками товариства безвірників. Повідомлення із Луганська, Проскурівщини, Чернігівщини свідчили про те, що на місцевих освітян дивилися як на головну і визначальну силу у проведенні антирелігійних кампаній [155, с.62].

На окружному з'їзді безвірників Київщини було ухвалено декларацію до вчителів республіки, у якій зазначалося: «Громадські, професійні та освітні установи повинні піднести питання про практичну антирелігійну роботу поміж дітей та молоді, в школах, так і в установах соцвиху та вузах. Організувати за прикладом Москви широкий антирелігійний учительський актив в окремі спілки безвірників для виховної та методичної роботи. Потрібно збільшити видання книжок антирелігійного змісту та відповідних підручників. Для виконання зазначених цілей використовувати секції наукових робітників, установ профосу, установ пролетстуду для організації наукової роботи» [333, с.3] (Див. Додаток Ю). У 1928 р. ВУК спілки працівників освіти погодив з Народним комісаріатом освіти УСРР необхідність включення в програму підвищення кваліфікації педагогів питань про форми та методи антирелігійної роботи в школі [337, с.2].

Освітянські профспілкові лідери наголошували на необхідності вдосконалення методів антирелігійних кампаній. Тому профспілки брали участь у організації «гуртків безвірників» при хатах-читальнях, сельбудах, райклубах, фабзавкомах [470, с.160]. Гуртки безвірників залучали до своїх лав нових членів: жінок, дітей, бідняків села, кустарів, безробітних, сезонних робітників у місті. У 1928 р. кількість антирелігійних гуртків помітно зроста, що супроводжувалося поширенням антирелігійної пропаганди [152, с.3].

Боротьба з релігією в усіх сферах життя, в тому числі й у школі, найбільш «ефективною» виявилася у 1929 р., після II Всесоюзного з'їзду безвірників [477, с.132]. З'їзд визнав, що активному віруючому освітянинові не місце в роботі установ народної освіти, і в зв'язку з цим доручив Народному комісаріаті освіти УСРР і профспілці працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів до звільнення віруючих учителів від роботи. У резолюції з'їзду зазначалося, що звільнення з роботи давало можливості влаштуватися в іншому місці [311]. Отже, розпочатий у 1929 р. форсований «штурм» соціалізму супроводжувався планомірною, систематичною та войовничою антирелігійною діяльністю Спілки войовничих безвірників. ВЦРПС звернувся до всіх профорганізацій з об'їзним листом «Про посилення антирелігійної пропаганди». Відповідно до цього листа центром антирелігійної пропаганди повинні були стати культкомісії, клуби, червоні кутки, які мали співпрацювати з осередками спілки безвірників. Одним із активних заходів антирелігійної пропаганди визнавалися антирелігійні виставки та музеї, що влаштовувались при палацах культури, клубах. Зверталася увага на активне залучення до антирелігійної роботи бібліотекарів, а також на підготовку та перепідготовку культробітників з питань антирелігійної пропаганди (Див. Додаток Я). Більше того, пропонувалося у кошторисах культкомісій та клубів передбачити «антирелігійні» видатки [190, с.6]. Отже, безвірницька пропаганда забезпечувалася необхідними коштами.

Керівні органи спілки працівників освіти УСРР звертали увагу спілчан, насамперед, вчителів на необхідність посилення антирелігійної роботи, зокрема у школах, під час релігійних свят. Так, у зверненні «Про релігійні свята» до всіх окружних філій у квітні 1929 р. зазначалося, що антирелігійне виховання в установах соцвиху вимагає найуважливішого ставлення до днів релігійних свят, як днів відпочинку. Боротьба за новий побут і за оздоровлення побуту, за виховання радянської дитини, вимагає аби дитина – школяр у дні релігійних свят була найдовший час у школі під впливом радянського оточення. А

завдання школи – «найбільше послабити вплив релігії на дітей, провести організацію роботи з дітьми в ці дні» [62, арк.74].

У тогочасній періодиці постійно повідомлялося: «Кожне релігійне свято зустрічається антирелігійною пропагандою. Для більш урочистих свят, наприклад таких, як Покрова, напередодні присвячується цілий день. Робота, проводиться шляхом бесіди, дитячих оповідань, вираховувань витрат на храмування, креслення діаграм, малювання» [151, с.3]. У спілчанські бібліотеки надходила антирелігійна література, для найвіддаленіших місць використовувалися вдало підібрані пересувні бібліотеки. На сторінках преси виділялося місце для висвітлення питань теорії та практики антирелігійної роботи.

Однак попри намагання радянської влади позбутися церкви та викреслити релігію із важливих складових життя пересічних громадян антирелігійна боротьба не завжди давала бажаний результат. У періодиці повідомлялося про інертність вчителів та невдале проведення тих чи інших антирелігійних заходів: «у деяких місцях є література (с. Снігин на Лубенщині, Полтавська обл.), але вчительство села інертне і не рухає справу вперед. По інших місцях згадують про антирелігійну компанію тільки перед релігійними святами (с. Павлоч, Попільнянський район). Серед вчителів є багато релігійних освітян на 1929 р. Потрібно у спілці проводити боротьбу з тими, які думають, що можна не пориваючи зі старим богом, виховувати дітей у соціалістичному дусі та допомагати суспільству будувати соціалізм [190, с.6].

На діяльність освітянських профспілок наприкінці 1920-х р.вплинули кризи хлібозаготівель в УСРР, пов'язані із відсутністю в умовах непу справді ринкових методів господарювання, низькими закупівельними цінами держави на сільськогосподарську продукцію та високими цінами на товари промислового виробництва.

Українські селян-виробники відмовилися взимку 1927-1928 рр. продавати хліб державі за штучно заниженими закупівельними цінами. Однак радянське керівництво планувало за рахунок дешево купленого хліба вирішити проблему

з харчуванням у країні та накопиченням коштів на індустріалізацію. Причину такої поведінки селян вбачало лише у «куркульських страйках». Тому про вихід із становища за допомогою економічних методів чи про будь-які поступки селянам не могло бути й мови. Для виходу із кризи хлібозаготівель влада застосовувала репресивний апарат та надзвичайні заходи, які підкріплювалися агітаційно-пропагандистською роботою, до якої втягувалися громадські організації, включаючи і освітянські профспілки.

Для проведення масових господарсько-політичних та культурно-ідеологічних кампаній на селі було утворено спеціальну комісію при ВЦРПС. Аналогічні органи створювалися при республіканській та оружних радах профспілкових організацій, в тому числі і освітянській.

Отже, освітянська профспілка ставала одним із ретрансляторів заготівельної політики радянської влади, реалізації кампанії хлібозаготівель за «уральсько-сибірським методом» та модернізації сільського господарства «по-більшовицьки» [447,с.65]. Газета «Народний учитель» у 1928 р. зазначала: «Коли б наші освітяни, що працюють на землі, та порушували питання про організацію колективної обробки землі та в першу чергу самі вступали в колектив – зробили б велике діло. Питання про участь учителя в піднятті сільського господарства в сучасний момент набирає актуальної ваги. У першу чергу, треба зацікавити цим питанням наші профорганізації» [248, с.1]. Таким чином, на освітянську профспілку та освітян покладалося завдання переконати пересічне населення у необхідності вступати до колгоспів.

У 1929 р. Президія центрального комітету спілки працівників освіти зобов'язала кожний культурний заклад (школа, хата-читальня, бібліотека) взяти максимальну участь у проведенні хлібозаготівельних кампаній. Ініціаторами виконання хлібозаготівельних планів мали бути освітяни. На усі місцеві органи освітянської профспілки покладалося завдання «організувати на сільських зборах спілки бідноти та молоді, доповіді освітян про хлібозаготівельну кампанію. Крім того, пропонувалося виявити особливу пильність у захисті освітян-суспільників від цькування глитайських елементів,

забезпечивши своєчасну допомогу й підтримку кожному освітянинові–активістові» [255, с.2]. Подібні вказівки на місця давали окружні та районні виконавчі комітети спілки працівників освіти. Так, Подільський районний виконавчий комітет Запорізької округи спілки працівників освіти 14 листопада 1929 р. зазначав, що «агітаційна робота освітян повинна ґрунтуватися на наступних засадах – не повинно бути освітянина, який би не прийняв участі в цій великій державній роботі. Освітянам разом з іншими установами на селі належало скласти громадську думку навколо завдань підвищення врожайності та весняної засівної компанії, хлібозаготівельних компаній» [62, арк.78].

З метою якнайширшого втягнення освітян у хлібозаготівельні кампанії скликалися конференції, наради профспілок, готувалася методична література, читалися лекції, проводилися бесіди, із працівників освіти створювалися спеціальні бригади, які відправлялися на село, та комісії сприяння хлібозаготівельній кампанії тощо. Всеукраїнський комітет спілки працівників освіти УСРР про участь освітян у хлібозаготівельній кампанії у 1929 р. звітував наступним чином: «Підготовка до хлібозаготівельної компанії проводилася різними методами серед працівників освіти. На Сумщині у вересні було опрацьоване це питання на конференції. На нараді працівників освіти Одещини було напрацьовано план проведення хлібозаготівельної компанії із залученням методичних нарад, курсів вчителів та перепідготовки. Чернігівська спілка працівників освіти визнавала за найбільш ефективну форму опрацювання методичні наради. Практичне втілення здійснювалося за рахунок організації трійок. Так було організовано 33 культурні трійки. Широко використовувалася практика посилення бригад із працівників освіти районних центрів у село. Головними формами участі у названій кампанії були бесіди, лекції на зборах червоних кутків, сельбудах, організація червоних обозів. Учителі входили в комісії по «сприянню кампаніям» [62, арк.78]. Отже, «організація і проведення лекцій, доповідей, вечорів запитань та відповідей, показових агросудів, організація екскурсій селян у сільськогосподарські комуни, радгоспи, дослідні станції, випуск стінних газет, присвячених хлібозаготівельним кампаніям», –

все це використовували профспілки освітян у своїй роботі під час хлібозаготівельних кампаній [256, с.5].

Працівники освіти у цих кампаніях використовувалися насамперед як агітатори та організатори. Так як хлібозаготівельні кампанії 1927-1928 та 1928-1929 рр. мали примусовий характер, супроводжувалися насильством, репресіями, конфіскацією майна у селян, то не поодинокими були випадки, коли селяни погрожували розправою за активну агітацію [473, с.96]. Зокрема, у Каменській окрузі Білосотрицького району учителям надсилалися записки з погрозами фізичної розправи у випадку продовження активної пропаганди проти них [62, арк.78]. Через погрози освітяни відмовлялися від агітації на користь радянської влади та припиняли участі у хлібозаготівельних кампаніях. У виданні спілки працівників освіти УСРР «Народний учитель» у 1929 р. у зв'язку з цим зазначалося: «Серед певної частини нашого вчительства помічається бажання відійти від цієї боротьби, не сваритися з куркулем, обмежитися себе педагогічною та культурною роботою, не встрявати в політику» [226, с.1]. Загалом виконання хлібозаготівель у 1927-1929 рр. досягалося насамперед за рахунок надзвичайних заходів, які сталінське керівництво узаконило у 1929 р. 28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань і планів». 3 липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Уводилися обов'язкові планові завдання із хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання, за невиконання яких передбачалися не лише п'ятикратного розміру штрафні санкції, а і конфіскація всього майна, депортація у віддалені райони СРСР.

Таким чином, освітянська профспілка була одним із важелів впливу на пересічне населення у ході хлібозаготівельних кампаній та підготовки масової колективізації. Вона функціонувала як невід'ємна складова тоталітарної політичної системи, яка сформувалася в радянській країні, використовувалася, головним чином, для підсилення організаційної роботи та ідейно-політичного тиску на селянство, щоб послабити його опір надзвичайним заходам.

У 1920-ті рр. Всеукраїнська спілка працівників освіти брала участь у шефстві над Червоною армією та флотом. Шефство освітян над Червоною Армією розпочалося з квітня 1923 р. і здійснювалося за допомогою різних методів та форм роботи в залежності від поточного моменту і завдань, які вирішувала влада. У підшефних військових частинах і підрозділах профспілки освітян організовували загальноосвітні лекції, цикли лекцій з природознавства та географії, групи по вивченню української мови, лікнепи, політсуди, екскурсії, вечори змички та товариських розваг. У порядку культурного шефства шкільні колективи прикріплювалися до червоноармійських частин для провадження культурноосвітньої праці в червоноармійських школах та клубах [343, с.3] (Див. Додаток В1). Наприклад, на Лубенщині (Полтавська область) для рядових червоноармійців організовувалися численні вистави, літературно-вокальні вечори, доповіді, проводилася системаична політосвітня робота з червоноармійцями-комуністами. Особливо пошкваленою ця робота була у ювілейні дні та політичні свята [343, с.3]. Так до десятої річниці Червоної армії «Народний учитель» зазначав: «Зосередити увагу освітян на підготовці свят десятиріччя Червоної армії: перевірити та підсумувати роботу шефських комісій. Відповідно до цього на селі перевірити, як та яку роботу проводили спілкові органи серед допризовників та територіальних частинах. Найактивніше роботу можна перевірити в спосіб організацій конференцій шефських комісій, організації нарад активну з постановкою доповіді «Підсумки шефської роботи та завдання надалі» [343, с.3]. Всеукраїнський комітет освітянської профспілки з нагоди десятиріччя Червоної армії зобов'язався взяти у шефство над військовими частинами та флотом м. Севастополя. З метою практичної реалізації шефських заходів у Севастополі була створена бригада спілчан [62, арк.48-49].

Шефство передбачало не лише роботу серед військових, допризовників, а і популяризацію Червоної армії та флоту через книгозбірні будинків робітників освіти шляхом влаштування виставок літератури про червону армію, історію її створення, роль та значення. Для виконання поставлених цілей активно

використовувалась стінгазети, місцева преса, газета «Народний учитель» (Див. Додаток Д1). Отже, витрачаючи величезні кошти на утримання військових відомств (на оборону витрачалася чверть доходів державного бюджету) радянська влада через шефську роботу освітянських профспілок над армією прагнула, з одного боку, добитися підвищення ідейно-політичного, культурно-освітнього рівня військових, а з іншого, якнайширше популяризувати необхідність зміцнення обороноздатності країни.

Реалізуючи у 1920-і рр. плани соціалістичного будівництва, радянська влада постійно відчувала брак фінансів, а тому запровадила з 1926 р. практику щорічних добровільно-примусових державних позик. Профспілки освітян безпосередньо прилучалися до пропаганди та організації державних позик. Так, у зверненні секретаря Всеукраїнського комітету спілки працівників освіти Ткача «До всіх освітян УСРР» 8 серпня 1928 р. зазначалося: «Під час другої позики освітяни візьмуть якнайактивнішу участь у цій роботі через громадські організації та школу». Президія ВУК радила усім освітянським спілковим організаціям використовувати конференції, наради перед початком шкільного року й організувати на них доповіді про позику та її значення. Працівники усіх установ освіти та культури зобов'язувалися долучитися до справи популяризації та реалізації позики [179, с.1].

Центральна і місцева преса, стінні газети, інформаційні листи широко висвітлювали роботу освітян у розповсюдженні та реалізації позики серед освітян та інших соціально-професійних груп населення. «Народний учитель» наголошував: «Кожен освітянин мусить мати облігації позики! Кожний освітник всіма засобами повинен сприяти популяризації позики та реалізації серед трудящих, особливо на селі! Жодні збори селян не повинні відбуватися без освітника, що роз'яснюватиме значення позики» [179, с.1].

Освітянська профспілка для розповсюдження та реалізації позик широко використовувала пропагандистські лозунги: «Школа і вчитель не повинні стояти осторонь великого завдання найшвидшої реалізації позики, від чого залежить не тільки зміцнення сільського господарства, а й зміцнення всього

становища на селі» [481, с.46]. Методи проведення позики були різними. Зокрема, школярі робили між собою збір коштів на колективне придбання облігацій, проводилися лотереї на розіграш позики. Школи, що мали додаткові заощадження, зобов'язувалися перевести їх в облігації. Зазвичай під час проведення кампаній державних позик читалися тематичні лекції, організовувалися концерти, вистави, інші культурно-масові заходи, які відвідувала значна частина трудящих [339, с.3].

На нараді ВУК працівників освіти у 1928 р. увага спілчан акцентувалася на посиленні роботи у справі реалізації державної позики освітянами села: «на кожного освітянина, що працює на селі, покладається важливе завдання взяти найактивнішу участь в агітації серед селянства за успішну реалізацію позики. Школа, сельбуди, хати-читальні, сільські збори – все це мусить найширше та найліпше бути використано освітянами в справі розповсюдження позики» [185, с.1]. В умовах, коли влада розпочала по суті примусові хлібозаготівлі, на нараді ВУК працівників освіти лицемірно проголошувалося, що «правильна господарська політика компартії й радвлади щодо сільського господарства сприяє збільшення добробуту селянства» А це нібито і диктує необхідність вилучення селянських коштів через позику, хоча насправді селяни не володіли необхідними грошами через невідповідність цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію. А сільські вчителі, як відомо, отримували найменшу зарплату. Щоправда 10% із суми проданих в районах облігацій держава передавала районам для шкільного будівництва [148, с.4]. А це значить, що будівництво шкіл на селі через державні позики значною мірою перекладалося на самих жителів села.

Наприкінці 1920-х рр. в умовах посилення репресій та фальсифікацією органами ДПУ «шахтинської справи, інших політично-судових процесів над старою інтелігенцією, освітянські профспілки були втягнуті у кампанію залякування та переслідування старої інтелігенції, викриття та звинувачень старих спеціалістів та господарників, так званих пособників контрреволюції, ворогів радянської влади. Одразу ж після «шахтинської справи» в суспільно-

політичному житті утвердилося поняття «шкідництво», що використовувалося у будь-якій сфері людської діяльності. Таких «шкідників» почали шукати в освіті та науці.

У судово-політичні процеси над «шкідниками» були втягнуті секції наукових працівників, які ухвалювали колективні резолюції, що засуджували «шкідників». Характерно, що існував своєрідний шаблон подібних резолюцій.. Наприклад, під час показового процесу «справи Промпартії» у 1930 р., Центральне бюро СНР виступило з відозвою «Відповідь наукових працівників СРСР на шкідництво і підготовку інтервенції», в якій зазначалося: «Центральне бюро секції наукових працівників висловлює глибоке презирство та обурення всієї радянської наукової громадськості купці негідників-шкідників... Розстріл усіх зрадників до одного – таким має бути вирок пролетарського суду... Більше класової пильності – такий висновок повинен бути зроблений всією радянською громадськістю». Керівництво СНР прагнуло, таким чином, відмежуватися від можливих звинувачень у «політичній нейтральності», в співчутті «шкідникам» [451,с.78]. У 1929-1930 рр. проводилася кампанія «самоочищення» секцій наукових працівників від «нестійких», «ворожих» елементів. Проте, незважаючи на всі зусилля керівництва з центру, відповідних масштабних заходів не відбулося. «Самоочищення» стало в основному формальним. Практика доносів у той час ще не набрала поширення серед наукової інтелігенції [469, с.91]. Однак СНР зазнали значних втрат від показових процесів. Внаслідок процесу «Спілки визволення України» у 1930р. постраждала Київська секція наукових працівників [451, с.78]. Так із секції наукових працівників міста були виключені 36 осіб. На лаві підсудних опинилися її члени І.Ю. Гермайзе, С.О. Єфремов, О.Г. Черняхівський, Г.К. Голоскевич, Г.Г. Холодний та інші вчені й викладачі вузів [451, с.78].

Майже одночасно з процесом СВУ в Житомирі відбувся суд над «шкідниками сільського господарства» – викладачами вищих навчальних закладів Харкова, співробітниками різних сільськогосподарських установ. Внаслідок чого Харківська секція наукових працівників лишилася 12 осіб, у

тому числі таких відомих спеціалістів, як М.З. Резников, К. Г. Маньківський, К.С. Кононенко, А.Ф. Дідусенко та ін. Отже, наприкінці 1920-х рр. освітянські профспілки цілком і повністю були підпорядковані тоталітарному режиму і були втягнуті в кампанію боротьби та репресій проти «шкідників» та «ворогів» радянської влади, яка набирала все більших і більших масштабів.

У 1921 – 1923 рр. освітянські профспілки брали участь у громадській кампанії допомоги голодуючим. Їх представники працювали у комітетах допомоги голодуючим та комісіях з ліквідації наслідків голоду, освітяни надавали допомогу голодуючим зібраними коштами. Але до 1922 р. всі кошти, що були зібрані в УСРР, спрямовувались до голодуючих губерній РФСРР. Лише на початку 1922 р. було отримано дозвіл допомагати українським голодуючим.

У 1920-ті рр. більшовики активно використовували профспілку освітян для формування і зміцнення органів влади всіх трудящих – рад, які були важливою складовою політичної системи. Освітяни проводили організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу у ході виборчих кампаній, рекомендували та обирали своїх представників до складу рад та їх апарату. Але до середини 1920-х рр. законодавство про вибори не було систематизоване, а ради внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1924-1925рр. ще не були сформовані в багатьох містах УСРР, селищні ради були вперше створені під час виборчої кампанії 1925–1926 рр., а статус сільських рад, як органів влади на селі, остаточно було встановлено у 1927 р. Але при цьому на державному рівні закріпилися нерівноправність громадян під час виборів та їх обмеження у правах.

Загалом до середини 1920-х рр. явка виборців залишалася низькою, населення не брало активної участі у перевиборах рад. Тому XIII з'їзд РКП(б) в травні 1924 р. проголосив курс на пожвавлення рад.

У передвиборчих кампаніях рад другої половини 1920-х рр. освітянські профспілки аналізували попередні виборчі кампанії та звіти рад, перевіряли виконання наказів, допомагати виборчим комітетам виявляти осіб, позбавлених права голосу, висували та підтримували свої кандидатури до рад, залучали школярів для рознесення виборчих карток, брали участь у агітаційно-пропагандистській роботі тощо. Разом з більшовицькими та іншими громадськими організаціями, поєднуючи масову пропагандистську роботу з адміністративним тиском, вони добилися суттєвого зростання участі населення у виборах, а до складу рад було обрано відданих радянській владі депутатів, серед яких досить помітною була питома вага освітян. Виборчі кампанії другої половини 1920-х рр. остаточно легітимізували більшовицький режим.

Важливою складовою участі освітянських профспілок у суспільно-політичному житті була боротьба з церквою та релігією. Відповідно до статуту спілки освітян вчителі мали право на свободу віросповідання, але більшовики вважали, що радянський педагог не може бути віруючою людиною. Тому профспілка освітян не може захищати таких учителів.

До середини 1920-х рр. радянська влада вимушено визнавала віруючих вчителів, хоча постійно закликала освітянські профспілки до боротьби з релігією, вважаючи атеїстичну роботу як частину класової боротьби. Значно активізувалася антирелігійна, атеїстична діяльність освітянських профспілок у другій половині і особливо наприкінці 1920-х рр., коли вищі партійні органи ухвалили низку постанов про необхідність посилення антирелігійної боротьби та пропаганди. Освітянські профспілки брали участь у організації антирелігійних гуртків, діяльність яких супроводжувалася поширенням антирелігійної пропаганди у робітничих клубах, хатах-читальнях, під час проведення масових культурно-освітніх та політичних заходів. При цьому освітянські профспілки співпрацювали з осередками товариства безвірників. У 1929 р., коли розпочався форсований «штурм» соціалізму, антирелігійна боротьба набула характеру яскраво вираженого войовничого атеїзму, утвердження якого відбувалося за допомогою використання найширшого

арсеналу форм і методів роботи. Однак антирелігійна боротьба не завжди давала бажаний результат, а ті чи інші антирелігійні заходи викликали супротив віруючих.

Під час кризи хлібозаготівель наприкінці 1920-х рр. освітянська профспілка використовувала спілчан як ретрансляторів заготівельної політики радянської влади, як агітаторів та організаторів проведення заготівельних кампаній. Вона стала одним із важелів впливу на сільське населення і використовувалася, головним чином, для підсилення організаційної роботи та ідейно-політичного тиску на селянство, щоб послабити його опір надзвичайним заходам та суцільній колективізації, що розпочалася восени 1929 р.

Поряд з цим освітянські профспілки здійснювали шефську роботу над армією та флотом, спрямовану на забезпечення ідейно-політичного та культурно-освітнього рівня військових та популяризацію зміцнення обороноздатності країни.

З метою забезпечення коштів для реалізації планів соціалістичного будівництва профспілки освітян безпосередньо прилучалися до пропаганди та організації по суті добровільно-примусових державних позик, запроваджених у 1926 р. А в умовах посилення наприкінці 1920-х рр. репресій освітянські профспілки були втягнуті у кампанію залякування та переслідування старої інтелігенції, у боротьбу з так званими пособниками контрреволюції та ворогами радянської влади, що свідчило про повне підпорядкування профспілок тоталітарному режиму.

ВИСНОВКИ

Вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань дає змогу сформулювати узагальнюючі висновки.

З'ясовано, що з 1920-х рр. до теперішнього часу науковці підготували значну кількість різнопланових за характером та проблематикою досліджень, які лише дотичні до обраної теми. Фрагментарно деякі питання створення та діяльності освітянських профспілок у 1920-ті рр. знайшли відображення в узагальнюючих виданнях з історії УСРР 1920-1930-х рр., та культурного будівництва, у працях, присвячених формуванню радянської інтелігенції, історії радянських державних органів, громадських організацій, включаючи профспілки, у тематичних дослідженнях з історії українізації та освіти в УСРР у 1920-ті рр. Але ніхто із учених не досліджував процес утворення та функціонування освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр., ця тема ще не була предметом спеціального комплексного наукового дослідження і не знайшла свого узагальнюючого висвітлення.

Через брак монографічних і колективних праць, змістовних кваліфікаційних досліджень, присвячених профспілці освітян УСРР у 1920-ті рр., складно виокремити чітку періодизацію історіографії теми. Хоча упорядкування історіографічних джерел та проблемно-хронологічних напрямів досліджень, врахування сучасної періодизації історичної науки загалом дає змогу умовно виділити три історіографічні періоди. Перший охоплює 1920-ті рр. і характеризується публікацією публіцистично-наукових статей, інших матеріалів політично-практичного спрямування, підготовлених партійно-радянськими працівниками, діячами профспілок, представниками НКО УСРР, журналістами. Другий історіографічний період охоплює 1930 - 1980-ті рр., коли з'явилися загальні роботи та дисертації з історії радянських профспілок, підготовлені на основі марксистсько-ленінської методології. Сучасний історіографічний період у вивченні означеної теми розпочався після розпаду

СРСР та проголошення незалежності України. Вітчизняні історики активно переосмислюють історію функціонування усіх складових радянської політичної системи 1920-х рр., включаючи профспілки.

На сучасному етапі вітчизняної історіографії відбуваються якісні зміни у дослідженні профспілкового руху в УСРР, зумовлені деідеологізацією історичної науки, розширенням доступу до історичних джерел, застосуванням нових методологічних підходів та модерної теорії тоталітаризму. Але, не дивлячись на це, історія освітянської профспілки УСРР 1920-х рр. не стала предметом спеціального дослідження.

Встановлено, що утворення радянської освітянської профспілки відбувалося за умови існування декількох профспілкових об'єднань, які діяли в роки Української революції і до яких входили освітяни. Це Всеросійська учительська спілка, що об'єднувала насамперед російських вчителів, відданих царській владі і вороже налаштованих проти рад, Всеукраїнська учительська спілка, яка підтримувала уряди УНР і об'єднувала національно свідомих і патріотично налаштованих українських освітян, підтримувані більшовиками малочисельні прокомуністичні профспілки (союз учителів-інтернаціоналістів, який відкрито перейшов на бік радянської влади, спілка вчителів-комуністів) та інші нові профспілкові організації.

З'ясовано, що більшовицька влада створювала нову радянську профспілку освітян шляхом розпуску як ворожої у грудні 1918 р. Всеросійської, ліквідації як націоналістичної у січні 1920 р. Всеукраїнської та розгрому інших опозиційних незалежних учительських спілок. Витісняючи інші професійні об'єднання, більшовики прагнули утвердити єдину офіційну систему освітянських профорганізацій.

Проаналізовано, що утворена в серпні 1919 р. насамперед на базі Союзу вчителів-інтернаціоналістів Всеросійська спілка працівників освіти та соціалістичної культури, крім вчителів, об'єднувала працівників вищої школи та науковців, була повністю під контролем більшовицької влади, стояла на платформі тісної співпраці з нею у справі здійснення соціалістичних

перетворень. Об'єднання у жовтні 1921 р. Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури з профспілкою працівників мистецтва виявилось не тривалим, так як у 1922 р. працівники мистецтв і освіти відокремилися в самостійні організації.

Показано, що в УСРР організаційне становлення радянської профспілки працівників освіти відбулося у 1920 році. Утворення та поширення організацій Всеросійської спілки працівників освіти та соціалістичної культури ініціювалося і підтримувалося партійно-державними структурами республіки. Впродовж 1920-1922 рр. шляхом чистки профспілкового апарату від політично неблагодійних кадрів, введення комуністів на провідні профспілкові посади, відкритим переслідуванням прихильників вільних профспілок над освітянською профспілкою було встановлено партійно-державний контроль. Уже в середині 1920-х рр., як зазначалось на I з'їзді Всеукраїнської спілки працівників освіти (січень 1925 р.), переважна частина освітян УСРР перейшла на бік радянської влади,

Наприкінці 1920-х рр. майже всі освітяни і науковці входили до профспілкового об'єднання, що було досягнуто не стільки реалізацією принципу добровільного профспілкового членства, як за допомогою політико-адміністративного тиску на працівників освіти та науки. Адже освітянину, який залишався поза спілкою часто загрожувало звільнення з роботи. Тому членство в спілці ставало необхідно-примусовим і часто мало лише формальний характер.

Відповідно до Статуту спілка працівників освіти СРСР була єдиною організацією, яка будувалася на основі більшовицького принципу демократичного централізму. Статут визначав основні функції та напрями діяльності, організаційні основи та структуру, джерела фінансування, умови членства профспілки освітян, повноваження спілки у сфері захисту економічних і правових інтересів працівників освіти та науки, участь організації в регулюванні умов праці робітників освіти, роботі відповідних державних органів, забезпеченні культурного рівня і розвитку суспільно-

політичної свідомості членів спілки. При цьому радянська освітянська профспілка мала функціонувати у режимі «приводного пасу» від правлячої державної партії до мас, що неминуче призводило до її одержавлення.

Розкрито, що відмовившись в умовах непу і обмежених ринкових відносин від безпосереднього включення профспілок до системи влади, більшовики залишили за ними функцію захисту економічних та соціальних інтересів працюючих. У 1920-ті рр. освітянські профспілки УСРР своєю участю у тарифно-економічній роботі, підготовці та укладенні колективних угод впливали на поліпшення нормування та умов праці освітян та науковців, спільно з органами державної влади забезпечували підвищення та диференціацію їхньої заробітної плати, яка у грошовій формі почала здійснюватися після завершення у 1924 р. грошової реформи. Але тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не мала системного характеру і не займала у їх діяльності домінуючого місця. Водночас у другій половині 1920-х рр. вона формалізувалася, а перехід до практики укладання типових колективних угод свідчив про бюрократизацію цієї галузі діяльності профспілок і підпорядкування останніх адміністраціям та державним структурам.

Отже, радянська влада використовувала елементи політики соціального партнерства із освітянською профспілкою в сфері регламентації трудових стосунків, але у другій половині 1920-х рр. у зв'язку з посиленням адміністративних методів керівництва участь спілок у вирішенні питань трудових відносин, матеріальних та соціальних інтересів працівників освіти та науки набувала формально-показового характеру і все більше підпорядковувалася держаній політиці.

Профспілки спільно із законодавчими та виконавчими органами влади забезпечували поступове зростання заробітної плати вчителів та науковців, особливо у другій половині 1920-х рр., коли фінансування оплати праці, на відміну від першої половини 1920-х рр., набуло стабільного характеру, диференціацію відповідно до тарифної сітки, приналежності до концентру,

державного та місцевого бюджетів оплати праці міських і сільських освітян, запровадження доплат за додаткові види праці та трудовий стаж.

При цьому заробітна плата вчителів, особливо сільських залишалася мізерною. За 1922-1926 рр. вона зросла у 5 разів, але її реальний розмір становив 33 крб. на місяць. Водночас заробітна плата науковців була більше ніж у 4 рази вищою за заробітну плату сільського вчителя.

Важливою складовою діяльності профспілок було забезпечення працівників освіти житлом та надання їм комунальних пільг. Ці питання у другій половині 1920 – х рр. включалися до переважної більшості колективних договорів, але у рамках відповідних постанов ВУЦВК та РНК УСРР. Житлово-будівельні кооперативи, створювані профспілками наприкінці 1920-х рр., не набули широкого розповсюдження, а, отже, не могли суттєво впливати на покращення житлових умов широкого загалу працівників освіти та науки, які проживали в містах та сільських освітян, які лишалися поза сферою житлово-комунальних кооперативів.

З метою надання фінансової допомоги працюючим освітянські профспілки організували мережу кас взаємодопомоги, а для безробітних створювали спеціальні фонди. Щоправда, робота по створенню таких фондів не була централізована і визначалася насамперед ініціативою та активністю низового профактиву та рядових спілчан, можливості яких надавати допомогу були обмежені.

Допомогу у санаторно-курортному лікуванні члени освітянських профспілок отримували завдяки централізованому розподілу путівок ЦК спілки працівників освіти. І хоча кількість таких путівок наприкінці 1920-х рр. поступово зростала, загалом їх було явно недостатньо для задоволення потреб працівників освіти та науки.

Встановлено, що у 1920-ті рр. освітянські профспілки брали безпосередню участь в освітній та культурно-масовій роботі, яка спрямовувалася на ліквідацію неписьменності серед населення, створення на основі класового принципу та ідеологічних засад нової радянської системи

освіти, підготовку через систему професійної освіти спеціалістів для різних галузей народного господарства і державного будівництва, реалізацію політики українізації, забезпечення через систему клубів, сільбудів, хат-читалень, червоних кутків інших закладів ідейно-політичного і культурного впливу на маси.

Профспілки надавали допомогу органам влади у відновленні роботи старих та відкритті нових шкіл, підготовці та перепідготовці учителів у процесі радянської модернізації освіти, організовували робітничі університети і забезпечували їх діяльність, відбирали молодь на навчання у вузах, технікумах та робітничих факультетах, забезпечували функціонування мережі шкіл профспілкового навчання, де здійснювалася підготовки та перепідготовки профспілкових кадрів, Секції наукових робітників здійснювали наукову підготовку майбутніх викладачів. Але вся ця робота по створенню нової радянської системи освіти, як і культурно-масові та освітні заходи в клубах, сільбуддах, червоних кутках, формалізувалася і політизувалася, спрямовувалася на пропаганду та роз'яснення політики партії, ідейно-політичне виховання мас і забезпечення їх участі соціалістичному будівництві.

Українізаційна робота освітянських профспілок охоплювала робітників і службовців, систему освіти та науки, радянський, партійний і профспілковий апарат, хоча значною мірою мала адміністративно-директивний характер. Але, незважаючи на обмеженість і формалізм у здійсненні, вона сприяла зростанню національної свідомості, зміцнювала авторитет профспілок серед україномовного населення та забезпечувала вплив профспілок і правлячої партії в українському селі.

Доведено, що соціально-економічні, політичні та інші процеси та кампанії, які відбувалися в країні, зумовлювали зміст суспільно-політичної діяльності освітянських профспілок УСРР. На початку 1920-х рр. вони прилучилися до кампанії допомоги голодуючим, хоча лише з 1922 р. їхня допомога почала надходити місцевому населенню, а до цього вона спрямовувалася у голодуючі губернії РФСРР.

Впродовж 1920-х рр. профспілки освітян брали участь у формуванні і зміцненні органів влади – рад. Вони проводили агітаційно-пропагандистську, організаційну роботу під час перевибірчих кампаній, забезпечували обрання до складу рад своїх представників. Але, якщо до середини 1920-х рр. виборці не проявляли помітної активності, а законодавство про вибори не було систематизоване, то після проголошення XIII з'їзд РКП(б) в 1924 р. курсу на поживлення рад було завершено визначення статусу рад всіх рівнів, профспілки разом з іншими громадськими організаціями добилися суттєвого зростання явки виборців і зміцнення депутатського корпусу та апарату рад за рахунок відданих радянській владі депутатів, серед яких досить помітно була питома вага освітян. Участь профспілки освітян у виборах до рад, діяльність обраних до їх складу спілчан сприяла легітимізації більшовицького режиму.

Атеїстична, антирелігійна діяльність освітянських профспілок здійснювалася в рамках політики більшовиків щодо церкви та релігії і вважалася своєрідною формою класової боротьби. У другій половині 1920-х рр. після прийняття вищими партійно-радянськими органами влади низки постанов про посилення антирелігійної боротьби, профспілки разом з осередками товариства безвірників значно активізували роботу по створенню антирелігійних гуртків, проведенню атеїстичної пропаганди у клубах та сільбудах, під час організації різних масових заходів. У частини віруючих войовничий атеїзм викликав відкрите несприйняття і супротив.

Під час хлібозаготівельних кампаній і особливо під час їх кризи у 1927-1928 та 1928-1929 рр. освітянські профспілки УСРР залучали спілчан до пропаганди заготівельної політики радянської влади та здійснення організаційних заходів для її реалізації. Але це не пом'якшувало зростаючої наприкінці 1920-х соціальної напруги на селі у зв'язку із застосуванням у ході заготівельних кампаній надзвичайних заходів.

Шефська робота освітянських профспілок УСРР над армією і флотом, їх участь в пропаганді та організації державних позик для реалізації планів соціалістичного будівництва, кампаніях боротьби з ворогами радянської влади,

які розгорнулися наприкінці 1920-х рр. у зв'язку з фальсифікованими судово-політичними процесами та наростаючими репресіями, свідчили, що профспілки стали невід'ємною складовою тоталітарної політичної системи і були цілком підпорядковані політиці партійно-радянської влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

Ф.1: Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад Робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1917-1920 рр.

Опис 1

1. Спр. 42. – Постанова Президії ВУЦВК про порядок виборів депутатів до волосних і сільських Рад, про організацію роботи сільських рад, волосних виконкомів і інших радянських установ/копії/. Звернення до трудящих світу про боротьбу за мир, звернення до трудящих України про щавдання IV Всеукраїнського з'їзду Рад. – 28 лютого – 17 грудня 1920 рр. – 144 арк.
2. Спр. 103. – Декрети й постанови ВУЦВК /копії/ та листування з губвиконкомми про скликання IV Всеукраїнського з'їзду та з інших питань організації роботи губвиконкомів. – 05 травня – 29 грудня 1920 р. – 109 арк.

Ф.166: Міністерство освіти України, 1917-2000 рр.

Опис 1: Народний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР), 1918-1920 рр.

3. Спр. 8. – Постанова Всеросійського ЦВК про розпуск Всеросійської вчительської спілки «ВУС» в зв'язку з її контрреволюційною діяльністю.

Протоколи загальних зборів співробітників Наркомосу УСРР про вибори членів комітету службовців до ревізійної комісії Наркомосу. – 29 березня – 28 червня 1919 рр. – 12 арк.

4. Спр. 1102. – Матеріали про роботу Харківських академій теоретичних знань та Інституту народної освіти / доповідні записки, рапорти, учбові плани і програми, розклад лекцій, списки студентів академії та ХІНО, автобіографії, мандати професорів та викладачів. – 11 грудня 1920. – 07 грудня 1921 рр. – 535 арк.

Опис 2

5. Спр. 290. – Матеріали про роботу вищих педагогічних учбових закладів Харківської губернії (звіти, доповіді, протоколи, учбові плани, програми, кошториси, статистичні відомості, мандати, посвідчення, заяви, списки професорів, викладачів та студентів Академії теоретичних знань, інститутів фізико-математичного і народної освіти. – Січень – 27 грудня 1921 рр. – 564 арк.

Ф.331: Уполномоченный комитет содействия ученым Совета народных комиссаров СССР при совете Народных комиссаров УССР, 1921-1938гг.

Опис 1

6. Спр. 143. – Документы об обследовании работы Центрального бюро секции научных работников при союзе «Работпрос»/ приказы, протоколы, переписка. – 25 января – 24 октября 1924 г. – 45 арк.
7. Спр. 145. – Документы о работе секции научных работников Екатеринославского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 18 января – 21 ноября 1924 гг. – 122 арк.

8. Спр. 147. – Документы о работе секции научных работников Житомирского городского совета союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 10 декабря 1924 – 20 октября 1925 гг. – 28 арк.
9. Спр. 148. – Документы о работе секции научных работников Камянец-Подольского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 01 апреля – 10 декабря 1924 гг. – 116 арк.
10. Спр. 149. – Документы о работе секции научных работников Киевского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 01 января – 27 декабря 1924 гг. – 280 арк.
11. Спр. 150. – Документы о работе секции научных работников Киевского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 01 октября 1924 – 12 ноября 1925 гг. – 143 арк.
12. Спр. 147. – Документы о работе секции научных работников Николаевского городского совета союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 12 февраля 1924 – 24 марта 1925 гг. – 4 арк.
13. Спр. 154. – Документы о работе секции научных работников Одесского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 01 октября 1924 – 25 октября 1925. – 70 арк.
14. Спр. 158. – Документы о работе секции научных работников Полтавского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 29 декабря 1924-18 ноября 1925 гг. – 47 арк.
15. Спр. 161. – Документы о работе секции научных работников Черниговского губотдела союза «Работпрос» / план, отчет, протоколы, переписка. – 30 декабря 1924-12 ноября 1925 гг. – 26 арк.

Опис 2

16. Спр. 5. – Документы поличному составу научных работников, представления и назначения персональных пенсий / постановления, анкеты, автобиографии, заявления, сведенья, переписка. – 29 июня 1922 – 22 ноября 1925 гг. – 93 арк.

Ф.337: Міністерство економіки України, 1921 – 1999 рр.**Опис 1.3**

17.Спр. 5233. – Проект постанови Раднаркому УСРР про встановлення заробітної плати в установах місцевого бюджету на 1927-1928 рр. та матеріали до нього. – 196 арк.

Ф.2201: Міністерство освіти Української держави. – 1917-1918 рр.**Опис 1**

18.Спр. 44. – Листування з інформаційним бюро пр. освою діяльність, законопроекти та пояснюючі записки до них про організацію роботи міністерства. – 20 травня – 26 грудня 1918 рр. – 86 арк.

19.Спр. 379. – Правила прийому в державні університети, проекти штатів й їх оплату в державних університетах і інших вищих учбових закладах. – 24 липня – 14 грудня 1918 рр. – 24 арк.

20.Спр. 779. – Листування з Генеральним секретаріатом народної освіти про арешти вчителів айстро-німецькою окупаційною владою, призначення на посади та встановлення пенсії, організацію курсів для вчителів низових шкіл і про їх важкий матеріальний стан і інші питання нижчої освіти. – 18 вересня – 19 грудня 1918 рр. – 159 арк.

Ф.2605: Всеукраїнська Рада професійних спілок (ВЦРПС), 1926-1929 рр.**Опис 2**

21.Спр. 523. – Матеріали про проведення та українську мову, роботу профспілок / обіжники, резолюції, доповіді, звіти, листування. – 09 січня 1928 – 09 червня 1929 рр. – 499 арк.

Ф.2717: Всеукраїнський комітет Всесоюзної професійної спілки робітників освіти

Опис 1

22.Спр. 1. – Обіжники та протоколи ЦК Робос. – 30 грудня 1921 – 25 грудня 1922 рр. – 13 арк.

23.Спр. 8. – Матеріали відділу орг. Освіти. – 09 лютого 1922 р. – 11 арк.

24.Спр. 13. – Соціальне страхування. – 30 квітня 1922 – 19 грудня 1922 рр. – 28 арк.

25.Спр. 24. – Справа наукових робітників. – 22 листопада 1921 – 08 листопада 1922 рр. – 14 арк.

26.Спр. 27. – Обіжники Южбюро ЦК Робос. – 23 січня – 15 грудня 1922 рр. – 118 арк.

27.Спр. 32. – Волинський губвідділ. – 22 лютого 1922 – 23 грудня 1922 рр. – 18 арк.

28.Спр. 38. – Одеський губвідділ. – 13 січня 1921 – 04 грудня 1922 рр. – 100 арк.

29.Спр. 70. – Справа політпідготовки. – 07 лютого – 07 серпня 1923 рр. – 18 арк.

30.Спр. 76. – Звіти, резолюції, та інші інформаційні матеріали. – 14 січня – 28 жовтня 1923 рр. – 61 арк.

31.Спр. 137. – Про постачання літературою. – 29 грудня 1924 – 29 квітня 1925 рр. – 31 арк.

32.Спр. 138. – Будинки освіти. – 15 листопада 1924 – 29 грудня 1924 рр. – 152 арк.

- 33.Спр. 146. – Про екскурсії. – 07 березня 1924 – 22 грудня 1925 рр. – 267 арк.
- 34.Спр. 154. – Протоколи СНР. – 01 січня 1925 – 31 грудня 1925 рр. – 35 арк.
- 35.Спр. 162. – Перепідготовка. – 22 листопада 1924 – 19 листопада 1925 рр. – 18 арк.

Опис 2

- 36.Спр. 4. – Отчет о деятельности учительского совета. – 1917 г. – 14 арк.
- 37.Спр. 7. – Про перевибори правління. – 1920 р. – 21 арк.
- 38.Спр. 17. – Курси профруху. – 1923 р. – 23 арк.
- 39.Спр. 29. – Листування з Цекосом. – 1923 р. – 29 арк.
- 40.Спр. 48. – Тезиси и резолюции I Учительского съезда. – 1924 г. – 41 арк.
- 41.Спр. 72. – Каси взаємодопомоги, прибуткові документи. – 1925 р. – 32 арк.
- 42.Спр. 98. – Циркуляри та розпорядження. – 1925 р. – 81 арк.
- 43.Спр. 150. – Різні статuti. – 1925 р. – 54 арк.
- 44.Спр. 154. – Тарифна сітка. – 1925 р. – 17 арк.
- 45.Спр. 159. – Пенсії. – 1925 р. – 23 арк.
- 46.Спр. 201. – Київський губрос. – 1925 р. – 185 арк.
- 47.Спр. 256. – Економробота. – 1926 р. – 64 арк.
- 48.Спр. 310. – Про перевибори низових осередків. – 1926 р. – 98 арк.
- 49.Спр. 410. – Культосвітні питання. – 1926 р. – 42 арк.
- 50.Спр. 423. – Тарифно-економічні справи. – 1926 р. – 52 арк.
- 51.Спр. 652. – Вінницька окрфілія. – 1926 р. – 79 арк.
- 52.Спр. 1693. – III з'їзд СНР. – 1929 р. – 31 арк.

Опис 3

- 53.Спр. 16. – Культробота. – 26 листопада 1926 – 27 листопада 1927 рр. – 92 арк.
- 54.Спр. 31. – Каси взаємодопомоги. – 1927 р. – 78 арк.
- 55.Спр. 35. – Грошово-видаткові документи. – 1927 р. – 82 арк.

- 56.Спр. 52. – III з'їзд Спілки Робос. – 12 грудня – 15 грудня 1928 р. – 93 арк.
- 57.Спр. 63. – Вчителі про настрої та роботу сільських учителів. – 03 січня – 02 грудня 1928 рр. – 45 арк.
- 58.Спр. 68. – Матеріали до Всеукраїнського з'їзду Робос. – 1928 р. – 62 арк.
- 59.Спр. 88. – Документи фінансового комітету ВУКа. – 1928 р. – 98 арк.
- 60.Спр. 100. – Херсонська окрфілія спілки Робос. – 01 січня – 07 листопада 1929 рр. – 96 арк.
- 61.Спр. 121.- Директиви про перевибори профрад. – 01 січня 1929 – 01 березня 1930 рр. – 132 арк.
- 62.Спр. 131. – Матеріали до перевиборів рад. – 05 березня 1929 – 15 лютого 1931рр. – 98 арк.
- 63.Спр. 215. – Плани організації дошкільного походу. – 01 січня – 07 травня 1930 рр. – 73 арк.
- 64.Спр. 216. – Протоколи ВУК РОБОС. – 29 червня – 23 грудня 1929 рр. – 56 арк.

Опис 4

- 65.Спр. 12. – Проект уставу профспілки робітників освіти СРСР, листування ВЦРПСом, Раймісцевками, групками спілки «Робос» з питань обговорення проекту уставу та обліку членів спілки. – 01 липня – 25 жовтня 1930 рр. – 63 арк.

Ф.3481: МК. Всеукраїнський комітет професійної спілки робітників освіти, 1922-1931 рр.

Опис 5

- 66.Спр. 1. – Постанова та інспектура Місцевого комітету Спілки «Робос» про заходи профорганізації щодо мобілізації та передвиборчу кампанію правлінь спілок. Листування з місцевками, групками та профками

про облік членів спілки, прогули та участь у колективізації. – 15 січня – 10 травня 1931 рр. – 121 арк.

67. Спр. 2. – Отмітки МК «Робос» про боротьбу з шкідниками сільського господарства, копії довідок про листування з низовими осередками профорганізації про засідання МК. – 11 лютого – 29 грудня 1929 р. – 78 арк.

68. Спр. 5. – Протоколи засідань МК ВУКу «Робос». – 17 листопада 1926 – 26 вересня 1927 рр. – 64 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф.Р-1: Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), 1918-1991 рр.

Опис 6

69. Спр. 44. – Матеріали к протоколам № 102-109, 111, 112, 114, 115, 118-120; 2-7, 9-12, 14-15 засідань Политбюро ЦК КП(б) України. – 5 января – 13 июля 1923 г. – 218 арк.

Опис 20

70. Спр. 1989. – Переписка с ВУЦИК, СНК УССР, ВСНХ УССР, наркоматами республики, местными советскими органами, учреждениями по вопросам советского строительства, развития народного хозяйства, выборов в местные советы, созыве совещаний, рассмотрении проектов резолюций и другим организационным, хозяйственным и финансовым вопросам. – 2 января – 31 декабря 1925 г. – 262 арк.

71. Спр. 2028. – Докладные записки, справки, переписка с Наркоматом социального обеспечения УССР, Наркомздравом УССР, Наркоматом

труда УССР о их работе, мерах реализации постановлений партии об укреплении органов социального обеспечения и здравоохранения в республике, медицинском обслуживании трудящихся, организации рабочей медицины (рабмедов), охране труда. Заявления граждан и ответы на них. – 9 января – 21 ноября 1925 г. – 91 арк.

72.Спр. 2265. – Отчет Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1924-1926 гг. – 13 августа 1926 г. – 72 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Ф.Р.-4: Городской отдел народного образования исполнительного комитета Киевского городского Совета депутатов трудящихся (ГОРОНО) за 1927/28, 1930/31 – 1935/36, 1943/44 – 1955/57 уч. гг.

Опис 1

73.Спр. 1. – Переписка с городским комитетом союза работников просвещения «Робос», секциями горсовета и др. организациям и подготовки педагогических кадров. – 02 августа – 28 декабря 1931 г. – 152 арк.

Ф.285: Центральное бюро Киевских профессиональных союзов, 1907г.

Опис 1

74.Спр. 1. – Переписка Центрального бюро Киевских профсоюзов с организационной комиссии по созыву Всероссийского съезда профсоюзов о подготовке к съезду, о представительстве на съезде, о работе Центрального бюро, о высылке сведений по работе профсоюзов. – 13 мая – 01 июля 1907 гг. – 19 арк.

Ф.Р.326: Киевской городской совет профессиональных союзов (горпрофсовет), 1929-1936 гг.

Опис 1

- 75.Спр. 7. – Протоколы засідань президії Київської окрфілії ради профспілок та матеріали до протоколів. – 23 березня 1930 – 23 грудня 1930 рр. – 174 арк.
- 76.Спр. 19. – Список профорганізацій м.Києва на 1930 р. – 20 арк.
- 77.Спр. 95. – Постанови президії міськпрофради про хід підготовки професійної та шефської організацій м.Києва до збиральної кампанії, про наслідки перевірки роботи підприємств м. Києва та матеріали до постанов. – червень 1930 – грудень 1930 рр. – 67 арк.

Ф.Р.- 460: Киевский городской совет профессиональных рабочих союзов, 1918-1920гг.

Опис 1

- 78.Спр. 11. – Протоколы общих собраний и заседаний совета профессиональных союзов. – 26 марта -18 сентября 1919 г. – 6 арк.
- 79.Спр. 13. – Статистические сведения о численности профессиональных союзов в г. Киев на 01 января 1919 г. – 6 арк.
- 80.Спр. 14. – Сведения о численности членов профессиональных союзов г. Киева, о движении приходно-расходных сумм, вступительных балансов. – январь-июль 1919 г. – 24 арк.
- 81.Спр. 30. – Отчет о деятельности культурно-просветительского отдела Киевского совета профессиональных рабочих союзов. – 13 -27 февраля 1920г. – 109 арк.

Ф.Р.808: Исполнительное бюро профессиональных союзов студенчества при Киевском институте народного хозяйства, 1922 – 1930гг.

Опис 1

- 82.Спр. 13. – Протоколы заседаний месткома и общих собраний членов профсоюза работников просвещения за 1923-1924 гг. – 53 арк.
- 83.Спр. 26. – Переписка с профсоюзными организациями о состоянии в организациях, организациях секции КНС и другими вопросами за 1923-1924 гг. – 126 арк.
- 84.Спр. 39. – Циркуляры, инструкции и распоряжения Всеукраинского совета профессиональных союзов за 1925-1926 гг. – 72 арк.
- 85.Спр. 58. –Протоколы заседаний управления кассы взаимопомощи месткома губпрофсоюза «Работпрос» за сентябрь 1927 – апрель 1929 гг. – 132 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)**Ф.Р.-51: Київський губернський комітет професійної спілки робітників освіти «Робітпрос», 1919-1925рр.****Опис 1**

- 86.Спр. 97. – Циркуляр тарифно-нормировочного отдела Центрального комитета Всероссийского союза работников просвещения и социалистической культуры порядке применения тарифа работников просвещения. – 25 января – 16 марта 1921 г. – 17 арк.
- 87.Спр. 255. – Уставы, инструкции, циркуляры, протоколы заседаний и другие документы Центрального комитета профсоюза работников просвещения. – 05 сентября 1922 г. – 01 сентября 1923 г. – 55 арк.
- 88.Спр. 363. – Устав жилищного кооперативного товарищества «Работпрос». Протоколы заседания губкомитета за март-июнь 1923 г. Список членов профсоюза «Работпрос» народных заседателей суда. – 1923 г. – 24 арк.
- 89.Спр. 582. – Переписка с Центральным комитетом профсоюза «Работпрос» о заключении коллективных договоров, о тарификации работников

просвещения и по другим вопросам. – 05 января 1924 г. – 08 января 1925г. – 29 арк.

Ф.Р-708: Киевский губернский профсовет, 1921-1925 гг.

Опис 1

- 90.Спр. 20. – Протокол заседания окрфилий санаторно-курортных комиссий и переписки о проведении оздоровительной компании среди членов профсоюзов. – 17 февраля 1925г. – 20 августа 1925г. – 20 арк.
- 91.Спр. 501. – Протоколы окружных съездов членов профсоюзов. Отчеты о работе профсоюзов промышленных предприятий г. Киева за 1929 г. – 17 января 1929 – 25 декабря 1929 г. – 523 арк.
- 92.Спр. 509. – Циркуляры, распоряжения окрпрофсовета, переписки с профсоюзами г. Киева о состоянии профсоюзного просвещения. – 23 января 1929г. – 23 декабря 1929 г. – 115 арк.

Опис 2

- 93.Спр. 27. – Циркуляры, выписки из протоколов заседаний ВЦСПС, переписка с производствами и учреждениями об охране труда подростков, рабочих и служащих, о направлении рабочих в дома отдыха и о другом. – 1921-1922 гг. – 17 арк.
- 94.Спр. 90. – Протоколы совещаний комиссии по изучению истории профессионального движения за 1925 г. – 46 арк.

Ф.Р-709: Киевский окрпрофсовет, 1923-1930 гг.

Опис 1

- 95.Спр. 295. – Циркуляры ВЦСПС и Губпрофсовета, положения ВЦСПС о фондах взаимопомощи при профсоюзах, о конфликтных комиссиях, о

- делегатских собраниях на предприятиях, уставы профессиональных союзов и кассы взаимопомощи. – 27 января – 19 декабря 1922 г. – 60 арк.
- 96.Спр. 311. – Протоколы заседаний узкой коллегии агитационного пропагандистского отдела Губкома партии, Губернского политико-просветительского отдела народного образования, совещания заведующих Главками и подотделами и Губернских комиссий о культурно-просветительской работе среди рабочих Киевской губернии, о подписке на газету «Рабочий», об организации курсов для мобилизации курсов коммунистов на работу в селах. – 9 января 1922 г. – 5 января 1923 г. – 110 арк.
- 97.Спр. 337. – Выписки из протоколов заседаний Президиума Киевского Губпрофсовета и отделов, конференций секретарей союзных троек помощи голодающим о мобилизации членов профсоюзов в военные и учебные заведения, о культурно-просветительской работе среди рабочих Киевской губернии, о материальной помощи голодающим Поволжья. – 2 января – 15 декабря 1922 г. – 105 арк.

Ф.Р.-741: Київський окружний комітет професійної спілки робітників освіти, 1923-1930рр.

Опис 1

- 98.Спр. 1. – Протоколи засідань повітового та окружного комітетів спілки. – 1922-1923 рр. – 79 арк.
- 99.Спр. 9. – Циркуляри, інструкції Всеукраїнського комітету профспілки «Робос» про складання кошторисів, про культурно-освітню роботу профспілки та інших питань. – 1925 р. – 496 арк.
100. Спр. 40. – Інспектура Всеукраїнського ЦК профспілки про проведення обліку зарплати та матеріали до інструкції. – 1926 р. – 161 арк.

101. Спр. 46. – Протокол засідання ліквідаційного бюро Центральної каси взаємодопомоги при окркомітеті за 1926 р. – 5 арк.
102. Спр. 70. – Колективні угоди між окрвідділом профспілки та адміністрацією «Книгоспілки» та інших установ. – 1926 р. – 30 арк.
103. Спр. 74. – Плани роботи окрвідділів на 1926 р. Звіти про роботу окрвідділу та бюро секції наукових робітників. – 1926 р. – 34 арк.
104. Спр. 88. – Звіт про роботу правління Київської окрфілії спілки робітників освіти за 1926 р. – 34 арк.
105. Спр. 98. – Відомості про склад членів Київського бюро Секції наукових робітників профспілки «Робос». Звіт секції наукових робітників про роботу за січень 1926 р. – березень 1927 р. – 32 арк.
106. Спр. 104. – Листування з окрвиконкомом та окрстрахкасою про призначення пенсії вчителям. – 3 арк.
107. Спр. 105. – Листування з Всеукраїнським правлінням спілки «Робос» про складання колективних договорів, покращення умов праці робітників освіти з фінансових питань. – 1925-1926 рр. – 974 арк.
108. Спр. 164. – Відомості про перевибори місцевкомів. – 151 арк.

Опис 2

109. Спр. 1. – Плани роботи бюро секції наукових робітників 1 оргвідділу окружної філії спілки «Робос» - 1928 р. – 34 арк.

Ф.Р.-742: Київський обласний комітет професійної спілки робітників вищої школи і науково-дослідних закладів, 1924-1938 рр.

Опис 1

110. Спр. 1. – Інструкції та постанови про прийняття до секції наукових робітників та про перереєстрації. – 23 травня 1924 р. – грудень 1927 р. – 36 арк.

111. Спр. 3. – Протокол і річний звіт житлобудівельної кооперації секції наукових робітників. – 26 лютого 1928 р.- 08 березня 1929 р. – 19 арк.
112. Спр. 5. – Праці наукових робітників СНР. – 1928-1933 рр. – 188 арк.
113. Спр. 7. – Протоколи та матеріали по культурному шефству та масовій роботі СНР. – 11 січня 1929р. – 17 грудня 1930 р. – 6 арк.
114. Спр. 14. – Колективна умова та акти обстежень стану виконання колективних умов СНР спілки Робітос. – 25 січня 1929 р. – 77 арк.
115. Спр. 16. – Інструкції, заяви та інші матеріали про прийняття до СНР. – 01 січня – 12 грудня 1929 р. – 193 арк.
116. Спр. 17. – Матеріали про роботу будинків відпочинку СНР. – 01 серпня – 31 грудня 1929 р. – 457 арк.
117. Спр. 26. – Матеріали про видачу пенсій наукових робітників та членів СНР. – 03 січня 1929 р. – 29 грудня 1929р. – 326 арк.
118. Спр. 27. – Матеріали про академічне забезпечення наукових робітників – членів СНР. – січень 1929 р. – січень 1930 р. – 339 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Ф.Р.-1004: Харьковский губернский отдел профсоюза работников просвещения, 1920-1926

Опис 2

119. Спр. 2. – Проект устава профессионального союза работников просвещения СССР. – 27 мая 1924 г. – 18 арк.
120. Спр. 5. – Документы центрального отдела профессионального союза работников просвещения по борьбе с последствиями голода и необходимости заключения коллективных договоров (циркуляры) – 37 арк.

121. Спр.6. – Документы центрального отдела профессионального союза работников просвещения по вопросу тарификации работников просвещения. – 07 января – 31 марта 1922г. – 34 арк.
122. Спр. 7. – Протоколы заседаний губернских и городских союзов, конференции президиумов Всерабпроса и материалы к ним (резолуции, списки, планы) – 19 арк.
123. Спр. 50. – Протоколы заседаний правления секции научных работников и материалы к ним (заявления, выписки из протоколов). – 08 ноября 1922г. – 05 сентября 1923г. – 32 арк.
124. Спр. 105. – Документы о тарификации по союзу «Всерабпрос» (тарификация, счета, договора, переписка). – 41 арк.
125. Спр. 106. – Переписка с Южбюро ЦК «Всерабпрос» по финансовым вопросам. – 56 арк.
126. Спр. 111. – Документы по тарифам и условиям оплаты труда работников культурно-просветительских учреждений. – 1922 г. – 26 арк.

Опис 3

127. Спр. 20. – Переписка с разными организациями и учреждениями по основной деятельности. – 43 арк.
128. Спр. 23. – Переписка с губернскими и городскими отделами народного образования по вопросам материального положения школьных работников. – 43 арк.
129. Спр. 37. – Переписка с Харьковским губернским советом профессиональных союзов по основной деятельности. – 19 арк.
130. Спр. 42. – Документы по вопросу о ликвидации неграмотности. – 19 декабря 1925 г. – 93 арк.
131. Спр. 50. – Циркуляры губернского отдела по вопросам культурного просвещения. – 24 декабря 1924 г. – 19 арк.

Опис 4

132. Спр. 35. – Акты обследования работы профсоюзами вузов г. Харькова. – 07 апреля – 25 июля 1924 г. – 32 арк.

Опис 5

133. Спр. 1. – Переписка с Харьковским губернским советом профессиональных союзов по основной деятельности. – 18 января – 22 ноября 1921 гг. – 82 арк.
134. Спр. 4. – Переписка с Народным комиссариатом просвещения по административно-хозяйственным вопросам. – 21 арк.
135. Спр. 41(45). – Протоколы губернского съезда «Всерабпрос» - 62 арк.
136. Спр. 104. – Документы по вопросу тарификации просвещения (циркуляры, положения) – 58 арк.

Ф.Р. – 3862: Центральный исполком специальных высших учебных заведений г. Харькова 1917-1919гг.

Опис 1

137. Спр. 8. – Устав обществ профессиональных союзов служащих высших учебных заведений (проекты). – 19 арк.

Ф.Р-4828: Харьковский губернский Совет профессиональных союзов, 1921-1924 гг.

Опис 1

138. Спр. 1. – Циркуляры, постановления и другие директивы Южного бюро Всероссийского центрального совета профсоюзов (сентябрь 1920 г. – декабрь 1921 г.). – 21 арк.
139. Спр. 5. – Заключение правового подотдела Южного бюро ВЦСПС по вопросам труда и заработной платы членов профсоюзов (1921 г.). – 48 арк.
140. Спр. 7. – Сметы сотрудников губсовпрофа за 1921, 1922, 1923гг. – 32 арк.
141. Спр. 9. – Протоколы заседаний президиума Харьковского губсовпрофа и выписки из их. – 09 сентября 1921 г. – 28 арк.
142. Спр. 14. – Списки профсоюзов работников Харьковского губернского профсоюзного совета, служащих у национального бюро пролетарского студентства. – 24 арк.

Ф.Р.-4856: Харьковский совет рабочих профсоюзов г. Харьков 1917-1919гг.

Опис 1

143. Спр. 1. – Устав Совета, протоколы конференций, переписка с профсоюзами по руководству их работы. – Июнь – ноябрь 1917гг. – 23 арк.
144. Спр. 3. – Уставы профессиональных союзов и переписка об их организации. – 25 мая – ноябрь 1918 г. – 31 арк.
145. Спр. 8. – Дело об организации в Харькове «Пролетарского культурно-просветительского центра. – Март – июнь 1918 г. – 41 арк.
146. Спр. 12. – Переписка с профессиональными организациями о разработке уставов, о выборах руководящих органов, представителей в совет профсоюзов по разъяснению вопросов профессиональной работы. – 14 арк.

Публікації джерел

147. 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. – X., 1923. – С.4.
148. 4 Всеукраїнська нарада робітників політосвіти // Народний учитель. Тижневий додаток. – Харків, 30 червня 1926 року. – № 25. – С.4.
149. IV Пленум ВУК РОБОС // Народний учитель. – 06 липня 1927 року. – № 27 (131). – С.2.
150. Чефранов А. Войовниче попівство та завдання нашої спілки / А. Чефранов // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнськоо Комітету Спілки робітників освіти. – 20 лютого 1928 року. – № 10 (162). – С.2.
151. Антирелігійна пропаганда невід’ємний елемент педпроцесу // Народний учитель. – 3 листопада 1926 року. – №43. – С.3.
152. Антирелігійну роботу посилити // Народний учитель. – 11 квітня 1928 року. – № 15(168). – С.3.
153. Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения / В. Арнаутов // Путь просвещения. – 1923. – № 78.
154. Багалея Д. И. Профессиональное объединение научных работников на Украине / Д.И. Багалея // Науч. работник. – 1926. – № 9. – С.76.
155. Безвірник. – Січень 1928 року. – №1. – С.62.
156. Безробіття в спілці // Народний учитель. – 23 травня 1928 року. – №21(174).
157. Бюджет Наркомпроса // Народное просвещение. – 1923. – № 1. – С. 10.
158. Бюлетень Київської секції наукових робітників. – Грудень, 1929. – № 12. – С. 31-32.
159. В Боротьбі та роботі // Народний учитель. – 07 листопада 1928 року. – №45 (196). – С.3.
160. В Киевском Совете Проффессиональных Союзов // Бюлетнь Киевского Совета Проффессиональных Союзов. – 16 марта 1921. – С.4.

161. В союзе работников просвещения и социалистической культуры // Профсоюзное движение. Орган Южбюро ВЦСП в Харьковской Губпрофсвете. – 31 января 1921г. – № 3-4 (38-39). – С.4.
162. Великая Октябрьская социалистическая революция в становлении советской культуры. – 1917-1927. – С. 114.
163. Винницкий губернский сонет Профсоюзов // Профессиональное движение. Ежедневный Бюллетень Бюро Юга России Всероссийского Центрального Совета Профессиональных Союзов. – 4 июля 1919 г. – № 3. – С.4.
164. Виробнича думка: тиж. дод. до газети // Народний учитель. – Х., 1928, 1929.
165. Вільна українська школа: орган Всеукраїнської учительської спілки. – К., 1918/1919. – № 6-7. – С. 67-68.
166. Воскресенський Е. Народня освіта на Україні на 1 січня 1924 р. (За даними державної бїжучої статистики) / Е. Воскресенський // Статистичний бюлетень. – 1925. – № 2. – С.23-31.
167. Всем работникам просвещения // Путь просвещения. – 1922. – №2. – С. 375.
168. Всесоюзний шкільний перепис 15/ХІІ-1927р. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Харків: Держвидав “Господарство України”, 1930. – Т.1. – 305с.
169. Высшая рабочая школа // Трудовой фронт. Фронт праці. Ежедневная газета Полтавского Губернского Комитета КП(б)У. – 5 января 1921 года. – №1. – С.4.
170. Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. – Х., 1925.
171. Ганджулевич Т. Боротися з безпритульністю / Т. Ганджулевич // Народний учитель. – 13 жовтня 1926 року. – №40. – С.1.
172. Генкин З.А. К 10-летию Союза Рабпрос. – М., 1930. – С.16.
173. Государственная статистика УССР (ее достижения и перспективы): 1921- 1925 гг. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 187 с.

174. Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 194 с.
175. Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. – Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1920. – 126 с.
176. Давиденко М. Про каси Взаємодопомоги / М. Давиденко // Народний учитель. – 01 червня 1927 року. – №22 (126). – С.2.
177. Деякі підсумки окрз'їзду РОБОС 1926 року // Народний учитель. – 13 квітня 1927 року. – №15(120). – С.2.
178. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения: вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК и ЦКК ВКП(б) // Ин-т планирования и организации нар. образования; сост. А. Я. Подземский; под ред. И.Д. Давыдова и И.Г. Клабуновский. 3-е изд. – М., 1931. – 487 с.
179. До всіх освітян УСРР // Народний учитель. – 08 серпня 1928 року. – №32(185). – С.1.
180. До питання громадської роботи учительства // Народний учитель. – 06 квітня 1927. – №14 (119). – С.2.
181. Довідник студента і вступника: 1935-36 учбовий рік (ВИШі, ВТИШі, технікуми УСРР). – Харків: Український робітник, 1935. – 176 с.
182. Долінко М. Матеріальне становище робітників освіти на Україні / М. Долінко // Радянська освіта. – 1924. – № 3-4. – С. 112-116.
183. Долинко М. Сплка Робос на Україні / М. Долико // Шлях освіти. – 1924. – № 10. – С.154.
184. Донченко М. По будинкам освіти / М. Донченко // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнськоо Комітету Сплки робітників освіти. – №2 (155). – С.3.
185. Допомагайте зміцненню соціалістичного будівництва на селі // Народний учитель. – 01 лютого 1928 року. – №55(156). – С.1.
186. Єдина школа // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 65-68.

187. Жовтень і школа // Народний учитель. – Додаток №44 (95). – 2 листопада 1927 року. – С.1.
188. З життя вчительських спілок // Вільна українська школа. – 1918/1919. – №6-7. – С. 64-68.
189. З життя вчительських спілок // Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С.182-185.
190. За активного антирелігійного вчителя // Народний вчитель. – №11. – 14 березня 1929 р. – С.6.
191. За год // Проффесіональное движения. Орган ВЦСП в Харьковском губпрофсвете. – 01 января 1921 г. – № 1 (36). – С.2.
192. Задачи учителей-интернационалистов // Народное просвещение. – 1918. – №1-2. – С.49.
193. Затонський В. До радянського вчительства // Радянська освіта. – 1923. – №1. – С.8.
194. Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – № 6. – С. 9-32.
195. Зіньківський П. Школа, як агітатор за вищу с-г освіту / П. Зіньківський // Народний учитель. – №51(155). – С.1.
196. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. – Х.: Вторая Советская типогр., 1921. – 703 с.
197. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. – Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1925. – 1785 с.
198. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. – Х.: Літо-друкарня “Книгоспілки”, 1922. – 1147с.
199. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 рік. – Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – 1052 с.
200. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. – Х.: Укрголовліт Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. – 430 с.

201. Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту. – Х., 1927. – С. 61-67.
202. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – №9. – С.254.
203. Известия Киевского Губкома КП(б)У. – 1922. – № 6. – С. 25.
204. Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – №3-4. – С.16.
205. Івановський А. Антирелігійну підготовку підсилити / А. Івановський // Народний учитель. – 13 жовтня 1926 року. – №40. – С.1.
206. II Всеукраїнський з'їзд секції наукових робітників // Народний вчитель. – 02 лютого 1927 р. – №5(110). – С.1.
207. II Всеукраїнський з'їзд секції наукових робітників // Народний вчитель. – 09 лютого 1927 року. – №6(111). – С.1.
208. III Всеукраїнський з'їзд спілки РОБОС // Народний учитель. – 13 червня 1928 року. – №24(177). – С.2.
209. III Всеукраїнський з'їзд спілки Робос // Народний учитель. – 11 липня 1928 року. – №28(181). – С.3.
210. Кваліфіковане поповнення армії «культурного походу» // Народний учитель. – 10 жовтня 1928 року. – №41(194). – С.2.
211. Квартирні пільги сільським учителям // Народний учитель. – 26 вересня 1928 року. – №39(192). – С.2.
212. Київська губернська конференція працівників робітників освіти та соціалістичної культури // Пролетарська освіта. – №1. – С.33-37.
213. Ко всему российскому учительству и всем деятелям народного образования // Народное просвещения. – 1919. – №26-28. – С.1-2.
214. Ковальов П. Вечірній робосівський університет / П. Ковальов // Народний учитель. – 16 січня 1929 року. – №3(206). – С.4.
215. Коварський Р. Єдині трудові школи України на 1 січня 1924 р. (За даними державної біжучої статистики) / Р. Коварський // Статистичний бюлетень. – 1924. – № 23. – С. 24-29.

216. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [у 3т.] // Д. Аврамов. – К.: Політвидав України. – Т.1. – 1976.
217. Коростелев А.А. Учительство и продвижение / А.А. Коростелев // Народное просвещение. – 1925. – № 2. – С. 160.
218. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Х., 1928. – С. 4.
219. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій, пленумів ЦК / переклад з 8-го рос. видання. – Київ : Політвидав України. – Т. 2. – 1979. – 524с.
220. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. – К., 1980. – Т.4: 1927-1931. – 560 с.
221. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. К.: Політвидав України. – Т.3: 1898-1970. – 1979. – 532 с.
222. КПСС о культуре, просвещении и науке. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1963. – 552 с.
223. КПСС о профсоюзах // сост.: А.А. Стручков, А.П. Трошина. – Вып.1. – М., Профиздат, 1957. – С.75.
224. Кубельський В. На спілчанській роботі / В. Кубельський // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнського Комітету Спілки робітників освіти. – №3 (156). – С.3.
225. Культурно-просветительская работа // Профессиональное движения. Орган ВЦСП в Харьковском губпрофсвете. – 01 января 1921 г. – № 1 (36). – С.4.
226. Культурна праця // Народний учитель. – 22 червня 1927 року. – №25(129). – С.3.
227. Куркульські злочинства // Народний учитель. – 14 листопада 1928 року. – №46(197). – С.1.

228. Къ членамъ Союза Труженниковъ Народной школы Волыни // Известия Союза Труженников Народной Школы Волыни. – 2 мая 1917 г. – №1. – С.1.
229. Ласкавий О. За піднесення культурного рівня / А. Ласкавий // Народний учитель. – 11 травня 1927 року. – №19(123). – С.3.
230. Ленин В. И. Странички из дневника: полн. собр. Соченений / В.И. Ленин. – Т. 45. – С. 363-368.
231. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросвета губернских и уездных отделов народного образования: полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – 3 ноября 1920 г. – Т.41. – С.403.
232. Ленін В.І. Промова на II Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів: повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.37. – С.413.
233. Ленін В.І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді професійних спілок 20 січня 1919 р.: повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.37. – С.428.
234. Ленін В.І. До проекту постанови Політбюро ЦКРКП(б) по доповіді комісії Держпостачання: повн. збір. творів / В.І. Ленін. – Т. 45. – С. 312.
235. Ленін В.І. Заключне слово з питання Радянської влади на Україні 3 грудня: повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.39. – С.347-348.
236. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т. 44. – 710 с.
237. Лескевич М. Колдоговори по місцевому бюджету 26-27 р. та наступна договірна кампанія / М. Лескевич // Народний учитель. – С.2.
238. Лескевич М. Нове підвищення зарплатні учителів / М. Лескевич // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнського Комітету Спілки робітників освіти. – 7 березня 1928 року. – №10 (163). – С.3.
239. Література і побут: щомісяч. дод. до газети // Народний учитель. – Х., 1928, 1929.
240. Луначарский А.В. Задачи партии на третьем фронте / А.В. Луначарський // Проблемы народного образования (Сборник статей). – М., 1923. – С. 237.

241. Луначарский А.В. Политика Народного Комиссариата по Просвещению за 5 лет / А.В. Луначарський // Проблемы народного образования (Сборник статей). – М., 1923. – С. 172-173.
242. Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.
243. Матеріали щодо перепідготування вчительства // Шлях освіти. – 1924. – №3. – С. 245-247.
244. Мізерницький О. До IV Пленуму ВУКу / О. Мізерницький // Народний учитель. – 29 червня 1927 року. – №26 (130). – С.2.
245. Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап / О. Мізерницький // Робітник освіти. – Березень-квітень 1925. – Число 34 (56). – С. 4.
246. Мізерницький О. Зміцнюємо правовий стан учительства / О. Мізерницький // Радянська освіта. – 1925. – № 1. – С 10.
247. Мізерницький О. Перед лицем Жовтня / О. Мізерницький // Народний учитель. – 07 листопада 1927 року. – №45(146). – С.2-3.
248. Мостовий С. До колективізації / С. Мостовий // Народний учитель. – 12 вересня 1928 року. – №37(190). – С.1.
249. Мотори контрреволюції // Народний учитель. – 21 грудня 1927 року. – №51(152). – С.2.
250. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 8-9. – С. 85-89.
251. На громадській роботі // Народний учитель. – 05 січня 1928 року. – №51(155). – С.3.
252. На громадській роботі: дод. до газети // Народний учитель. – Х., 1929, 1930.
253. На заклик Харкова Київ Відповідає // Народний учитель. – 23 січня 1929 року. – №4(207). – С.5.
254. На спілчанській роботі // Народний учитель. – 18 січня 1928 року. – №53(157). – С.3.

255. На хлібозаготівлях та осінній сівбі // Народний учитель. – Харків, 4 вересня 1929 року. – №35. – С.2.
256. Напередодні весняної засівкопманії // Народний учитель. – 06 лютого 1929 року. – №6(209). – С.5.
257. Народна освіта на Україні. – К., 1924. – 206 с.
258. Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи соціального виховання. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – Вип.1. – Т.5. – 116 с.
259. Народний учитель: орган Всеукраїнського комітету Спілки робітників освіти. – Х., 1925-1930.
260. Народний учитель: спец. вип., присвячений Першому Всеукр. з'їзду учителів. – Х., 1925.
261. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 гг. – М., 1974. – 558 с.
262. Народное просвещение. – 1925. – № 10-11. – С.117.
263. Наукові робітники та 10-ті роковини Жовтня // Народний учитель. – 07 листопада 1927 року. – №45(146). – С.3.
264. Національне питання та профспілки.: зб. – Х.: Укр. Робітник, 1930. – С.4.
265. Національний перепис робітників та службовців (жовтень-листопад 1929 р.): зб. статистичних матеріалів. – Х., Укр. Робітник, 1930. – С.19.
266. Новий склад Всеукраїнського комітету РОБОС // Народний учитель. – 13 червня 1928 року. – №24(177). – С.3.
267. Новий склад ЦК Робос. Народний учитель. – 14 березня 1929 р. – №11. – С.3.
268. Новицкий В. Темп подготовки кадров должен быть усилен / В. Новицкий // Народное просвещение. – 1929. – № 8-9. – С.182-188.
269. Мізерницький О. Перед лицем Жовтня / О. Мізерницький // Народний учитель. – 07 листопада 1927 року. – №45(146). – С.2-3.
270. Освітник. З освітнього життя за перші місяці 1924 року / Освітник // Радянська освіта. – 1924. – № 3-4. – С. 103-107.

271. Освітяни у ВУЗах // Народний учитель. – 5 травня 1927 року. – №18(122). – С.2.
272. Освітяни Харківщини про підготовку до перевиборів рад // Народний учитель. – 05 січня 1929 року. – №1(204). – С.3.
273. Основні лінії в роботі ВУК РОБОС // Народний учитель. – 08 лютого 1928 року. – №56 (157). – С.2.
274. Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – Х., 1927. – С.203.
275. Пекарський М. Наші Недоліки / М. Пекарський // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнськоо Комітету Спілки робітників освіти. – №3 (156). – С.2.
276. Пекарський М. Наші Недоліки / М. Пекарський // Народний учитель. Газета Радянського вчительства. Орган Всеукраїнськоо Комітету Спілки робітників освіти. – №4 (157). – С.2.
277. Пекарський М. РОБОС Кам'яниччини / М. Пекарський // Народний учитель. – 25 травня 1927 р. – №21(125). – С.2.
278. Первое Всеукраинское совещание городских Советов, 27 октября 1925 года: стенографический отчет и материалы. – Харьков, 1925. – С.124.
279. Перед нашою нарадою // Народний учитель. – 19 грудня 1928 р. – №51(202). – С.4.
280. Перспективи санаторно-курортного лікування у 1928 р. // Народний учитель. – 11 січня 1928 року. – №52(156). – С.3.
281. Перший Всеукраїнський вчительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р: (зі знімками учасників з'їзду): стенографічний звіт. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С.21.
282. Підсумки всесоюзної наради самоосвіти // Народний вчитель. – 02 лютого 1927 р. – №5(110). – С.4.
283. Піскарьов В. Увага новим кадрам наукових робітників / В. Піскарьов // Народний учитель. – 17 жовтня 1928 р. – №42(195). – С.3.

284. По Всероссийским профессиональным союзам// Профессиональное движения // Известия Киевского губернского совета профессиональных союзов. – 01 января 1921. – №10. – С.1.
285. Положение о секции научных работников Союза работников просвещения СССР // Науч. Работник. – 1925. – № 1. – С. 209.
286. Попів О. Актуальні справи дитячої літератури, як педагогічного чинника / О. Попів // Радянська освіта. – 1930. – №1. – С 30.
287. Порядок привлечения местных средств к расходам по содержанию просветительных учреждений // Известия ЦК КП(б)У. – 1921. – № 36. – С.23.
288. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності // Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>
289. Профсоюзы СССР 1905-1963гг.: сб. документов и материалов / ред. Т.В. Багаевой. – М., 1963. – Т. 2. – С. 409-410.
290. Просвещение Донбасса. Орган губкома КП(б)У, губОНО и губотдела союза работпрос. – Артемовск, 1925. – С.144-145.
291. Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев: май 1923 ноябрь 1924: отчет Укрбюро В.Ц.С.П.С. второчу съезду профсоюзов Украины. – Х.: Издание Укрбюро ВЦСПС, 6г. – С.47.
292. Профсоюз текстильщиков: краткий исторический очерк. – М.: Профиздат, 1964. – 174 с. та ін.
293. Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932. – 82 с. та ін.
294. Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Х.: Книж. издат., 1929. – 74 с.
295. Профспілка КПІ: перші сторінки столітньої історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/history-studprofkom#sthash.WDQbkeg4.dpu>. – Назва з титул. екрану.

296. Профспілки України в цифрах: статистичний збірник 1921-1925 р. – Х., 1926.
297. Радченко А.Ф. Десять лет профдвижения Украины / А.Ф. Радченко. – Х.: Госиздат, 1928. – 63 с.
298. Резолюции и постановления III Всероссийского съезда профсоюзов. – М., 1920. – С.22-23.
299. Резолюция и постановления пленума губкома // Известия Полтавского губкома КП(б)У. – 1923. – № 12-13. – С. 75.
300. Розпорядок зборів 2-го Всеукраїнського Учительського З'їзду // Вістник Педагогічно-професійного з'їзду. Видання організаційного комітету З'їзду. – 10 серпня 1917 р. – С.1.
301. Розпорядок професійного З'їзду // Вістник Педагогічно-професійного з'їзду. Видання організаційного комітету З'їзду. – 10 серпня 1917 р. – С.2.
302. Ряппо Я. П. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы: докл. на II Всеукр. съезде по рабочему образованию. – Харьков, 1925.
303. Съезд работников просвещения и социалистической культуры // Профессиональное движение. Бюллетень Бюро Юга России Всероссийского Центрального Совета Профессиональных Союзов. – №6. – 19 июля 1919 г. – С.3.
304. Самброс Ю. Перепідготовка вчительства на Сумщині / Ю. Самброс // Радянська освіта. – 1924. – № 1-2. – С. 102-107.
305. Самінський Б. Комплектування шкіл учителями / Б. Самінський // Народний учитель. – 18 травня 1927 р. – №20(124). – С.2.
306. Самінський Б. Місцевий бюджет та перспективи подальшої освіти / Б. Самінський // Народний учитель. – 1928 року. – №23-24. – С.3.
307. Самонавчання: двотиж. дод. до газети // Народний учитель. – Х., 1927, 1928.

308. Самообложение на просветительные нужды // Известия. – Винница, 1922. – 2 апреля. – С. 3.
309. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению. – Х., 1926. – 208 с.
310. Сірецький Г. Житлове питання та освітяни // Народний учитель. – 28 грудня 1928 року. – №52(203). – С.3.
311. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави у галузі народної освіти/Г.Славута [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43070
312. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. – М.: Управления делами Совнаркома СССР, 1943. – 818 с.
313. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – 1207 с.
314. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1950. – 1932 с.
315. Советское строительство на Украине (по докладам отделов губ исполкомов). Итоги одной поездки. – Х., 1920. – С.44.
316. Статут профспілки працівників освіти і науки України від 11.07.2016 №187/19-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppos.lnu.edu.ua/assets/Documents/statut.pdf>
317. Стрільбицький С. Знання в маси совітників / С. Стрільбицький // Народний учитель. – 29 серпня 1928 року. – №35(188). – С.2.
318. Строительство социалистической культуры // Коммунист. – 17 марта 1920 г.
319. Студент революции: ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1922-1933.
320. Студент революції. – 1922. – № 1. – С.6.
321. Сушицький Ф. Методи українознавства / Ф. Сушицький // Вільна українська школа. – 1917. – № 3-4. – С. 135-140.

322. Сушицький Ф. Принципи українознавства / Ф. Сушицький // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 83-88.
323. Таран С. За антирелігійного освітянина / С. Таран // Народний учитель. – 10 квітня 1929 року. – С.3.
324. У работников просвещения // Профессиональное движения. Орган ВЦСП в Харьковском губпрофсвете. – 01 января 1921 г. – №1(36). – С.2.
325. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.
326. Україна в цифрах. 1927. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – IV с.+13 с.
327. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 399 с.
328. Урегулювати допомогу безробітним // Народний учитель. – 27 квітня 1927 року. – №17(122). – С.2.
329. Устав Союза учителей-интернационалистов // Народное просвещение. – 1918. – №1-2. – С.49.
330. Участь спілки в бюджетній роботі та колдоговірна компанія місцевого бюджету // Народний учитель. – 20 липня 1927 року. – №29(133). – С.2.
331. Учитель и революція: сб. документов и материалов. – М., 1925. – С.177.
332. Учительство в радах // Народний учитель. – 12 січня 1927 року. – №2(107). – С.2.
333. Учительство та посилення антирелігійної роботи // Народний учитель. – 22 серпня 1928 року. – №34(187). – С.3.
334. Фінансова справа лікнепу // Народний учитель. – 26 вересня 1928 року. – №39(192). – С.2.
335. Циркулярні листи ЦК КП(б)У про посилення керування профспілками / Історія КП(б)У в матеріалах і документах. – М., 1984. – Вип.2. – С. 692.
336. Чепіга Я. Школа й освіта на Україні / Я. Чепіга // Вільна українська школа. – 1918-1919. – № 8-9. – С. 132-136.

337. Чефранов А. Войовниче попівство та завдання нашої спілки / А. Чефранов // Народний учитель. Газета Радянського вчителства. Орган Всеукраїнського Комітету Спілки робітників освіти. – 20 лютого 1928 року. – №10 (162). – С.2.
338. Число членів профспілок на Україні до початку 1925-1926 р. // Радянський статистик. Орган Центрального статистичного управління. – Харків, 02 січня 1925 р. – Ч.1 (49). – С.3.
339. Шипулін М. Школа й позика зміцнення сільського господарства / М. Шипулін // Народний учитель. – 25 січня 1928 року. – №54(158). – С.3.
340. Шлях освіти. Орган НКО УСРР. – К.: ДВУ, 1922-1941.
341. Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду) / О. Шумський // Радянська освіта. – 1925. – №1. – С.5.
342. Шумський О. Я. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі / О. Шумський // Більшовик України. – – 1927. №2. – С.11-15.
343. Ще більше зміцнити наш культурний зв'язок з Червоною армією // Народний учитель. – 22 лютого 1928 року. – С.3.
344. Ющишин І. Огляд життя середньої школи / І. Ющишин // Вільна українська школа. – 1917. – № 3-4. – С. 191.

ЛІТЕРАТУРА

345. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр. / Н.В. Агофонова. – Одеса: Принт Мастер, 2002. – 205 с.
346. Бистрицька О.Д. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.Д.Бистрицька. – Х., 1998. – 16 с.
347. Блажевич П. Десять лет союза горняков Донбасса / П.Блажевич. – Х.: Госиздат, 1930. – 49 с.

348. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 -1930-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.Богінська. – Донецьк, 2000. – 19 с.
349. Богінська І.В. Система підготовки педагогічних кадрів в умовах поступового згортання політики українізації (1933-1939) / І.В. Богінська // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С.58-62.
350. Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: Автореф. дис. канд. істор. Наук / В.Г. Богуславська. – Донецьк, 2001. – 40 с.
351. Бондар А.Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади / А.Д. Бондар // Укр. іст. журн. –1967. – № 11. – С.23-33.
352. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во. Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.
353. Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 162 с.
354. Бондарчук П. Профспілки УСРР й українізація освіти (1920-ті рр.) / П. Бондарчук // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип.4. – С.40-44.
355. Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П.М.Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 161 с.
356. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.Л. Борисов. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
357. Борисов В. П. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. / В .П. Борисов // УІЖ. – 1999. – № 2. – С.76-80.

358. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: дис....канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Л. Борисов; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.
359. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.) / А.М. Боровик. – Чернігів: КП Видавництво Чернігівські обереги, 2008. – 368 с.
360. Васильчук Г. Діяльність громадських організацій в УРСР 1920-30-х рр. (сучасні інтерпретації українських та російських істориків) / Г. Васильчук // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2007. – № 2. – С.237-244.
361. Васильчук Г. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізьк. нац. університет, 2008. – 314 с.
362. Васильчук Г. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст.: Автореф. дис. д-ра іст. наук / Г. Васильчук. – К., 2008. – 32 с.
363. Ващенко І. В. Проблема політики українізації в історичній літературі після 1991 р. / І.В. Ващенко // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип.4. – С.101-107.
364. Ващенко І. В. Українізація в історіографії середини 1930-х початку 1950-х рр. / І.В. Ващенко // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип.5. – С.113-122.
365. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х - поч. 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук / І.В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
366. Верменич Я. В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20-30-х рр.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. /

- Я.В. Верменич // Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – Вип.4. – С.99-102.
367. Верменич Я. В. Поняття “українізації” в історичному контексті / Я.В. Верменич // Науковий зб. Ін-ту політологічних і етнонац. досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип.9. – С.129-131.
368. Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920-1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю. Виговський. – К.: вид-во Генеза, 2005. – 309 с.
369. Висовень О. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920 поч. 1930-х рр.): історіографія / О. Висовень // Наук. записки з укр. історії Переяслав-Хмельницького держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди. – 1994. – Вип. XIII. – С.116-118.
370. Вища школа Української РСР. К., 1967. Ч.1: (1917-1945 рр.) / Відп. ред. Веніамін Іванович Пітов. – К.: Видавництво Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, 1967. – 395 с.
371. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л.П. Вовк. – К., 1994. – 411 с.
372. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30-і рр. / О. Войналович. – К., 1992. – 149 с.
373. Гамрецький І.С. Нарис з історії профспілкового руху освітян Вінниччини / І. Гамрецький, П. Калоша, Л. Пустіва, Л. Троценко. – Вінниця: Континент-Прим, 2002. – 140 с.
374. Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті до колгоспного села України / О. Ганжа // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2002. – С.341-350.
375. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.М. Гололобов. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.

376. Горлач М. Вірна опора партії комуністів: Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва / М. Горлач. – К.: Політвидав України, 1966. – 195 с.
377. Гриценко М. С. Розвиток школи на Україні за 40 років Радянської влади / М.С. Гриценко // Наук. зап. Одеського пед. ін-ту ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 1958. – Т.20. – С.23-52.
378. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М.С. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1966. – 260 с.
379. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М.М. Гриценко // Розвиток нар. освіти і пед. науки в Укр. РСР 1917-1957: наук. зап. Сер. Педагогіка. – К.: Рад. шк., 1957. – Т.4.– С.59.
380. Даниленко В. М. До витоків політики “українізації” Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / В.М. Даниленко // Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – Вип.1. – С.53-67.
381. Даниленко В. М. Згортання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. // Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – Вип. 2. – С.96-116.
382. Даниленко В. М. Українізація: Здобутки і втрати (20-30-ті роки) / В.М. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: рес. міжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип.2. – С. 79-91.
383. Даниленко В. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко // УІЖ. – 2003. – №5. – С. 145-155.
384. Даниленко В. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: біографічні нариси / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко. – Севастополь, Донецьк: Вебер, 2003.

385. Данілов В. І. Кость Копержинський забуте ім'я / В.І. Данілов // Матеріали ІХ історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.300-303.
386. Двірна К. Досвід діяльності місцевому профспілки РОБОС Київського Інституту народної освіти (1925-1925 рр.) / К. Двірна // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: Сталь, 2009. – №2(49). – С.97-100.
387. Двірна К.В. Підготовка видання з історії профспілки РОБОС в Україні наприкінці 20-х років ХХ ст. (за матеріалами комісії Істпрофу) / К.В. Двірна // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – №1. – С.118-122.
388. Двірна К.В. Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС в період "великого перелому" за сторінками архівних документів / К.П. Двірна // Література та культура Полісся. – 2013. – Вип.72. – С.348-360. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2013_72_36
389. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз / М.С. Дорошко. – К.: Вид.-полігр. центр "Київський університет", 2004. – 154 с.
390. Єфіменко Г. Вчительство і влада / Г. Єфіменко // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928). Колективна монографія. Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 475-570.
391. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938) / Г. Єфіменко. – К., 2001. – 304 с.
392. Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-і роки) / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. Праць. – Вип.17. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2007. – 161 с.
393. Журба М. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / М. Журба. –

394. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции / Л.В. Иванова. – М., 1980. – 390 с.
395. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования // Редкол.: Ю. А. Курносков (отв. ред.) и др.; АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1988. – 187 с.
396. Историография профсоюзов СССР. – М.: Политиздат, 1969. – 374 с.
397. История профдвижения в СССР. – М.: Профиздат, 1969. – 431 с.
398. Ищенко И. И. Политическая деятельность А. Я. Шумского на Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. Наук / И.И. Ищенко. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.
399. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.
400. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х-30-х років: соціально-історичний аналіз: Дис. ... д-ра іст. наук / Г.В. Касьянов. – К., 1993. – 379 с.
401. Кац Н.Г. Советизация российского учительства в годы нэпа // Новый исторический вестник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://intellectinvest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/material_period/Kaz_sovetizaciya_uchitelya_v_godi_nepa.pdf
402. Квириг Э. М. Избранные речи и статьи / Э.М. Квириг. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 484 с.
403. Клицаков И.А. Учительство: трудная судьба (1917-1937 гг.) / И.А. Клицаков // Горловский гос. пед. ин-т иностр. языков имени Н.К. Крупской. – Луганск, 1993. – 186 с.
404. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) / І.О. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
405. Колесник В.Ф. Україна в 1920-1930-ті роки: навчальний посібник / В.Ф. Колесник, А.М. Пижик. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 311 с.

406. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В. Колесник, В. Коцур, Г. Коцур. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.
407. Коляструк О. А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець Подільський: Оіюм, 2009. – Т.9. – С.265-275.
408. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор. – К.: Політвидав України, 1968. – 345 с.
409. Костенко С. Класові селянські спілки в Україні: 20-ті початок 30-х рр. ХХ століття / С. Костенко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – Вип.7. – 2010. – С.66-73.
410. Костюк Є. Виробничі громадські об'єднання радянської України 20-30-х рр. ХХ ст.: особливості організаційної структури та умов членства / Є. Костюк // Науковий вісник «Гілея». – Вип.21. – К., 2009. – С.59-66.
411. Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х-1930-х рр.: історіографія) / В. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
412. Коцур В. Профспілки в тоталітарному суспільстві 1920-ті-30-ті рр.: історіографія / В. Коцур // Наукові записки з історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип.11. – С.100-107.
413. Коцур В.П. Ради в політичній системі радянської України (1920-1930 рр.) / В.П. Коцур // Спеціальні історичні дисципліни. – 2011. – С.106.
414. Кривицкий А.П. Донбасс за 10 лет (1920-1929 гг.) / А.П. Кривицкий. – М.: Госполитиздат, 1930. – 72 с.
415. Крупская Н. К. Об учителях: избр. ст. и речи / Н.К. Крупская. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 327 с.

416. Куглер С.А. Политика формирования рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины (1921-1941 гг.) / С.А. Куглер. – Донецк, 1997. – 239 с.
417. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.
418. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М.М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С.66-80.
419. Кукурудзяк М. З історії Всеукраїнської учительської спілки періоду Українських національно-визвольних змагань: Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань / М. Кукурудзяк, М. Собчинська // Збірник наукових праць. – Фастів: Поліфаст, 1999. – С.171-177.
420. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 [Текст]: збірник документів. – К.: Держполітвидав. Т.1: 1917 - червень 1941 рр. – 1959. – 881 с.
421. Кульчицький С.В. Радянський суспільно-політичний режим і його соціально-економічний фундамент в роки непу: колективна монографія // Відп. ред. С. Кульчицький; суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Том 1. – С.16-194.
422. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
423. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

424. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С.В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн.2. – 628 с.
425. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Харків, 2001. – 18 с.
426. Липинський В.В. Пошуки оптимальної концепції освіти в Україні на початку 20-х років / В.В. Липинський // Вісник Донецького університету економіки. – С.20-24.
427. Липинський В.В. Фінансування і матеріальний стан установ соціального захисту дитинства в УСРР у 1920-ті роки / В.В. Липинський, М.М. Яцюк // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Інститут історії України НАНУ. – К., 2006. – № 12. – С. 221-227.
428. Литовський Д. В. Діяльність всеукраїнської учительської спілки за перебування при владі радянських урядів у 1917-1921 роках / Д.В. Литовський // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. – Серія: «Історія та географія». – 2011. – Вип.40. – С.108-111.
429. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія в 2-х т. / І.Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О. М., 2002. – 328 с.
430. Лікарчук І.Л. Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920-1929 рр.) / І.Л. Лікарчук. – К., 1996. – 206 с.
431. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917-1941 рр. / В.К. Майборода // У.І.Ж. – 1990. – №11. – С.58-64.
432. Маньківська Т. Матеріальне забезпечення вчительства Слобожанщини в період національно-визвольних змагань (1917-1921) / Т. Маньківська // Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – 2013. – С.18-28.

433. Маньківська Т.О. Політика радянської влади по відношенню до вчительства в 1917 – 1921 роках (за матеріалами Слобожанського регіону) / Т.О. Маньківська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Сер.: «Історія та географія», 2012. – Вип.44. – С.134-138.
434. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз / С. Маркова // Мандрівець. – 2011. – №3. – С.2.
435. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
436. Мартынюк И. И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920-е годы / И.И. Мартынюк // Новые страницы в истории Донбасса: сб. ст. – Донецк, 1997. – С.83-90.
437. Масненко В.В. Секції наукових працівників при профспілці РОБОС за умов радянського режиму 20-х років / В.В. Масненко // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: матер. конфер. – К., 1995. – С.121-123.
438. Мельничук О.А. Соціальне страхування в Радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.) / О.А. Мельничук. – Вінниця: Едельвейс і К, 2009. – 372 с.
439. Меркулова Г.И. Страницы истории профсоюзного движения в системе образования России: учебное пособие / Г.И. Меркулова, Т.В. Куприянова, М.В. Спорыхина, В.П. Юдин. – Москва: Изд-во МГОУ, 2006. – 99 с.
440. Мірошниченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: Автореф. дис. канд.. іст. наук / М.І. Мірошниченко. – К., 1993. – 16 с.
441. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.

442. Мовчан О. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.
443. Мовчан О. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 278с.
444. Мовчан О.М. Соціальне страхування робітників УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / О.М. Мовчан // Наукові записки ТНПУ імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 2. – С.105-116.
445. Молчанов В. Добробут освітян в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Молчанов // Історія України. – 2005. – №11. – С.1-8.
446. Нариси історії професійних спілок України / О.П. Реєнт, Б.І. Андрусин, Д.М. Балан, Р.Я. Берест, М.Л. Головка, К.П. Двірна, О.Є. Лисенко, О.М. Мовчан, О.С. Рубльов, Г.О. Стоян, О.М. Стоян; ред.: Стоян; Федер. профспілок України. – К., 2002. – 731 с.
447. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 445 с.
448. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967 / Відпов. ред. А.Д. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.
449. Народное образование в СССР 1917-1967 / К.А. Айманов, А.М. Арсеньев, Ч.А. Атаев и др.; Под ред. М.А. Прокофьева и др. – Москва: Просвещение, 1967. – 541 с.
450. Негода О.О. Матеріальне становище вчителів Донбасу у 1920-1930-ті рр. / О.О. Негода // Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України / Відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Вип.64. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С.435-453.
451. Неженцев Ю.І. З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату» /

- Ю.І. Неженцев // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.72-78.
452. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В.М. Нікольський // УІЖ. – М, 2001. – №2. – С.74-89.
453. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 623 с.
454. Одинець Б. Профспілки України на соціалістичній перебудові села / Б. Одинець. – Харків, 1930. – 75 с.
455. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): Дис. ... канд. іст. наук / О.Ю. Осмоловська. – К., 2004. – 202 с.
456. Осташко Т. Всеукраїнська учительська спілка / Т. Осташко // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С.100.
457. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Політвидав України, 1983. – 385 с.
458. Пастернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. / С. Пастернак. – К., 1920. – 127 с.
459. Пастухов В. П. Научно-педагогические кадры высшей школы / В.П. Пастухов. – К.: Вища школа, 1983. – 57 с.
460. Петровський Г.І. Вибрані статті і промови / Г.І. Петровський. – К.: Політвидав України, 1978. – 408 с.
461. Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС в період «великого перелому» за сторінками архівних документів // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Вип.76: Серія: Історичні науки. – №2. – С.348-360.
462. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX XX ст.: історичні нариси / Д.В. Архірейський, О.Г. Бажан, Т.Б. Бикова, С.І. Білокін та ін.;

Відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.

463. Посвістак О. Деякі аспекти повсякдення подільської інтелігенції в 20-х роках ХХ ст. / О. Повістак // Гуманітарний журнал. – 2013. – №3. – С.41-48.
464. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 рр.) / А. Приходько. – Х.: Пролетарій, 1927. – 108 с.
465. Проценко В. «Організація роботи освітянської профспілки у 1920-х рр. за «Статутом працівників освіти СРСР» / В. Проценко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С.99-101.
466. Проценко В. Агітаційно-пропагандистська діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. / В.Проценко // «UChoice: 4R Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology»: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С.166-170.
467. Проценко В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-ті рр. / В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С.247-253.
468. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-их рр. / В.Проценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2016. – С.42-46.

469. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Вісник аграрної історії. – Вип.15. – К., 2016. – С.85-91.
470. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.: на шляху соціалістичних змін / В. Проценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2015. – Вип.2. – Ч.1. – С.157-163.
471. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у першій половині 1920-их років / В. Проценко // Шевченківська весна-2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І.Патриляк (голова), доц. А.О. Руккас (заст. голови), О.Р.Магдич (відп. редактор). – К., Логос, 2015. – 592 с. – С.335-340.
472. Проценко В. Освітянська профспілка УСРР на початку 1920–х рр.: підпорядкування більшовицькій владі / В. Проценко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К.: “Видавництво “Гілея”, 2016. – Вип.115(1). – С.54-58.
473. Проценко В. Роль освітянської профспілки у хлібозаготівельних компаніях у 1920-х рр. / В. Проценко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (6 грудня 2016 року) / Гуманітарний корпус. – Випуск 8. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С.94-97.
474. Проценко В. Роль профспілки освітян у ліквідації неписьменності та українізаційних процесах (1920-ті рр.) / В. Проценко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип.50. – К., 2016. – С.77-86.
475. Проценко В. Становлення освітянської профспілки в УСРР / В. Проценко // «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього»: Матеріали міжнародної

- науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 березня 2016 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. – 208 с. – С.69-73.
476. Проценко В. Участь освітянських профспілок у пролетаризації вищих начальних закладів в УСРР (1920-ті рр.) / В. Проценко // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І.Патриляк (голова), ас. І.Г.Адамська (заст. голови), О.Р.Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – 405 с. – С.94-98.
477. Проценко В. Участь освітянських профспілок УСРР у антирелігійній пропаганді (1920-ті рр.) / В. Проценко // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.131-135.
478. Проценко В. Участь освітянської профспілки у виборах до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А.П.Коцура. – Київ, 2017. – Вип.35. – С.18-26.
479. Проценко В. Участь освітянської профспілки УСРР в процесах українізації освіти (1920-ті рр.) / В. Проценко // Перспективи розвитку сучасної науки. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4-5 грудня 2015 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2015. – Ч.І. – С.91-95.
480. Проценко В. Участь профспілки у вирішенні соціально-матеріальних проблем освітян в УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Україна–Цивілізація. Том 5. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку / Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол.: Бедь В.В. (гол. ред.), Гайданка Є.І. (відп. секр.), Урста С.В. та ін. – Ужгород: Видавничий відділ КаУ, 2016. – С.130-138.

481. Проценко В. Освітянська профспілка УСРР в середині 1920-х рр.: становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого всеукраїнського вчительського з'їзду в Харкові) / В. Проценко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 116 (1). – С. 43-48.
482. Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины / Я.П. Ряппо. – Х.: Государственное издательство Украины, 1925. – 231 с.
483. Ряппо Я.П. Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука / Я.П. Ряппо. – Х.: Держвидав, 1927. – 12 с.
484. Свистович С. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст.) / С. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
485. Свистович С. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20-30-х рр. ХХ ст.): дис. д-ра іст. наук / С. Свистович. – Донецьк, 2007. – 596 с.
486. Свистович С. Сучасна українська історіографія громадської ініціативи Української РСР 20-30-х років ХХ століття / С. Свистович // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 288-304.
487. Свистович С. Сучасний стан джерельної бази з історії громадських об'єднань України міжвоєнної доби / С. Свистович // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – Вип. 8. – К., 2011. – С. 249-261.
488. Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / О.П. Ситніков. – К., 2003. – 16 с.
489. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 174 с.
490. Скрипник М. Статті і промови: у 2 т. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т. 2, ч. 2. – 420 с.

491. Слущкий А. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября / А. Слущкий, В. Сидоренко. – М.: Профиздат, 1961. – 231 с.
492. Слюсаренко А.Г. Історія української конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Знання України, 1993. – 192 с.
493. Создание и начало деятельности профсоюза работников просвещения и социалистической культуры: автореф. канд. ист. наук 07.00.02 / С.Н. Щеглова: высшая школа профсоюзного движения ВЦСПС. – 1972. – 25 с.
494. Солдатенко В.Ф. Незламний: життя і смерть Миколи Скрипника / В.Ф. Солдатенко. – К.: Книга Пам'яті України, 2002. – 352 с.
495. Сорочан Н. А. Всеукраїнська учительська спілка і проблеми управління освітою в Україні в 1917-1920 рр. / Н.А.Сорочан // Збірник Київського нац. лінгв. ун-ту. Серія "Історія, економіка, філософія." – Вип.10. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2005. – С.48-55.
496. Софія Руссова: З маловідомого і невідомого : навч. посіб. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника, 2012. – 604 с.
497. Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930 років: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Є.М. Стрижак; Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2007. – 200 арк.
498. Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX-XX веков / И.В. Сучков // Отечественная история. – 1995. – №1. – С. 62-77.
499. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 - початок 1930-х рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук / О.А. Тарапон. – К., 1999. – 20 с.
500. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К., Наукова думка. – 190 с.

501. Українізація 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.
502. Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія / М. Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828 с.
503. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.): історіографія проблеми: Автореф. дис. канд. іст. наук / Ю.І. Чирва; Дніпропетровськ, 1995 та ін. – 18 с.
504. Чувьурин М. Профсоюзы Украины на социалистической стройке / М. Чувьурин. – М.: Госполитиздат, 1931. – 79 с.
505. Шарпаций В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927-1933 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук / В.Г. Шарпаций. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.
506. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
507. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. / Г.М. Шевчук. – К., Вид-во АН УРСР, 1963. – 432 с.
508. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: автореф. дис. канд. іст. наук / М.А. Шипович. – Донецьк, 2000. – 20 с.
509. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932): монографія / Г.І. Ясницький. – К.: Вид-во Київського університету, 1965. – 256 с.
510. Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934 / S. Fitzpatrick. – Cambridge, 1979. – 368 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження

1. Проценко В. Освітнянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.: на шляху соціалістичних змін / В. Проценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія:Історія/За заг. ред. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2015. – Вип.2. –Ч.1. – С.157-163.
2. Проценко В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-ті рр.. / В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С.247-253.
3. Проценко В. Освітнянська профспілка УСРР на початку 1920–х рр.: підпорядкування більшовицькій владі / В. Проценко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К.: “Видавництво “Гілея”, 2016. – Вип. 115 (1). – С.54-58.
4. Проценко В.Освітнянська профспілка УСРР в середині 1920–х рр.: становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого всеукраїнського вчительського з’їзду в Харкові) / В. Проценко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип.116 (1). – С.43-48.
5. Проценко В. Роль профспілки освітян у ліквідації неписьменності та українізаційних процесах (1920-ті рр.) / В. Проценко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип.50. – К., 2016. – С.77-86.

6. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Вісник аграрної історії. – Вип.15. – К., 2016. – С.85-91.
7. Проценко В. Участь освітянської профспілки у виборах до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2017. – Вип.35. – С.18-26.
8. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у першій половині 1920-их років / В. Проценко // Шевченківська весна - 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), доц. А.О. Руккас (заст. голови), О.Р. Магдич (відп. редактор). – К., Логос, 2015. – 592 с. – С.335-340.
9. Проценко В. Участь освітянських профспілок УСРР у антирелігійній пропаганді (1920-ті рр.) / В. Проценко // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.131-135.
10. Проценко В. Участь освітянської профспілки УСРР в процесах українізації освіти (1920-ті рр.) / В. Проценко // Перспективи розвитку сучасної науки. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м.Харків, 4-5 грудня 2015 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2015. – Ч.І. – С.91-95.
11. Проценко В. Участь освітянських профспілок у пролетаризації вищих начальних закладів в УСРР (1920-ті рр.) / В. Проценко // Шевченківська весна - 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І.Г. Адамська (заст. голови), О.Р. Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – 405 с. – С.94-98.
12. Проценко В. Становлення освітянської профспілки в УСРР / В. Проценко // «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес

- майбутнього»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Львів, 25-26 березня 2016 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. – 208 с. – С.69-73.
- 13.Проценко В. «Організація роботи освітянської профспілки у 1920-х рр. за «Статутом працівників освіти СРСР» / В. Проценко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С.99 – 101.
- 14.Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-их рр. / В. Проценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень". – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2016. – С.42-46.
- 15.Проценко В. Участь профспілки у вирішенні соціально-матеріальних проблем освітян в УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Україна–Цивілізація. Том 5. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку / Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол.: Бедь В.В. (гол. ред.), Гайданка Є.І. (відп. секр.), Урста С.В. та ін. – Ужгород: Видавничий відділ КаУ, 2016. – С.130-138.
- 16.Проценко В. Агітаційно-пропагандистська діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // «UChoice: 4P Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology»: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С.166-170.

17. Проценко В. Роль освітньої профспілки у хлібозаготівельних компаніях у 1920-х рр. / В. Проценко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (6 грудня 2016 року) / Гуманітарний корпус. – Випуск 8. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С.94-97.

Додаток Б

Кількість членів профспілок Української СРР

Групи спілок	Спілки	1921 р.				1922 р.				1923 р.				1924 р.				1925 р.			1926 р.
		Січень	Квітень	Липень	Жовтень	Січень	Квітень	Липень	Жовтень	Січень	Квітень	Липень	Жовтень	Січень	Квітень	Липень	Жовтень	Січень	Квітень	Жовтень	Січень
Сільськ. господ.	Робітники землі й лісу	37359	55276	69624	72512	55057	53740	45736	52721	52645	53002	61880	68004	55805	57990	64679	74941	80293	95179	155299	171870
Індустріальні	Гірники	157887	158051	139887	113925	152834	111765	93378	85650	100402	105951	122901	129096	134302	135491	142164	155322	116210	114794	147731	176552
	Металісти	108860	119869	110371	107143	94857	86087	98688	92857	100850	104112	112891	122209	124048	125630	131592	141463	142224	147794	163368	183409
	Хеміки	24424	29016	25319	17351	23215	24391	21961	17400	21179	21096	23249	25232	26803	26778	27212	28941	28654	29887	31407	35816
	Шкурняки	26819	31406	31215	24272	21482	17242	15625	15003	15550	15754	17155	17631	17537	18346	19050	19429	18563	18616	18206	19291
	Цукровики	33864	37086	42654	40497	40970	21570	20885	20054	23224	25902	27385	31774	32854	39433	48274	50386	62374	74262	52575	77035
	Харчовики	66552	72460	79230	69734	51500	49869	41834	42461	50285	55259	55477	60887	64689	64918	63581	66600	68080	70541	73800	79149
	Текстильники	5040	7462	8027	6777	7208	7034	7220	7134	7641	8393	8450	8752	9148	9261	9247	10129	9860	9619	10399	11841
	Швачі	22797	25706	23806	15635	12168	8951	6904	6081	6690	6673	7483	7722	8511	9183	9577	10974	11452	11899	12325	12896
	Друкарі	12190	14178	14326	13143	9770	8828	8487	8603	9779	10083	10634	10889	10907	11286	11241	11826	12187	12525	13512	14154
	Папірники	1291	1792	1757	1653	1649	2128	1788	1184	1433	1600	1896	1522	1867	1912	1939	2103	2242	2482	2862	2808
	Деревообробники	14289	18768	23803	21936	20982	16553	9189	8541	10066	9762	10652	12208	12842	12944	13130	13440	14121	14475	13725	14218
	Будівельники	39473	50063	61933	54185	38609	28221	14574	16470	18902	24093	34059	42208	40076	41023	55096	67885	57830	61239	105504	95510
	Разом	513486	565857	562328	486251	475244	382639	340533	321438	366001	388678	432232	470130	483584	496205	532103	578498	543797	568133	645414	722679
Транспорт і зв'язок	Залізничники	193936	212193	213935	207896	197788	183195	150809	126175	134619	142042	148202	153218	145008	152751	146018	148255	154194	154505	165259	171978
	Робітники водяного транспорту	23494	25316	26729	31339	18984	15049	12460	13462	14090	13466	15441	15913	15704	16016	16743	16438	15683	16087	16256	17792
	Робітники місцевого транспорту	22267	28148	30878	29275	21028	18861	16356	17413	20399	21015	22837	25929	27852	29457	31198	32272	32383	33354	34058	35301
	Нарзв'язок	33159	33700	34250	37199	30374	23274	19940	18998	19132	18224	17397	17232	17528	16949	16706	16670	16764	16823	17683	17878
Разом	272856	299357	305792	305709	268174	240379	199565	176048	188240	194747	203877	212292	206092	215173	210665	213635	219024	220769	233256	242949	
Розумова праця	Радторгслужбовці	159890	170032	186459	188382	153063	128425	86451	85573	89638	94699	100635	118122	127467	130211	136307	140212	147781	154261	166969	175672
	Медсанпраця	99454	125439	135981	107664	89981	77000	66373	54688	55431	57686	61604	61923	64147	62300	62740	63651	63565	66473	72465	76340
	Робітники освіти	762266	98014	115693	125007					77241	80414	84684	88995	89873	94990	97547	98244	97433	101233	103699	111741
	Робітники мистецтва	23599	27110	29433	26981	135429	112195	87185	77064	12226	13583	13707	13987	14215	15059	14853	15097	15141	14962	14312	15152
	Разом	359205	420595	467566	448034	378473	317620	240009	217325	234536	246382	260630	283027	295702	302560	311447	317207	323920	336929	357445	378905
Інші	Комгосп	34409	36771	39326	37010	28725	24372	19158	20887	24300	26004	30673	31758	32683	32593	33540	35984	37194	37854	41591	42093
	Нархарч	22228	27460	29026	21024	12381	8930	7974	5931	6512	8377	11072	13304	17646	20165	21757	23835	26650	28991	32036	35638
	Разом	56637	64231	68352	58034	41106	33302	27132	26818	30812	34381	41745	45062	50329	52758	55297	59819	63844	66845	73627	77731
Разом по всіх спілках		1239543	1405316	1473662	1370540	1218054	1027680	852975	794350	872234	917190	1000364	1078515	1091512	1124686	1174191	1244100	1230878	1287855	1465041	1594134

Джерело: Україна: статистичний щорічник / ЦСУ УСРР. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР. – 1926. – С.351

Додаток В

Порівняльна статистика щодо кількості членів профспілок у 1924 і 1925 рр. Української СРР

Профспілки	На 1 січня 1924 р.		На 1 квітня 1924 р.		На 1 жовтня 1924 р.		На 1 січня 1925 р.		На 1 квітня 1925 р.	
	Загальне число членів профспілок	На 100 членів профспілок припадало безробітних	Загальне число членів профспілок	На 100 членів профспілок припадало безробітних	Загальне число членів профспілок	На 100 членів профспілок припадало безробітних	Загальне число членів профспілок	На 100 членів профспілок припадало безробітних	Загальне число членів профспілок	На 100 членів профспілок припадало безробітних
Робземліс	55805	15,3	57990	17,3	74941	10,3	80293	18,1	95179	19,2
Гірники	134302	3,0	135491	3,6	155322	2,5	116210	6,8	114794	8,1
Металісти	124048	9,5	125630	11,0	141463	6,8	142224	7,2	147794	6,6
Хіміки	26803	10,0	26778	10,5	28941	13,8	28654	10,2	29887	9,1
Чинбарі	17537	24,7	18346	23,8	19429	19,5	18563	21,8	18616	26,9
Цукровики	32854	6,6	39433	9,9	50386	4,9	62374	9,6	74262	9,9
Харчовики	64684	21,4	64918	21,9	66600	18,2	68080	18,1	70541	24,8
Текстильники	9148	8,5	9261	9,7	10129	6,6	9860	7,4	9614	7,1
Швейники	8511	31,8	9183	25,4	10974	22,5	11452	20,7	11899	24,6
Друкарі	10907	13,4	11286	12,8	11826	7,6	12187	6,9	12525	7,6
Папірники	1867	3,2	1912	3,9	2103	4,2	2242	3,5	2482	3,3
Деревообробники	12842	21,2	12944	23,6	13440	22,9	14121	25,9	14475	30,7
Будівельники	40076	32,7	41023	44,2	67885	7,3	57830	45,1	61239	46,5
Разом по групі індустріяльн. спілок	483579	12,7	496205	14,1	578498	8,3	543787	14,3	568128	15,5
Залізничники	145008	н.в.	152751	н.в.	148255	н.в.	154194	9,9	154505	10,5
Водники	15704	42,0	16016	40,2	16438	23,9	15683	44,7	16087	19,8
Місцевий транспорт	27852	10,2	29457	10,3	32272	7,1	32383	10,9	33354	11,3
Нарв'язок	17528	10,9	16949	13,3	16670	10,9	16764	11,9	16823	12,2
Разом по групі транспорту і зв'язку	206092	20,1	215173	18,3 ¹	213635	12,3	219024	18,1 ¹	220769	12,8 ¹
Радробітники	127467	19,8	130211	17,8	140212	17,7	147781	16,9	154261	18,1
Медикосанпраці	64147	22,1	62300	21,6	63654	18,8	63565	20,3	66473	17,8
Робітники освіти	89873	12,0	94990	12,0	98244	13,6	97433	13,6	101233	12,7
Робмистецтва	14205	19,7	15059	27,4	15097	25,4	15141	18,0	14962	16,6
Разом по групі спілок розумової праці	295692	17,8	302560	15,9	317207	17,0	323920	16,6	336929	16,3
Комгосп	32683	14,0	32593	13,7	35984	10,3	37194	11,9	37854	10,7
Нархарч	17646	17,3	20165	16,6	23835	15,8	26650	17,3	28991	17,4
Разом по всіх спілках	1091497	14,8	1124686	15,6	1244100	14,7	1230878	14,7	1287850	15,2

Джерело: Народне господарство України в 1924-25 рр. – Х., 1925. – С.358-359.

Додаток Г

Дані щодо кількості членів профспілок відносно статі та віку станом на 1 жовтня 1925 р.

Групи спілок	Спілки	Всього членів			З них		В т.ч. у % до загальної кількості		
		Чоловіків	Жінок	Разом	Дорослих	Підлітків	Чоловіків	Жінок	Підлітків
Сільськ. господ.	Робітники землі й лісу	126024	29275	155299	140659	14640	81,1	18,9	9,4
Індустріальні	Гірники	131489	16302	147731	141135	6596	89,0	11,0	4,5
	Металісти	149915	13453	163368	154592	8776	91,8	8,2	5,4
	Хіміки	24740	6607	31407	29991	1416	78,8	21,2	4,5
	Шкурняники	17447	759	18206	16094	2112	95,8	4,2	11,6
	Цукровики	45135	7440	52575	50417	2158	85,8	14,2	4,1
	Харчовики	61960	11840	73800	70864	2936	84,0	16,0	4,0
	Текстильники	4466	5933	10399	9880	519	42,9	57,1	5,0
	Швачі	5958	6367	12325	10680	1645	48,3	51,7	13,3
	Друкарі	11006	2506	13512	12810	702	81,5	18,5	5,2
	Папірники	2262	600	2862	2723	139	79,0	21,0	4,5
	Деревообробники	12628	1097	13725	13080	645	92,1	7,9	4,7
	Будівельники	100180	5324	105504	101955	3549	95,0	5,0	3,4
		Разом	537186	78228	645414	614221	31193	87,9	12,1
Транспорт і зв'язок	Залізничники	153790	11469	1265259	162629	2630	93,1	6,9	1,6
	Робітники водяного транспорту	15421	835	16256	15831	425	94,9	5,1	2,6
	Робітники місцевого транспорту	31706	2352	34058	33840	218	93,1	6,9	0,6
	Нарзв'язок	13725	3958	17683	17562	121	77,6	22,4	0,7
		Разом	214642	18614	233256	229862	3394	92,0	8,0
Розумова праця	Радторгслужбовці	142469	24500	166969	164382	2587	85,3	14,7	1,5
	Медсанпраця	30541	41924	72465	72204	261	42,1	57,9	0,4
	Робітники освіти	52678	51021	103699	103264	435	50,8	49,2	0,4
	Робітники мистецтва	9819	4493	14312	14065	247	68,6	31,4	1,7
		Разом	235507	121938	357445	353915	3530	65,9	34,1
Інші	Комгосп	35352	6239	41591	40615	976	85,0	15,0	2,3
	Нархарч	4631	27405	32036	27799	4237	14,5	85,5	13,2
		Разом	39983	33644	73627	68414	5213	54,3	45,7
	Разом по всіх спілках	1183342	281699	1465041	1407071	57970	80,7	19,3	4,0

Джерело: Україна: статистичний щорічник / ЦСУ УСРР. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР. – 1926. – С.351

Додаток Г

**Статистичні дані щодо кількості членів профспілок, які були охоплені колективними договорами
у січні 1925 -1926 рр.**

Групи спілок	Спілки	Колективні умови												Трудові умови				Всього умовами охоплено працівників	
		Центральні				Місцеві				Разом				1925 р.		1926 р.			
		1925 р.		1926 р.		1925 р.		1926 р.		1925 р.		1926 р.		1925 р.		1926 р.			
		Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	Умови	Працівників	1925 р.	1926 р.
Сільськ. госп.	Робітники землі і лісу	7	15953	123	24984	495	18729	904	21454	502	34682	1027	46440	41572	46197	80676	8313	80879	129571
Індустріальні	Гірники	7	106476	9	169840	25	4801	23	3250	32	111280	32	173090	-	-	-	-	111280	173090
	Металісти	7	110499	6	142027	282	25517	521	39913	289	136016	527	181940	124	127	393	462	36143	182402
	Хеміки	6	15672	7	26098	96	10480	174	9714	102	26152	181	35812	23	23	32	39	26175	35851
	Текстильніки	1	5447	1	8093	41	3345	57	3712	42	8792	58	11805	24	26	97	101	8818	11909
	Шкуряники	2	2710	3	5619	382	6230	485	4241	381	8940	488	9890	1044	1125	1556	1720	10065	11610
	Харчовики	8	14322	9	19431	3259	38056	3350	38135	3267	52378	3359	57566	832	833	441	706	53211	58272
	Швачі	-	-	1	16	400	5149	712	5565	400	5149	713	5581	842	1022	891	1000	6171	6581
	Деревообробники	2	2458	4	4207	116	5230	182	3812	118	7688	189	8019	48	52	72	120	7740	8139
	Друкарі	-	-	-	-	154	10514	219	12101	154	10514	219	12101	5	5	9	11	10519	12112
	Папірники	1	1626	5	3220	2	159	-	-	3	1785	5	3220	-	-	-	-	1785	3220
	Цукровики	2	44615	3	45861	8	1338	5	1555	10	45953	8	47419	-	-	-	-	45953	47419
	Будівельники	2	3849	1	9929	149	14531	377	69155	151	18380	378	79084	529	1742	5323	15197	20122	94281
Разом	38	307674	49	434374	4914	125353	6108	191153	4952	433027	6157	625527	3471	4955	8814	19359	137982	644886	
Гранспо рт і зв'язок	Залізничники	1	119965	1	139675	-	-	-	-	1	119965	1	139675	-	-	-	-	119965	139675
	Робітники місцевого транспорту	6	9756	12	12044	144	11277	225	7117	150	21033	237	19161	207	383	85	183	21416	19344
	Нарзв'язок	1	15158	2	14521	13	1633	48	2733	14	16791	50	17251	-	-	-	-	16790	17254

Розумова праця	Разом	8	144879	15	166240	157	12910	273	9850	165	157789	288	176090	207	383	85	183	158172	176273
	Радгоргслужбовці	26	28217	15	19950	1866	86605	3442	103304	1892	114822	3957	123254	665	899	-	-	115721	123254
	Медсанпраця	3	2987	8	5821	227	39916	226	48119	230	42903	234	53940	25	25	49	52	42928	53992
	Робітники освіти	2	16038	33	11073	138	69710	233	52087	140	85748	266	63190	697	763	50	51	86511	63211
	Робітники мистецтва	1	1004	1	1375	166	2969	186	3294	167	3973	187	4669	366	390	293	466	4363	5135
	Разом	32	48246	57	48219	2397	199200	4587	206804	2429	247446	4644	245023	1753	2077	392	569	249523	245592
Інші	Комгосп	-	-	-	-	433	24218	238	24254	433	24218	238	24254	5253	5909	7132	7993	30127	32247
	Нархарч	-	-	-	-	307	4164	509	6426	307	4164	509	6426	24257	24368	25133	25133	28532	31559
	Разом	-	-	-	-	740	28382	747	30680	740	28382	747	30680	29510	30277	32265	33126	58659	63806
Разом по всіх спілках		85	516752	244	663817	8703	384574	12619	459941	8788	901326	12863	1123758	76513	83889	122232	136370	958215	260128

Джерело: Україна: статистичний щорічник / ЦСУ УСРР. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР. – 1926. – С.348.

Додаток Д

Прибутки та витрати на 1 члена спілки працівників освіти

Дата	Прибуток	Витрати на утримання профспілкової організації	Витрати на обслуговування членів спілки
1927 р.	103 коп.	74 коп.	28 коп.
1928 р.	112 коп.	69 коп.	43 коп.

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Е

Розподіл бюджетного фонду на освітянську профспілку у кінці 1920-х рр.

Витрати	Передбачено	1928 р.	1929 р.
Утримання персонального складу	345022	22,5	19,7
Адміністративно-господарські витрати	75224	4,9	3,8
Організаційні	186736	8,9	8,7
Витрати на СНР	60214	3,9	3,5
Відрахування до спецфондів	479957	3,1	35,2
Відрахування до ВУРПС	153052	9,9	8,0
Субсидії низових осередків	82930	5,4	4,7
Допомога	33967	2,2	2,3
Різні	3,276	0,2	0,2
Утримання ВУКу	78850	5,1	4,3
ЦК	60883	3,9	7,5
Видання	31361	2,0	2,1

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Є

Основні витрати освітянина дореволюційної та радянської доби

Статті витрат	Видатки з бюджету, %	
	Дореволюційна доба	Радянська доба
Харчування	41,8	42,0
Одяг	15,7	23,0
Помешкання	-	13,0
Тютюн, цигарки	0,19	1,0
Господарські речі	0,6	1,0
Гігена	0,9	2,0
Культурно-освітні видатки	7,7	3,0
Громадсько-політичні видатки	0,8	4,0
Прислуга	2,3	-
Релігія	0,2	-
Дорожні витрати	9,2	-
Пенсійні каса	4,3	
Облікова каса	0,2	-
Допомога рідним	12,0	-
Інше	4,1	11,0
Разом	100	100

Джерело: Україна: статистичний щорічник / ЦСУ УСРР. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР. – 1928. – С. 252.

Додаток Ж

Рівень заробітних плат освітян міста та села відповідно їх територіальній приналежності до різних поясів

	I пояс		II пояс		III пояс	
	окружне місто	село	окружне місто	село	окружне місто	село
За завідування 7-річками	80	75	75	70	65	65
Учитель 2 конд. 7-річками	80	75	75	70	65	65
Учитель спеціальних та заг-техн. Дисциплін профшколи	85	80	80	75	75	70
Учитель загально-освітніх дисциплін профшколи	80	75	75	70	70	65
Інструктор профшколи	75	70	70	65	70	60

Джерело: Деякі підсумки окрз'їзду РОБОС 1926 року // Народний учитель. – 13 квітня 1927 року. – №15(120). – С.2.

Додаток 3

Порівняльна таблиця заробітних ставок завідувачів семирічними школами

Село			
	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	50 крб.	50 крб.	55 крб.
1927-1928 р.	60 крб.	65 крб.	70 крб.

Місто			
	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	55 крб.	60 крб.	70 крб.
1927-1928 р.	67 крб.	72 крб.	80 крб.

Порівняння заробітних ставок освітян у 1927р.

	III пояс	II пояс	I пояс
РСФРР	35 крб.	37 крб.	42 крб.
УСРР	40 крб.	40 крб.	40 крб.

Заробітні ставки освітян II концентру на селі

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	43 крб.	43 крб.	45 крб.
1927-1928 р.	55 крб.	60 крб.	65 крб.

Зріст заробітних ставок для сільських освітян II концентру

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	47 крб.	50 крб.	55 крб.
1927-1928 р.	60 крб.	65 крб.	73 крб.

Заробітні ставки викладачам спеціальних предметів профшкіл

Село:

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-27 р.	50 крб.	50 крб.	55 крб.
1927-28 р.	65 крб.	70 крб.	75 крб.

Місто:

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-27 р.	55 крб.	60 крб.	70 крб.
1927-28 р.	70 крб.	75 крб.	83 крб.

Заробітні ставки бібліотекарів

Село:

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	25 крб.	25 крб.	30 крб.
1927-1928 р.	35 крб.	35 крб.	40 крб.

Місто:

	III пояс	II пояс	I пояс
1926-1927 р.	30 крб.	30 крб.	35 крб.
1927-1928 р.	40 крб.	40 крб.	45 крб.

Джерело: Самінський Б. Місцевий бюджет та перспективи подальшої освіти / Б. Самінський // Народний учитель. – №23-24. – 1928 року.

Додаток И

Дані по зоренованим та безплатним курортним місцям між окружними філіями освітянської профспілки у 1928 р.

Назва окружних філій	Місця в Курупру	Місця в будинках Одеської Окр.	Місця в будинках ЦК Робос	Місця в будинках ЦК РООС (безкоштовно)	Місця в Соснівському санаторії	Харк окрозд-ровлення	Всього
АМСРР	19	2	2	3	-	-	36
Артемівська	62	-	24	2	-	-	88
Бердичівська	7	1	10	2	-	-	40
Біла Церква	-	-	6	1	-	-	7
Вінницька	27	51	3	1	-	-	82
Волинська	5	-	1	3	-	-	19
Глухівська	2	3	3	1	-	6	15
Запорізька	3	-	3	1	-	-	7
Зінов'ївська	17	12	13	1	-	-	43
Ізюмська	10	-	3	1	-	-	14
Кам'янець-Подільська	17	-	9	3	2	-	31
Дніпропетровська	11	-	10	3	26	-	5
Київська	-	9	43	3	10	-	71
Конотопська	7	-	7	1	-	-	15
Коростенська	4	12	6	3	-	-	25
Кременчуцька	3	6	4	2	-	-	15
Криворізька	35	-	8	2	-	-	45
Куп'янська	2	3	2	1	-	2	10
Лубенська	-	-	7	1	-	-	8
Луганська	43	-	12	2	-	-	57
Маріупольська	25	-	8	1	-	-	34
Мелітопольська	8	-	6	1	5	-	20

Миколаївська	7	6	4	1	-	-	18
Могилів- Подільська	10	-	12	3	2	-	27
Ніжинська	10	-	12	3	2	-	27
Одеська	-	-	-	3	-	-	3
Першотравен- ська	5	-	6	1	-	-	12
Полтавська	18	-	5	2	15	-	40
Прилуцька	6	6	9	1	-	-	22
Проскурівська	10	3	3	3	-	-	19
Сталінська	47	-	11	2	-	-	60
Старобільська	6	-	3	1	-	3	13
Сумська	9	-	10	1	-	-	20
Тульчинська	8	6	3	1	17	-	35
Уманська	16	21	9	1	3	-	20
Харківська	-	-	41	3	-	-	44
Херсонська	9	6	-	1	-	-	16
Черкаська	12	3	1	1	-	-	17
Чернігівська	8	-	10	2	-	-	20
Шепетівська	6	-	10	3	-	-	19
ВУК РОБОС	-	-	3	4	-	-	7
Всього	589	186	342	75	80	11	1284

Джерело: За оздоровлення освітянина // Народний учитель. – №15(168). – 11 квітня 1928 року. – С.2.

Додаток I

Норми грошової компенсації членам освітянської профспілки

(на основі приналежності до поясу, до якого входила та чи інша округа)

	I пояс	II пояс	III пояс
За квартирні та комунальні послуги	4 крб.	3 крб. 50 коп.	3 крб.
За опалення та освітлення	4 крб.	3 крб. 50 коп.	3 крб.
Разом	8 крб.	7 крб.	6 крб.

Джерело: Квартирні пільги сільським учителям // Народний учитель. – №39(192). – 26 вересня 1928 року. – С.2.

Додаток Й

Система відрахувань членами освітянської профспілки

	Відрахування від заробітної плати членів спілки	Кількість безробітних	Пересічно на 1 безробітного	% від загальної кількості безробітних
Харків	$\frac{1}{4}$	1445	13	32,2
Київ	$\frac{1}{2}$	2502	4,50	24,2
Дніпропетровськ	$\frac{1}{2}$	849	3,80	75,5
Запоріжжя	$\frac{1}{4}$	341	4,10	15,5
Маріуполь	$\frac{1}{2}$	427	3,80	22,7
Кременчук	$\frac{1}{4}$	344	4,70	35,4
Умань	$\frac{1}{4}$	180	6,50	61,1
Черкаси	$\frac{1}{4}$	293	6,30	26,9

Примітка: дані взято за квітень-червень 1926 р.

Джерело: Урегулювати допомогу безробітним // Народний учитель. – 27 квітня 1927 року. – №17(122). – С.2.

Додаток К

Гурткова робота будинків робітників освіти станом на 1 жовтня 1929 р.

Види гуртків	% гуртків даного виду до загальної кількості гуртків	
	за станом на 1 квітня 1928 р.	за станом на 1 жовтня 1928 р.
Школи профграмоти	9,5	2,7
Цільові гуртки	3,7	1,3
Гуртки природознавства	2,6	1,3
Політосвіти	4,7	0,7
Антирелігійні	3,2	4,7
Літературні	3,7	3,3
Драматичні	4,2	2,7
Співочі	5,8	7,3
Музикальні	3,2	4,7
Жива газета	-	0,7
І.З.О.	1,1	1,3
Фотогуртки	0,5	1,3
Виробничі	13,2	8,0
Робкорів	0,5	1,3
Кооперативні	-	-
Радіо	3,7	2,0
Крою та шитва	7,4	6,0
Воєнних знань	0,5	4,7
Першої допомоги	1,6	0,7
Авіоходкоманди	0,5	0,7
Шахо-шашечні	7,4	8,0
Фізкультури	3,7	8,0

Стрілецькі	5,3	6,7
Українознавства	6,3	2,7
Загальноосвітні	4,7	8,6
Інші	3,0	10,6
Разом	100,0	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Л

Масова культробота низових осередків за період (1 червня 1928р. – 1 жовтня 1928 р.)

Види роботи	Число осередків, що проводять даний вид роботи	Кількість постанов	% кожного виду роботи до загальної кількості розваг в півріччі з 1/VI по 1/X-28 року
Вистави-концерти	162	542	13,4
Вечори самодіяльності	71	159	3,9
Сімейні вечори	161	261	6,4
Лекції,бесіди, доповіді	262	1886	46,3
Гучні читанки	52	349	3,6
Вечори запитань і відповідей	23	63	1,5
Експерсії	157	416	10,2
Кіносеанси	103	332	8,1
Інші вечори	13	65	1,6
Разом	411	4073	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток М

Гурткова робота низових осередків (1 квітень 1928р. – 1 жовтня 1928 р.)

Предмет гуртка	Кількість низових осередків, що мають гуртки даного виду	Кількість гуртків	% даного виду гуртків на кінець відчитного півріччя	% даного виду гуртків за березень 28 року
Школи профграмоти	25	90	3,4	5,2
Цілеві профгуртки	60	273	10,3	12,2
Гуртки поліпосвіти	58	275	10,4	11,8
Виробничі	177	1041	39,3	29,8
Загально-освітні	100	417	15,8	17,2
Драматичні	49	100	3,8	3,2
Музикальні	28	29	1,1	1,2
Хорові	38	48	1,8	2,2
Робкорівські	12	13	0,5	1,3
Стрілецькі	41	42	1,6	(в кільк. фізкульт.)
Воєнних знань	14	16	0,6	1,3
Шашечно-шахові	28	31	1,2	3,7
Фізкультура	16	16	0,6	1,5
Українознавства	33	125	4,7	8,2
Інші	45	130	4,9	2,2
Разом	724	2646	100,0	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Н

Теми лекцій, доповідей, що їх було проведено в БРО за півріччя з 1 червня 1928р. по 1 жовтня 1928 р.

Теми	Число клубів, що провад. лекції на дану тему в відп. півріччі	Загальна кількість лек. доповід. бесід. в відповід. півріччі	% лекцій на дану тему до загальної кількості лекцій	
			За півріччя, з 1/VI по 1/X-28 р.	За 1 кв. 28 року (січень-березень)
Громадсько-політичні	27	130	33,3	30,2
Профруху	17	37	9,5	7,5
Природознавства	11	23	5,9	4,1
Виробничі і наукові	17	73	18,6	21,2
Санітарно-гігієнічні	5	9	2,3	1,1
Літературні	13	51	13,0	13,3
Військові	15	30	8,0	7,5
Українознавства	1	2	0,5	1,5
Антирелігійні	13	23	5,9	7,1
Інші	3	12	3,0	7,5
Разом	20	390	100,0	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток О

**Проведені екскурсії членами будинків робітників освіти з 1 червня 1928р.
по 1 жовтня 1928 р.**

Види екскурсій	Число клубів, що пров. екскурсії	Кількість екскурсій	Пересічно учасників
Виробничі	7	34	25
До музеїв	12	25	35
Масові гулянки	15	64	28
Інші	6	21	29
Разом	40	144	29

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток П

**Масова робота клубів за період
(1 червня 1928р. – 1 жовтня 1928 р.)**

Види роботи	Кількість клубів, що пров. дану масову роботу	Кількість постанов	% кожного виду робіт до загальної кількості розваг	
			За півріччя, з 1/VI по 1/X-28 р.	За 1 кв. 28 року (січень-березень)
Вистави-концерти	24	214	338	38,1
Живі газети	6	14	2,5	2,9
Вечори самодіяльності	16	32	5,7	6,5
Сімейні вечори	20	33	5,9	16,2
Вечори запитань і відповідей	4	6	1,1	0,7
Кіносеанси	5	197	35,3	14,6
Вечори оборони	8	11	2,0	1,9
Дитячі денники	10	22	4,0	5,5
Масові гулянки	5	11	2,0	-
Інші	4	17	3,2	13,6
Разом	102	558	100,0	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Р

Червоні кутки при низових осередках освітянської спілки за період (1 червня 1928р. – 1 жовтня 1928 р.)

Місцезнаходження низового осередка	За півріччя, з 1/VI по 1/X-28 р.		За 1 кв. 28 року (січень- березень)	
	% низових осередків, що мають червоні кутки	% працюючих охоплюючих червоні кутки	% низових осередків, що мають червоні кутки	% працюючих охоплюючих червоні кутки
Окрмісто	30,1	35,3	10,0	18,7
Райони	31,6	35,4	41,3	39,9
Разом	31,3	35,4	25,2	34,8

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток С

Стінгазети при низових осередках освітянської спілки за період (1 червня 1928р. – 1 жовтня 1928 р.)

Місцезнаходження низового осередку	Число низових осередків, що под. відом.	Число низових осередків, що видають стінгазети	% низових осередків, що видають стінгазети в півріччі з 1/VI по 1/X-28 року	% низових осередків, що видають стінгазети за 1 кв. 28 року (січень - березень)
Окрмісто	206	59	29,0	29,0
Село	424	79	18,4	12,4
Разом	630	38	21,8	18,1

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Т

Статистичні дані про екскурсантів-освітян у 1928 р. (за даними 21 округу)

Екскурсантів по екскурсіях в межах України	1277
Місцевих по округах	301
Поза межами України	1005
Не зазначено яких	44
Разом	2627

Із числа екскурсантів поза межі України

Крим	285
Кавказ	213
Ленінград	13
Москва	79
Москва-Ленінград	270
Харків-Волга-Москва	1
Мурманськ	1
Урал	10
Інші	125
Не зазначено маршрутів	125

Категорії праці екскурсантів

(Дані відповідно відомостей 840 екскурсантів)

Вчителі 1-го концентру	279
Вчителі 2-го концентру	154
Вчителі, не зазначено які саме і дошкільники	169
Партробітники	10
Профробітники	21
Політосвіт робітники	36
Техробітники	43
Наукові робітники	29
Канц., госп. персонал	28

Інспекторів	4
Студентів	58
Безробітних	6
Інших	3
Дало відомості	583
З них: Чоловіків	271
Жінок	312
Місцезнаходження: Дало відомості	1933
З них: Робітників села	672
Робітників міста	1261

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток У
Мова книжок освітянських спілкових бібліотек
(дані на 1 липня 1928 року)

Мова	% книжок з даної мови в стац. фондї	% книжок з даної мови, що їх передбачено за відчитний період
Українська	28,7	44
Російська	70,5	54,8
Євр.	0,5	0,6
Інші	0,3	-
Разом	100,0	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Ф
Видача книжок зі спілкових бібліотек

Назви відділів бібліотек	На 100 книжок кожного відділу припадає видач книжок за рік
1. Відділ дитячих книжок	325
2. Белетристики	321
3. Наукових книжок	73
З кількості наукових книжок підвідділи	
- Загальний	74
- Філософія, психологія	79
- Антирелігійна література	75
- Суспільствознавство	56
- Робоче питання	58
- Мовознавство	89
- Природознавство й математика	85
- Мистецтво	78
- Література	132
- Історія	74
- Географія	89
- Прикладні науки	58

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток X
Охоплення бібліотеками робітників освіти

При якій організації існує бібліотека	Кількість бібліотек	Кількість членів спілки в районі діяльності бібліотеки	З них передн. бібліотек	% охоплення в 1928 р.	% охоплення в 1927 р.
При окрвдділах	2	660	315	47,7	33,3
При низових осередках окрміста	27	3129	1641	52,4	35,7
При низових осередках села	325	41481	21167	51,0	54,1
При учкомах та учрайкомах	16	3517	1674	47,7	44,5
Разом	370	48787	24800	50,8	45,9

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Ц
Розподіл бібліотек за розміром книжкового фонду

Види бібліотек	Всього бібліотек	З них з книжковим фондом					
		до 200 кн.	201-500	501-1000	1001-3000	3001-10000	Більше 10000
Бібліотеки при окрвдділах	2-100	-	-	-	100	-	-
Бібліотеки при низових осередках	27-100	44,5	33,3	11,1	11,1	-	-
Бібліотеки окрміста при низових осередках села	325-100	11,0	54,3	26,2	5,5	3,0	-
Бібліотеки при учкомах	16-100	-	12,5	37,5	43,7	6,3	-
Бібліотеки при клубах	32-100	-	-	6,5	31,2	50,0	12,3
Разом на 1/VII-28 року	401-100	11,9	46,4	26,4	9,9	4,5	0,9
Разом на 1/VII-27 року	-- 100	21,0	44,8	22,8	6,9	3,5	1,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Ч
Розподіл по відділах наукових книжок

Назва підрозділів наукового розділу стаціонарної бібліотеки	% книжок даного відділу до загальної кількості книжок
- Загальний відділ	17,2
- Філософія, психологія	3,2
- Антитеїстична література	2,5
- Суспільствознавство	23,3
- Робоче питання	14,7
- Мовознавство	2,3
- Природознавство й математика	6,7
- Прикладні науки	17,7
- Мистецтво	1,3
- Література	4,9
- Історія	5,1
- Географія	1,2
Разом	100,0

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Ш
Поновлення бібліотек

При якій організації існує бібліотека	Кількість бібліотек	Кількість книжок	Кількість книжок, що надійшло	% поповнення в 1928 р.
При окрв'їдділах	2	4332	1480	34,2
При низових осередках окрміста	27	11378	3152	27,7
При низових осередках села	316	146391	42536	29,6
При учкомах	15	20712	3353	16,2
При клубах	32	168259	31480	18,7
Разом	392	351072	82000	23,3

Джерело: Матеріали до звітів ВУК'у РОБОС на окрз'їздах спілки 1929 року // Народний учитель. – 10 квітня 1929 р. – С.1-8.

Додаток Щ
Кількість учительства в сільських радах по округам
на грудень 1925 р.

№	Округи	Кількість учителів по селах (за даними на грудень 1925 р.)	Кількість учителів у сільрадівському активі	% до загальної кількості учительства по селам
1.	Артемівська	1256	208	16,6
2.	Білоцерківська	1059	522	49,2
3.	Бердичівська	983	413	47,0
4.	Вінницька	1012	507	50,0
5.	Волинська	813	405	50,0
6.	Глухівська	707	285	40,3
7.	Гуманська	1177	472	40,1
8.	Дніпропетровська	1672	543	32,5
9.	Запорізька	773	296	38,8
10.	Зінов'євська	1119	446	39,8
11.	Ізюмська	410	119	29,0
12.	Кам'янецька	616	385	62,4
13.	Київська	1708	723	42,3
14.	Конотопська	781	283	36,2
15.	Коростенська	628	343	54,6
16.	Кременчуцька	912	340	37,2
17.	Криворізька	1200	371	30,8
18.	Куп'янська	472	174	36,9
19.	Лубенська	688	288	41,8
20.	Луганська	1044	182	17,4
21.	Маріупольська	692	192	27,7
22.	Мелітопольська	1147	315	27,4
23.	Миколаївська	917	201	21,9
24.	Моглилівська	658	400	60,7

25.	Ніженська	702	330	47
26.	Одеська	874	300	36,8
27.	Первомайська	874	287	32,8
28.	Полтавська	1251	566	45,0
29.	Прилуцька	592	251	44,0
30.	Проскурівська	699	415	59,3
31.	Роменська	716	279	38,3
32.	Сталінська	1103	211	19,9
33.	Старобільська	364	181	50,0
34.	Сумська	713	245	34,5
35.	Тульчинська	825	337	408
36.	Харківська	1671	576	33,3
37.	Херсонська	630	216	34,3
38.	Черкаська	1428	525	36,3
39.	Чернігівська	695	344	49,5
40.	Шепетівська	1025	492	48,0
41.	АМСРР	686	262	36,6

Джерело: Самарченко. Учителство в радах / Самарченко // Народний учитель.
 – 12 січня 1927 року. – №2(107). – С.2.

Додаток Ю

Участь освітян по районним профорганізація в перевибори рад у 1929 р.

Зміст роботи	По кількості районів, що подали звіти	Абсолютна цифра	В середньому
Проведено зборів та нарад з різними групами населення /колгоспи, КНС, жінками, молоді	52	3399	64
Утворено бригад	133	2232	16
Учасників в бригадах	110	5085	46
Прочитано доповідей та розмов	40	3998	99
Брало участь в роботі по перевиборам рад	27	2589	99
Освітяни – члени виборчкомів	121	2504	20
Явка освітян на виборчі збори	71	-	92
Проведено шкільних демонстрацій	23	205	9
Масових вечорів та вистав	28	383	32
Випущено стінчасописів	28	899	32
Організовано ясел	22	1450	66

Примітка: відомості по більшості районів дані вибірково, які були охоплені для надання систематичної інформації

Джерело: ЦДАВО України. – Ф.2717. – Оп.3. – Спр.131. – Арк.179.